

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2023. Вип. 45.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 45

ВІННИЦЯ
2023

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 45. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2023. – 140 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2023-45

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)
Видання індексується в *Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ*.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 2 від 20.09.2023 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **заступник головного редактора:** Юрій Зінько, кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **відповідальний секретар:** Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: Сергій Гальчак, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Ганна-Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Тетяна Каросва, доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Йоланта Кольбушевська, доктор габілітований (історія), професор кафедри історії історіографії та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії Лодзького університету (Польща); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Валерій Кононенко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корновенко, доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент ВСІП "Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету" (Україна); Наталі Муан, доктор історичних наук, член Національного центру наукових досліджень (CNRS), старша наукова співробітниця Центру досліджень Росії, Кавказу та Центральної Європи (CERCEC) (Франція); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка; Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Юрій Степанчук, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Олександр Фрідман, доктор філософії в галузі історії, доцент кафедри історії та культури Східної Європи Дюссельдорфського університету імені Генріха Гейне (Німеччина); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.

тел. (0432) 61-67-21; e-mail: naukzapvdpu@gmail.com; <https://vspu.net/nzhist>

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2023

© Автори статей, 2023

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2023. Вип. 45.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYIUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

*Certificate of the print media state registration
Issue KV No. 8414 dated February 6, 2004*

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 45

VINNYTSIA
2023

УДК 93/94(06)

Н 35

**Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University. Series: History. Issue. 45. Collection of scientific researches / By the general editorship of O. Melnychuk. – Vinnytsia: VSPU, 2023. – 140 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2023-45**

By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (category B), in which the results of dissertations on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.409 of March 17, 2020)

*The collection is indexed in international databases: **Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.***

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Protocol No.2 dated September 20, 2023).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr.(History), Professor, Head of the Department of World History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Dean of the Faculty of History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Sergii Galchak, Dr.(History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr.(History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva**, Dr. (History), Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Jolanta Kolbuszewska**, Dr. hab. (History), Professor Department of History of Historiography and Auxiliary Sciences of History, Institute of History, University of Lodz (Poland); **Olha Koliastruk**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Study of Agrarian History of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD. (History), Associate Professor of the Zhytomyr College of Trade and Economics of State University of Trade and Economics (Ukraine); **Nathalie Moine**, Dr. hab. (History), Member of the National Center for Scientific Research (CNRS), Senior Researcher at the Center for Russian, Caucasian, Central-European Studies (CERCEC) (France); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Vladylena Sokyrskya**, Dr. (History), Professor Department of World History, International Relations and Teaching Methods of Historical Disciplines of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Yurii Stepanchuk**, Dr. (History), Professor of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Alexander Friedman**, PhD (History), Associate Professor Department of History and Cultures of Eastern Europe Heinrich-Heine-University Dusseldorf (Germany); **Iuliia Khytrovska**, Dr. (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

32, K. Ostrozky str, , building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

E-mail: naukzapvdpu@gmail.com; **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

© Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University, 2023

© Authors of articles, 2023

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ

Дмитро Ленчук

Колекція археологічних старожитностей із розкопок П. І. Хавлюка у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею **9**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Тарас Беднарчик

Місце літописних уличів у ранньосередньовічній історії України **19**

Олена Бороденко, Віталій Тучинський

Особливості вікових реєстрацій українського населення за матеріалами церковного та фіскального обліку другої половини XVIII століття **31**

Марина Кругляк

Феномен їдальні у повсякденних практиках студентства підросійської України останньої чверті XIX – початку XX ст. **39**

Ярослав Цецик, Юрій Олексін, Світлана Цецик

Особливості розвитку освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. **53**

Володимир Мирош

Докторат Богдана Барвінського: ґенеза, реалізація, рецепція **62**

Галина Стародубець

Засоби масової інформації як інструмент соціальної мобілізації західноукраїнського суспільства в перше повоєнне десятиліття **71**

Галина Бухта

Академік НААН А.О. Бабич та його наукова школа з аграрного дослідництва (кінець XX – початок XXI ст.) **79**

Світлана Нижнікова

Сфери уразливості українок в умовах вимушеної міграції в Німеччину **88**

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Ольга Коляструк

Радянські репресивні практики і масовий терор у 1920 ті рр. (на прикладі Поділля) **98**

Людмила Бабій

Політика румунської окупаційної влади щодо залучення до співпраці сільського населення Вінниччини в роки Другої світової війни **105**

Павло Кравченко, Олег Мельничук

Сільське господарство Вінниччини у 1945 р.: характерні риси, тенденції розвитку **112**

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Олександр Кравчук, Юрій Зінько

Боротьба українського козацтва проти турецько-татарської експансії
наприкінці XV – першій половині XVII ст. у працях професора Миколи
Кравця **120**

Ірина Пятницькова

Історична соціологія Михайла Грушевського **129**

Для авторів

136

CONTENTS

ARCHEOLOGY

Dmytro M. Lenchuk

- The Collection of Archaeological Antiquities From the P. I. Havlyuk Excavations in the Funds of Vinnytsya Regional Museum of History and Nature **9**

HISTORY OF UKRAINE

Taras R. Bednarchyk

- The Significance of Annalistic Ulyches in the Early Medieval History of Ukraine **19**

Olena A. Borodenko, Vitalii A. Tuchynskiy

- Peculiarities of Age Records of the Ukrainian Population Based on the Materials from Church and Financial Accounts of the Second Half of the 18th Century **31**

Maryna E. Krugliak

- The Canteen Phenomenon in the Everyday Practices of Students in the Under-Russian Ukraine in the Last Quarter of the 19th and Early 20th Centuries. **39**

Yaroslav P. Tsetsyk, Yurii P. Oleksyn, Svitlana P. Tsetsyk

- Educational Development in Volyn at the End of the 19th – Beginning of the 20th Century **53**

Volodymyr B. Myrosh

- Bohdan Barvinsky's Doctorate: Genesis, Implementation, Reception **62**

Galyna M. Starodubets

- Mass Media as an Instrument of Social Mobilization of Western Ukrainian Society in the First Postwar Decade **71**

Galina O. Bukhta

- NAAS Academician A. Babych and His School of Agrarian Studies (the End of the 20th – Beginning of the 21st Century) **79**

Svitlana V. Nyzhnikova

- Areas of Vulnerability of Ukrainian Women in the Conditions of Forced Migration to Germany **88**

HISTORY OF PODILLIA

Olha A. Koliastruk

- The Soviet Repressive Practices and Mass Terror during the 1920s (Based on Podillia region) **98**

Liudmyla I. Babii

- The Policy of the Romanian Occupation Authorities Towards to Involve the Rural Population of Vinnitsia Region During the World War II **105**

Pavlo M. Kravchenko, Oleh A. Melnychuk

- Agriculture in Vinnytsia Region of 1945: Characteristic Features, Trends of Development **112**

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Oleksandr M. Kravchuk, Yurii A. Zinko

The Struggle of the Ukrainian Cossacks Against the Turkish-Tatar Expansion at the End of the 15th - the First Half of the 17th Century in the Works of Professor Mykola Kravets

120

Iryna V. Piatnytskova

Mykhailo Hrushevs'kyi Historical Sociology

129

For Authors

136

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 904"636"/"653":929Хавлюк]:069:908(477.44-25)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-9-18>**Дмитро Ленчук**Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
аспірант (Україна)e-mail: archeoloua@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1465-0181>**Колекція археологічних старожитностей із розкопок П. І. Хавлюка
у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею**

Анотація. Метою статті є узагальнення інформації про формування колекції археологічних пам'яток з розвідок та розкопок П. І. Хавлюка, що зберігається у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. **Методологія дослідження** представлена: принципом історизму, системним підходом, методами логіки, групування, порівняльно-історичним, статистичним та проблемно-хронологічним принципом. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вона є першою узагальнюючою працею, де систематизовано та проаналізовано матеріали багаторічних розкопок П. І. Хавлюка (1925 – 2001) на різночасових пам'ятках археології з території Вінницької області, які становлять вагомий частку фондової колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею. **Висновки.** Вивченням археологічних пам'яток нашого краю Павло Іванович займався з 1950 по 2001 рр. За цей час археолог виявив понад 1200 об'єктів археологічної спадщини. На майже 100 пам'ятках (поселеннях, городищах, могильниках тощо) проведено стаціонарні розкопки. Із 43 з них матеріали потрапили до основного фонду Вінницького обласного краєзнавчого музею. Інша частина колекції знаходиться в науково-допоміжному фонді і перебуває на стадії опрацювання. Із опрацьованих матеріалів у фондовій колекції є матеріали з пам'яток трипільської культури (Борисівка, Лугова, Рахни Собові, Уланівка), передскіфського часу (Кунка), скіфського часу (Гайсин, Жорнище, Северинівка, Слобідка, Сорока, Стіна), зарубинецької культури (Носівці, Мар'янівка, Рахни, Пархомівка, Райки), черняхівської культури (Гайове, Гармаки, Гунька, Демидівка, Заячівка, Скитка, Слобідка, Тростянець), ранньослов'янського часу (Голики, Кальник, Коржівка, Кочурів III, Куна, Паріївка, Пархомівка, Семенки I, Тростянець, Хрінівка, Чорторія, Щурівці), періоду Київської Русі (Демидівка, Пархомівка, Сажки, Слобідка, Червоне, Чорторія, Юрківці). У групі зберігання «Археологія» є 1676 предметів, у «науково-допоміжному фонді» 156 артефактів. На ці предмети складено наукові паспорти і вони активно вводяться до наукового обігу. Інша частина колекції опрацьовується і поповнює фондову колекцію музею. Отримані дані систематизовано та всебічно проаналізовано, подана їх історична інтерпретація. У роботі подано характеристику матеріалів за археологічними культурами та роками розкопок.

Ключові слова: артефакти, археологічні розкопки, Вінницький обласний краєзнавчий музей, колекція, Хавлюк П. І.

Постановка проблеми. Серед речових пам'яток у музейних зібраннях України вагоме місце посідають археологічні артефакти. Колекція Вінницького обласного краєзнавчого музею (далі – ВОКМ) налічує понад 114 тисяч пам'яток, частину з яких займає колекція археологічних предметів і їх тут понад дев'ять тисяч. Значне місце займають матеріали розвідок і розкопок відомого українського археолога, доцента Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Павла Івановича Хавлюка (1925 – 2001).

Впродовж 1950 – 2001 рр. вчений досліджував археологічні пам'ятки на території Вінницької області. Він виявив та дослідив понад 1200 об'єктів археологічної спадщини та провів розкопки майже на 100 поселеннях, що належать різним культурам. Досліднику вдалося висвітлити процеси історичного розвитку місцевого населення першого тисячоліття нашої ери. За своїм об'ємом колекція старовини зібрана П. І. Хавлюком складає багато тисяч предметів, які потребують нових підходів та сучасних наукових обґрунтувань.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельну базу роботи складають археологічна колекція матеріалів з розкопок П. І. Хавлюка та його рукописний архів, які зберігаються у фондах ВОКМ (м. Вінниця). Вони зосереджені у групах зберігання: «археологія», «метал-залізо», «дорогоцінні метали», «документи», «фото», «науково-допоміжний фонд».

Археолог регулярно опрацьовував здобуті під час розвідок та розкопок матеріали. Результат наукового дослідження виливався у наукові звіти, які зберігаються у Науковому архіві інституту археології НАН України та багаточисельні авторські публікації в українських та

зарубіжних виданнях. Для прикладу можемо згадати публікації по різних археологічних періодах, які студіювались археологом. Наприклад, про ювелірну справу уличів (Хавлюк, 1999, с. 13–19), черняхівський могильник Скитка (Восколуп & Хавлюк, 2000, с. 10–16), про зв'язок між черняхівською та зарубинецькою культурами (Хавлюк, 2001, с. 266–268) тощо.

У багатьох путівниках та альбомах по ВОКМ при характеристиці археологічної колекції згадується, значна частина матеріалів із розкопок П. І. Хавлюка (Загнітко, 1984, с. 15–16; Висоцька, 2017, с. 26–27; Висоцька, 2018, с. 59, 91–103). Інформацію про історію формування колекції музею знаходимо у працях: І. І. Зайця (Заєць, 2004, с. 183); М. В. Потупчик, М. Є. Потупчик (Потупчик & Потупчик, 1998, с. 23–24). Матеріали із розкопок П. І. Хавлюка, які зберігаються у фондах ВОКМ, використовували у своїх дослідженнях: О. М. Приходнюк (Приходнюк, 1975, с. 20–21, 87–108); В. Д. Гопак (Гопак, 1976); С. О. Гусев (1995, с. 17); І. С. Винокур (Винокур, 2000, с. 150); Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський, Н. С. Абашина (Козак, Терпиловський, Абашина, 2009, с. 8–28); А. П. Томашевський (Томашевський, 2003, с. 132–160; Томашевський, 2008, с. 169–179); М. П. Кучера (Кучера, 2017, с. 61–73); В. А. Косаківський (Косаківський, Рудь, Ленчук, 2016, с. 7–10; Косаківський, 2019а, с. 126; Косаківський, 2019b, с. 126); В. І. Корінний (Корінний & Ленчук, 2018, с. 8–11), Д. М. Ленчук (Ленчук, 2019, с. 245–246; Ленчук, 2020, с. 11–14); М. Р. Мудраченко (Ленчук & Мудраченко, 2019, с. 126); В. С. Рудь (Рудь & Косаківський, 2011, с. 312–317; Рудь & Косаківський, 2017, с. 148–152); О. В. Манігда, О. В. Грабовська (Манігда & Грабовська, 2020, с. 10).

Пам'ятки археології Вінниччини привертають увагу багатьох дослідників і сьогодні. На території області проводяться спільні українсько-польські та українсько-німецькі археологічні експедиції, що поповнюють фонди багатьох музеїв. Наприклад, матеріали з розкопок трипільського поселення біля с. Тростяничок поповнили колекцію Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура» у с. Легедзино (Rud, 2019, р. 11–39). Матеріали з розкопок біля с. Гарячківка Тульчинського району поповняють колекцію ВОКМ (Rud, 2022).

Метою статті є узагальнення відомостей про колекцію артефактів з розкопок П. І. Хавлюка, що зберігається у фондах ВОКМ та її використання в музейній та науковій роботі.

Виклад основного матеріалу. Впродовж 1956 – 2002 рр. до фондів ВОКМ надійшли матеріали із 43 пам'яток, на яких проведені розкопки Павлом Івановичем Хавлюком. Більша частина колекції у музеї розділена на дві групи зберігання: основна – «археологія» та «науково-допоміжний фонд». Крім того частина предметів є у групах: «метал-залізо», «дорогоцінні метали». Також у групах «документи» і «фото» представлена рукописна спадщина та фотоархів вченого.

Матеріали основного фонду виявлені під час археологічних досліджень на пам'ятках археології від доби енеоліту до періоду Київської Русі. До основного фонду увійшли найкращі предмети, які були відібрані із розвідок та розкопок.

Під час археологічної розвідки у 1956 р., експедицією дослідника обстежено два трипільські поселення сер. V тис. до н. е. у сс. Уланівка та Борисівка Вінницького району. Знайдений матеріал у фондах представлений керамікою із штамповим та заглибленим орнаментом (ВОКМ, А – 2009–2012, 2475–2483).

П. І. Хавлюк проводив археологічні розкопки на ранньослов'янській пам'ятці VII – X ст. у с. Коржівка Гайсинського району упродовж 1958–1960 рр. та дослідив сім жител, матеріали з яких зберігаються у фондах музею (ВОКМ, А – 1945–1946, 2380, 2382–2394, 2403, 8625). У 1958 р. науковцем досліджено у с. Юрківці Гайсинського району уличське городище X – XI ст. із зібраного матеріалу зберігається два артефакти (ВОКМ, А – 2395–2396).

Впродовж 1959 – 1962 рр., на ранньослов'янському поселенні VI – VII ст. у с. Семенки Гайсинського району – досліджено площу 5500 м², виявлено 29 жител, 8 господарських прямокутних споруд та 19 господарських ям з відповідним археологічним матеріалом (ВОКМ, А – 8197–8202, 8602–8609).

Наступна ранньослов'янська пам'ятка VI ст. у м. Іллінці (с. Голики) Вінницького району, урочище «Кар'єр» – досліджувалася восени 1964 та влітку 1968 р., знайдена напівземлянка із піччю, три житла без печі та залишки залізоплавильного горна. У фондах зберігається 21 предмет, із них чотири за сезон 1964 р. та 17 за 1968 р. (ВОКМ, А – 8261–8269, 8311–8315, 8629–8632; НДФ – 12333–12335).

У 1964 р. археолог здійснив невеликі розкопки на ранньослов'янському поселенні VI – VII ст., поблизу с. Кальник Гайсинського району. Вченим досліджено три житла із північної частини поселення та залишки двох глиняних печей. В одному із жител фіксувалися розвали великих посудин, що не піддавалися реставрації (НА ІАНАУ, Ф.е. 1964/21. 2-3 арк.). У фондах із матеріалів досліджень зберігається всього три предмети (ВОКМ, А – 8208–8209, 8622).

В урочищі «Омелькин клин», поблизу с. Кочурів Гайсинського району, проводилися розкопки ранньослов'янського поселення VI – VII ст. впродовж 1965 р. На площі 860 м² виявлено п'ять жител, декілька господарських ям та два виробничих приміщення. Особлива увага

дослідника приділена п'ятьом археологічно цілими посудинам: двом із житла №1, одна посудина із житла №2 та двом іншим посудинам із території поселення (НА ІАНАНУ, Ф.е. 1966/61, 3–5 арк.). Загалом із цієї пам'ятки у музеї зберігається 16 артефактів (ВОКМ, А – 6063–6072, 8270–8273, 8739–8740).

У 1967 р. на поселені зарубинецької культури у с. Носівці Гайсинського району, площею 400х250 м проведено дослідження. Розкоп 8х8 м закладено на зораній поверхні, де виявлено плями споруд з цікавими артефактами. П. І. Хавлюк датував пам'ятку I ст. до н. е. та I ст. н. е. У музейній колекції є два предмети (ВОКМ, А – 8707–8708).

Цього ж року на поселені зарубинецької культури I ст. н. е. у с. Мар'янівка Гайсинського району науковцем досліджено чотири житла та шість господарських ям. У фондах музею з цих розкопок зберігається 12 предметів (ВОКМ, А – 6542–6543, 6588, 6593, 6595–6596, 6608, 6616, 6639, 6644, 8734–8735).

Під час археологічної розвідки 1968 р. археолог, обстежив поселення пізньоскіфського часу IV – II ст. до н. е. у с. Сорока Вінницького району. Матеріал, що переданий дослідником до ВОКМ зберігається у кількості 34 одиниць (ВОКМ, А – 670–686, 688–690, 694–696, 1428–1438).

Цього ж року П.І. Хавлюк організував спільну експедицію ВДПІ ім. М. Островського (нині – ВДПУ ім. М. Коцюбинського) та ВОКМ. Проведено розкопки черняхівського могильника II – IV ст. біля с. Заячівка (нині – с. Клекотина) Жмеринського району, виявлено 15 поховань. Із них 11 не зруйнованих. В ході розкопок виявлено посуд, знаряддя праці, прикраси. Одне з найкраще збережених поховань вирізане та експонується в залі археології музею. У фондах із розкопок зберігається десять предметів (ВОКМ, А – 519, 2406–2407, 2411–2415, 2417–2418).

На двошаровій пам'ятці біля с. Рахни Гайсинського району, упродовж 1968 – 1970 рр. проведено археологічні розкопки трипільського V тис. до н. е. та зарубинецького поселення із могильником II ст. до н. е. – II ст. н. е. У фондах музею з двошарового поселення знаходиться 14 артефактів трипільського часу (ВОКМ, А – 365–366, 369–372, 401–402, 584, 588, 591, 593, 7781, 8034) та 124 предмети зарубинецького часу (ВОКМ, А – 711–733, 740–743, 6136, 6544–6558, 6563–6587, 6592, 6600–6607, 6609–6611, 6613–6614, 6617–6624, 6627, 6629, 6631–6638, 6640–6641, 6645–6646, 8715–8726, 8908–8915).

У 1968 р. проведено розвідку, а у 1969 та 1975 рр. науковець проводив археологічні дослідження на ранньослов'янському селищі ремісників VII – VIII ст. біля с. Паріївка Вінницького району. Під час першого сезону виявлено: господарську споруду, два житла-майстерні та житло. У наступному сезоні на пам'ятці виявлено п'ять жител-напівземлянок із печами-кам'янками, майстерня із купольною глиняною піччю, три господарські ями. Також у центральній частині поселення виявлено комплекс із трьох об'єктів: землянка із кам'яною піччю, комбіноване житло із кам'яною та глиняною купольною піччю, поряд майстерня із такою ж піччю та дві господарські ями (НА ІАНАНУ, Ф.е. 1969/72, арк. 1–7; Ф.е. 1975/35, арк. 14–16). У фондах музею із даного поселення зберігається 204 артефактів (ВОКМ, А – 1420–1427, 1439–1623, 8136, 8188–8196, 8633).

У 1969 р. археолог провів археологічну розвідку на городищі скіфського часу VI – V ст. до н. е. у с. Северинівка Жмеринського району. У фондах зберігається 11 предметів з цієї пам'ятки (ВОКМ, А – 8113–8120, 7785–7787). Цього ж року під час археологічної розвідки П. І. Хавлюком виявлено скіфський могильник IV ст. до н. е. біля с. Жорнище Вінницького району. У фондах ВОКМ знаходиться дві речі (ВОКМ, А – 738–739). Проводячи розвідку в тому ж році у м. Гайсин Гайсинського району археолог, виявив старожитності скіфського часу VII – V ст. до н. е., які передано до фондів (ВОКМ, А – 734–736). Цього ж польового сезону було виявлено старожитності біля с. Стіна Тульчинського району, які походили з скіфського могильника IV – III ст. до н. е. (ВОКМ, А – 737).

Ранньослов'янське селище VI – VII ст. у с. Хрінівка Вінницького району досліджувалося археологом впродовж 1969, 1972, 1979 рр. Під час трьох сезонів досліджено 895 м², де зафіксовано шість господарських споруд та сімнадцять жител, господарські ями та гончарну піч (НА ІАНАНУ, Ф.е. 1969/72, арк. 7–10; Ф.е. 1972/78, арк. 18–21; Ф.е. 1979/61, арк. 1–8; Хавлюк, 1970). Серед матеріалів із даних пам'яток у фондах зберігається 98 предметів (ВОКМ, А – 1346–1419, 7777, 8042–8062, 8623–8624).

У польовому сезоні 1972 р. досліджено зруйноване гранітним кар'єром трипільське поселення V тис. до н. е. біля с. Уланівка Вінницького району. Вздовж стіни кар'єру розкопано залишки трьох жител, зібрано велику колекцію різного матеріалу. У фондах зберігаються 57 артефактів із розкопок поселення того сезону (ВОКМ, А – 6139–6142, 8334–8363, 8477, 8594–8600, 8736–8738, 9226–9237). Цього ж року проведено охоронні археологічні розкопки, разом із Б. С. Жураковським, багатшарової пам'ятки біля с. Чорторія Гайсинського району. В урочищі «Ялесева гребля» досліджено: пізньотрипільське, черняхівське та слов'янське поселення, а також могильник кочівників XI – XIII ст. На думку П. І. Хавлюка трипільське поселення повністю зруйноване. На місці черняхівського культурного шару досліджено два житла, господарська

споруда, дві гончарні печі, а також залишки залізоплавильного виробництва. Поряд із однією піччю знайдено денарій імператора Коммода, що дозволило датувати пам'ятку III ст. н. е. У ранньослов'янському шарі VII – VIII ст. зафіксовано дві землянки, у кожній із них виявлено одну піч-кам'янку різної збереженості. У фондах зберігається п'ять артефактів (ВОКМ, А – 6082, 7803–7806). Між землянками на площі 550 м², прослідковано могильник кочовиків, що представлений 37 похованнями із них 23 дорослих та 14 дитячих (НА ІАНАНУ, Ф.е. 1972/78, арк. 1, 6–7; Хавлюк & Жураковський, 1973). Поховальні комплекси супроводжувалися інвентарем різного роду (ВОКМ, А – 7802, 7807–7808, 8701–8706, 8966–8968, 9374). Цього ж року під час археологічної розвідки поблизу с. Лугова Вінницького району П. І. Хавлюк виявив старожитності, що відносяться до трипільської культури V – IV тис. до н. е. У фондах зберігається один артефакт (ВОКМ, А – 8601).

У 1973 р. на трипільській пам'ятці V – IV тис. до н. е. у с. Борисівка Вінницького району вчений провів дослідження п'яти трипільських жител. Із цього комплексу у фондах музею одинадцять предметів (ВОКМ, А – 8588–8593, 8686–8690). Також вчений провів розкопки на пізньоскіфському поселенні Сорока, яке існувало між IV та II ст. до н. е. Археолог встановив, що площа пам'ятки кілька гектарів у межах яких виявлено тридцять плям. На місці масового скупчення матеріалу закладено п'ять розкопів, площею 842 м², виявлено три об'єкти – напівземлянки. У фондах музею зберігається з пам'ятки 56 артефактів (ВОКМ, А – 7784, 8063–8112, 8583, 8916–8919).

Цього ж року експедиція під керівництвом П. І. Хавлюка здійснила археологічні розкопки на багатшаровому поселенні біля с. Слобідка Вінницького району. У фондах ВОКМ із поселення зберігається матеріали скіфського часу VI – V ст. до н. е. (ВОКМ, А – 8628), черняхівської культури III ст. (ВОКМ, А – 7788, 7809, 7908–7913, 8626–8627) та періоду Київської Русі XIII – XIV ст. (ВОКМ, А – 8132–8135, 8415–8429). Також дослідник провів археологічну розвідку на черняхівському поселенні III ст. біля с. Демидівка Гайсинського району. У фондах зберігається один артефакт (ВОКМ, А – 7789).

Під час археологічної розвідки у 1974 р. археолог, виявив розвал посудини на ранньослов'янському поселенні V – VII ст. у с. Щурівці Гайсинського району (ВОКМ, А – 7792). Цього ж року П. І. Хавлюк здійснив розкопки на зарубинецькому поселенні III – II ст. до н. е. біля с. Райки Вінницького району. У фондах зберігається шість предметів (ВОКМ, А – 6541, 6562, 6590, 6625, 6628, 7774).

Впродовж двох сезонів 1974 – 1975 рр. науковець досліджував черняхівський могильник III – IV ст. біля с. Скитка Вінницького району. Виявив 25 поховань із них 15 трупопокладень та 10 трупоспалень. Артефакти в основному фонді із даного могильника знаходяться у кількості 35 одиниці (ВОКМ, А – 7706–7711, 7714–7738, 7778–7780, 8620). У НДФ також зберігається два предмети з цієї пам'ятки (ВОКМ, НДФ – 11508–11509).

У 1975 р. під час чергової археологічної розвідки дослідник виявив черняхівські старожитності на поселенні III – IV ст. у с. Гунька Вінницького району. Три експонати із його досліджень зберігаються у фондах музею (ВОКМ, А – 8316–8318).

Впродовж чотирьох сезонів 1975, 1977 – 1978 та 1985 р. проведено розкопки на пам'ятці зарубинецької культури II – I ст. до н. е. у с. Пархомівка Вінницького району. Під час першого сезону на розкопі №3 П. І. Хавлюк дослідив десять господарських ям. Одна із них належала слов'янам та перекривала зарубинецьку. У тій ямі знайдено уламки двох великих горщиків та дно із отвором. У наступному розкопі №4 (120 м²) досліджено житло із піччю. У ньому виявлено керамічний матеріал, бронзовий браслет та наконечник пізньоскіфського часу II ст. до н. е. Поряд із житлом знайдено ймовірно жертвник та господарську яму, одночасову із житлом. Одна із випадкових знахідок фібула II – I ст. до н. е., аналогічна таким же, що знайдені у попередні сезони. У фондах зберігається 58 предметів (ВОКМ, А – 6515, 6528–6540, 6558–6561, 6589–6591, 6594, 6597–6599, 6612, 6626, 6630, 6642–6643, 7914–7925, 8615–8616, 8297–8310).

У 1976 р. П. І. Хавлюк досліджував городище уличів XI – XII ст. біля с. Демидівка Гайсинського району. Матеріали у фондах ВОКМ представлені одним артефактом (ВОКМ, А – 8137). У тому ж році поблизу с. Кунка Гайсинського району, проведено археологічну розвідку та виявлено два поселення: передскіфського часу IX – VIII ст. до н. е. та ранньослов'янське V – VI ст. У музеї зберігається із першого поселення два предмети (ВОКМ, А – 8684–8685) та п'ять з другого (ВОКМ, А – 6073–6076, 7775). Цього ж польового сезону вчений провів археологічні дослідження на черняхівському поселенні III – IV ст. та на ранньослов'янській пам'ятці у с. Тростянець Гайсинського району. Із даних поселень у музеї зберігається відповідно три (ВОКМ, А – 8617–8619) та п'ять артефактів (ВОКМ, А – 8610–8614).

У сезоні 1976 – 1978 рр. археолог продовжив дослідження на багатшаровому поселенні у с. Пархомівка Вінницького району. У ранньослов'янському шарі першого розкопу виявлено три житла V – VI ст., що знаходилися близько один до одного. З культурного шару цього періоду у фондах зберігається два артефакти (ВОКМ, А – 6080–6081). В розкопі №2, знайдено ще одне

житло із цілою кам'яною піччю. Виявлено об'єкти VIII – XI ст., серед них – житло та дві господарських споруди цього часу. Із цієї пам'ятки у фондах знаходиться один предмет (ВОКМ, А – 7773).

Вченим впродовж 1970 – 1980 рр. безперервно досліджувалося улицьке городище біля с. Сажки Вінницького району. За одинадцять сезонів археолог повністю завершив археологічні розкопки на пам'ятці, зібравши таким чином величезну колекцію матеріалу. На цій площі знайдено 105 скелетів, один із кістяків знаходився у господарській ямі, що була прикидана камінням та керамікою, належав дитині. В основному фонді із даного городища знаходиться 512 артефактів (ВОКМ, А – 6077-6079, 6111–6132, 6143–6406, 7782, 7791, 7794–7801, 7937, 7939–8032, 8036–8037, 8121–8131, 8142–8186, 8210–8237, 8244–8258, 8634-8636, 8691–8700, 8974–8975, 9341). У НДФ також зберігається 150 предметів з цієї пам'ятки (ВОКМ, НДФ – 11977–11980, 12099–12103, 1292–1298, 12262/1–10, 12263/1–4, 12264/1–8, 12265/1–5, 12266/1–5, 12267/1–11, 12268/1–6, 12269/1–3, 12270/1–4, 12271/1–12, 12272/1–3, 12273/1–4, 12274/1–10, 12275/1–5, 12276/1–5, 12277/1–4, 12278/1–4, 12279/1–18, 12280/1–2, 12281/1–3, 12282/1–4, 12283/1–3, 12284).

Улицьке городище Х ст., поблизу с. Червоне Гайсинського району досліджувалося із перервами впродовж 1967 – 1991 рр. На пам'ятці проведено дев'ять сезонів археологічних розкопок: 1967, 1971, 1980–1981, 1987–1991 рр. У фондах музею зберігається 250 артефактів (ВОКМ, А – 697–710, 5062, 5270–5304, 6084–6132, 6407–6527, 7783, 7936, 8203-8207, 8398-8414, 8709-8714; Мельничук & Мельничук, 2020).

У 1997 р. вчений провів археологічну розвідку в пошуку поселень черняхівської культури більш раннього часу ніж Демидівка. Археолог виявив три поселення III – IV ст. поблизу сс. Гармаки та Гайового Жмеринського району. У фондах знаходиться матеріал із розвідки поселення Гайового в урочищі «Барське». Наступного року на поселенні проведено розкопки, з яких вісім предметів надішли до музею (ВОКМ, А – 7776, 8621, 8627–8732).

П.І. Хавлюк впродовж двох сезонів 1999 – 2000 рр. проводив розкопки на черняхівському поселенні III – IV ст. у с. Гармаки Жмеринського району, урочище «Калинівка» та дослідив одну напівземлянку та двокамерне житло за перший сезон, а за другий – два наземні житла та одну господарську споруду (НА ІАНАУ, Ф.е. 2000/19, арк. 3, 6). У фондах ВОКМ зберігається дванадцять артефактів із даних розкопок (ВОКМ, А – 7739–7748, 7811, 8733).

Висновки. Колекція ВОКМ налічує понад 9 тисяч артефактів з археологічних розкопок та розвідок різних років і багатьох дослідників. Четверть із них виявлені археологом Павлом Івановичем Хавлюком за 50 років досліджень на території Вінницької області. Частина матеріалів виставлена у постійній експозиції музею в залах археології, частина експонується на тематичних виставках із археології, а більша частина предметів зберігається у фондах музею. Матеріали з розкопок вченого зберігаються також у фондах Інституту археології НАН України (м. Київ) та у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця).

Відомості про артефакти з розкопок П. І. Хавлюка періодично публікуються ВОКМ у путівниках та різних тематичних альбомах із метою популяризації колекції закладу. Остання презентація колекції відбулася під час виставки «Уличі», яка експонувалася у малій виставковій залі 2020 – 2021 рр.

У фондах ВОКМ знаходяться матеріали із розкопок П. І. Хавлюка, що досліджені ним впродовж 1956 – 2000 рр. Вони були проведені на поселеннях: Уланівка: 1956, 1972 рр.; Борисівка: 1956, 1973 р.; Юрківці: 1958 р.; Коржівка: 1958 р.; Семенки І: 1962 р.; Кальник: 1964 р.; Голики: 1964, 1968 р.; Кочурів ІІІ: 1965 р.; Носівці: 1967 р.; Мар'янівка: 1967 р.; Заячівка: 1968 р.; Рахни Собо́ві: 1968 – 1970 рр.; Паріївка: 1968 – 1970, 1975 рр.; Сорока: 1968, 1973 рр.; Северинівка: 1969 р.; Жорнище: 1969 р.; Гайсин: 1969 р.; Стіна: 1969 р.; Червоне: 1967, 1971, 1976, 1980 – 1981, 1987 – 1991 рр.; Сажки: 1970 – 1980 рр.; Лугова: 1972 р.; Хрінівка: 1972 р.; Чорторія: 1972 р.; Демидівка 1973 р.; Слобідка: 1973 р.; Райки: 1974 р.; Скитка: 1974 р.; Щурівці: 1974 р.; Гунька: 1975 р.; Пархомівка: 1975 – 1978, 1985 рр.; Куна: 1976 р.; Кунка: 1976 р.; Тростянець: 1976 р.; Пархомівка: 1976, 1978 рр.; Гайове: 1998 р.; Гармаки: 2000 р.

Із 43 різночасових пам'яток археології до фондів потрапило 1832 артефактів, на які складено 1395 музейних паспортів. Із них до трипільського часу належить 96 предметів із поселень: Борисівка – 20 шт.; Рахни Собо́ві – 14 шт.; Лугова – 1 шт.; Уланівка – 61 шт. Матеріали передскіфського часу із одного поселення – Кунка у кількості двох предметів. Матеріали скіфського часу в кількості 108 предмети із поселень: Гайсин – 3 шт.; Жорнище – 2 шт.; Северинівка – 11 шт.; Слобідка – 1 шт.; Сорока – 90 шт.; Стіна – 1 шт. Пам'ятки зарубинецької культури представлені 202 артефактами, що походять із наступних поселень: Носівці – 2 шт.; Мар'янівка – 12 шт.; Рахни – 124 шт.; Пархомівка – 58 шт.; Райки – 6 шт. Серед артефактів черняхівської культури, присутні 84 предмети із поселень: Гайове – 8 шт.; Гармаки – 12 шт.; Гунька – 3 шт.; Демидівка – 1 шт.; Заячівка – 10 шт.; Скитка – 37 шт.; Слобідка – 10 шт.;

Тростянець – 3 шт. Ранньослов'янські поселення представлені 392 предметами, що зібрані із наступних поселень: Голики – 21 шт.; Кальник – 3 шт.; Коржівка – 18 шт.; Кочурів III – 16 шт.; Куна – 5 шт.; Паріївка – 204 шт.; Пархомівка – 2 шт.; Семенки I – 14 шт.; Тростянець – 5 шт.; Хрінівка – 98 шт.; Чортория – 5 шт.; Щурівці – 1 шт. Матеріальна культура періоду Київської Русі представлена 948 артефактами із наступних пам'яток: Демидівка – 1 шт.; Пархомівка – 1 шт.; Сажки – 662 шт.; Слобідка – 19 шт.; Червоне – 250 шт.; Чортория – 13 шт.; Юрківці – 2 шт.

Отже, зробивши огляд колекції старожитностей з розкопок П. І. Хавлюка, які зберігаються у фондах ВОКМ, можемо констатувати, те, що вона багата і різнопланова та охоплює великий проміжок часу від енеоліту до середньовіччя. Вивчення колекції продовжується.

Подяка. Автор висловлює щиру вдячність усім хто підтримав його в ході підготовки та написання статті. Автор вдячний Тетяні Євсейчєвій головному зберігачу фонду ВОКМ за сприяння в опрацюванні колекції. Віктору Косаківському за цінні рекомендації та редагування статті на етапі її підготовки до друку. Висловлюємо щиру вдячність голові редколегії журналу Олегу Мельничуку за консультації та методичні поради, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Стаття готувалася до друку у рамках проведення наукового дослідження пов'язаного з написанням дисертації доктора філософії.

Джерела та література:

Rud, V., Hofmann, R., Kosakivskiy, V., Zaitseva, O., Mueller, J. (2022). The Pottery Kilns at the Copper and Late Roman Age Site Hariachkivka 8 (Ukraine): Magnetic Prospection and Archaeological Verification. *XVI International Scientific Conference "Monitoring of Geological Processes and Ecological Condition of the Environment". 15–18 November 2022, Kyiv, Ukraine*. SCOPUS. Retrieved from: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/42650/1/Mon-22-265.pdf>.

Rud, V., Zaitseva, O., Hofmann, R., Rauba-Bukowska, A. & Kosakivskiy, V. (2019). Unique pottery kiln construction? The interpretation of massive clay objects from the Trostianchyk site of the Trypillia Culture. *Sprawozdania Archeologiczne*, 71, 11–39. DOI: <https://doi.org/10.23858/Sa71.2019.001>

Винокур, І. С. (2000). *Черняхівська культура: витоки і доля*. Кам'янець-Подільський: Абетка; Оіюм, 376 с.

Висоцька, К. І. (Відп. за вип.) (2017). *Вінницький обласний краєзнавчий музей: Путівник по експозиції музею*. Вінниця: Нілан – ЛТД, 104 с.

Висоцька, К. І. (Відп. за вип.) (2018). *Вінницький обласний краєзнавчий музей. 100 років: Альбом*. Вінниця: Твори, 340 с.

ВОКМ – Вінницький обласний краєзнавчий музей.

Восколуп, В. П. (1999). Вельбарські поселення у верхів'ях Південно-бузьського басейну. (П. С. Григорчука, Ред.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць*. (1), 10–13.

Восколуп, В. П., & Хавлюк, П. І. (2000). Черняхівський могильник Скитка (за матеріалами розкопок П.І. Хавлюка). (П. С. Григорчука, Ред.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць*. (2), 10–16.

Гопак, В. Д. (1976). *Кузнечное ремесло славян Днепровско-Днестровского лесостепного Междуречья в VI – XIII в.в. н. е.* (автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.06 – Археология). Киев, 20 с.

Гусєв, С. О. (1995). *Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV – III тис. до н.е.* Вінниця: Антекс – УЛТД, 304 с.

Загнітко, Д. Н., Степаненко, А. Г., Тельман, Й. Г. (1984). *Вінницький обласний краєзнавчий музей. Путівник*. Одеса: Маяк, 80 с.

Заєць, І. І. (2004). *Далеке і близьке. Світлини пам'яті. Повість-спогад*. Вінниця: ПП «Видавництво «Тезис», 480 с.

Козак, Д. Н., Терпиловський, Р. В., Абашина, Н. С. (2009). Слов'яни в добу великого розселення. Відп. ред. Г. Ю. Івакін, *Україна: хронологія розвитку* (в 6 т. Т.2, сс. 8–51). Київ: Кріон.

Корінний, В. І., & Ленчук, Д. М. (2018). Мінеральна сировина трипільських змарядь праці з поселення Східного Поділля етапу VI. *Актуальні питання географічних, біологічних і хімічних наук: основні наукові проблеми та перспективи дослідження*, (21), 8–11.

Косаківський, В. А. (2019a). Поселення зарубинецької культури і могильник (1 ст. до н.е. – поч. 3 ст. н.е.) біля с. Рахни. Упоряд.: Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний, *Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина 1: Барський – Немирівський райони* (в 2 ч. Ч.1, с. 126). Вінниця: ПрАТ «Віноблдрукарня».

- Косаківський, В. А.** (2019b). Поселення трипільської культури (4–3 тис. до н.е.) біля с. Рахни. Упоряд.: Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний, *Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина 1 : Барський – Немирівський райони* (в 2 ч. Ч.1, с. 126). Вінниця: ПрАТ «Віноблдрукарня».
- Косаківський, В. А., Рудь, В. С., Ленчук, Д. М.** (2016). Дослідження пам'яток трипільської культури на Східному Поділлі П. І. Хавлюком. *Вісник Інституту історії, етнології і права: Зб. наук. пр.* (14), 6–12.
- Кучера, М. П.** (2017). Городища уличів у Середньому Побужжі. *Археологія*, 4, С. 61–73.
- Ленчук Д. М.** (2019). Могильник і селище черняхівської культури біля с. Скитка. Упоряд.: Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний, *Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина 1 : Барський – Немирівський райони* (в 2 ч. Ч.1, сс. 245–246). Вінниця: ПрАТ «Віноблдрукарня».
- Ленчук Д. М.** (2020). Трипільські старожитності з розкопок П. І. Хавлюка в колекції лабораторії з археології факультету історії, права і публічного управління ВДПУ імені М. Коцюбинського (до 95-річчя від дня народження). *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXXI Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України, 24–25 верес. 2020 р.* Ч. 1. (сс. 11–14). Вінниця.
- Ленчук, Д. М., & Мудраченко, М. Р.** (2019). Могильник і селище черняхівської культури біля с. Скитка. Упоряд.: Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний, *Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина 1 : Барський – Немирівський райони* (в 2 ч. Ч.1, сс. 245–246). Вінниця: ПрАТ «Віноблдрукарня».
- Манігда, О. В., & Грабовська, О. В.** (2020). Робота експедиції «Уличі» у Калинівському районі. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, 10.
- Мельничук О. А., & Мельничук Т. А.** (2020). Городище уличів Х ст. поблизу с. Червоне в дослідженнях П. І. Хавлюка. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXXI Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України, 24–25 верес. 2020 р.* (у 2 ч. Ч. 1. сс. 40–46). Вінниця.
- НА ІАНАНУ** – Науковий архів Інституту археології національної академії наук України.
- Потупчик, М. В., & Потупчик, М. Є.** (1998). З історії формування археологічної колекції музею (В. А. Косаківський, Відп. ред.). *Подільська старовина: Зб. наук. праць: Ювіл. вип. до 80-річчя з часу заснування Музею.* Вінниця, С. 15–29.
- Приходнюк, О. М.** (1975). *Слов'яни на Поділлі (VI – VII ст. н. е.)*. Київ : Наукова думка, 156 с.
- Рудь, В. С., & Косаківський, В. А.** (2011). П. І. Хавлюк – дослідник старожитностей Поділля. «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення». (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського): *Матеріали XXIII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф.* (сс. 312–317). Вінниця.
- Рудь, В. С., & Косаківський, В. А.** (2017). До 90-річчя Павла Івановича Хавлюка. *Археологія*, 4, С. 61–73.
- Томашевський, А. П.** (2003). Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби. *Археологічні студії*, 2, С. 132–160.
- Томашевський, А. П.** (2008). Інформаційна основа дослідження історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби. *Археологічні студії*. 3, С. 169–179.
- Хавлюк, П. І.** (1970). Новые открытия Южнобугской экспедиции. *Археологические отарытие 1969 г.*, С. 228–230.
- Хавлюк, П. И., & Жураковский, Б.С.** (1973). Исследования в Винницкой области. *Археологические отарытие 1972 г.*, С. 342–344.
- Хавлюк, П. І.** (1999). Ювелірна справа в уличів. (П. С. Григорчука, Ред.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць.* (1), 13–19.
- Хавлюк, П. І.** (2001). До питання про зв'язок між черняхівською та зарубинецькою культурами. (П. С. Григорчука, Ред.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць.* (3), 266–268.

Dmytro M. Lenchuk

Vinnitsya Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Postgraduate student (Ukraine)

The Collection of Archaeological Antiquities From the P. I. Havlyuk Excavations in the Funds of Vinnitsya Regional Museum of History and Nature

Abstract. The purpose of the article is to generalize information about the formation of the collection of archaeological monuments from the explorations and excavations of P. I. Havlyuk, which is stored in the funds of the Vinnitsya Regional Museum of History and Nature. **The research methodology** is represented by: the principle of historicism, system approach, methods of logic, grouping, comparative-historical, statistical and problem-chronological principles. **The scientific novelty** of the work is in the fact that it is the first generalizing work, which systematizes and analyzes the materials of long-term excavations by P. I. Havlyuk (1925-2001) at various historical monuments of archeology from the territory of the Vinnitsya region, which constitute a significant part of the stock collection of the Vinnitsya Regional Museum of History and Nature. **Conclusions.** Pavlo Ivanovych studied the archaeological monuments of our region from 1950 to 2001. During this time, the archaeologist discovered more than 1,200 objects of archaeological heritage. Stationary excavations were carried out at almost 100 monuments (settlements, hillforts, burial grounds, etc.). From 43 of them, the materials entered the main fund of the Vinnitsya Regional Museum of History and Nature. The rest of the collection is in the research fund and is under development. Among the processed materials in the foundation collection, there are materials from the monuments of the Trypil culture (Borysivka, Luhova, Rakhny Sobovi, Ulanivka), the pre-Scythian period (Kunka), the Scythian period (Gaisyn, Zhornyshche, Severynivka, Slobidka, Soroka, Stina), the Zarubynets culture (Nosivtsi, Maryanivka, Rakhny Sobovi, Parkhomivka, Raiky), Chernyakhiv culture (Gaivove, Garmaki, Gunka, Demydivka, Zayachivka, Skitka, Slobidka, Trostyanets), early Slavic period (Holiky, Kalnik, Korzhivka, Kochuriv III, Kuna, Pariivka, Parkhomivka, Semenky I, Trostyanets, Khrinivka, Chortoriya, Shchurivtsi), of the period of Kyiv Rus (Demydivka, Parkhomivka, Sazhki, Slobidka, Chervone, Chortoriya, Yurkivtsi). There are 1,676 objects in the "Archaeology" storage group, and 156 artifacts in the "scientific auxiliary fund". Scientific passports have been drawn up for these subjects and they are actively introduced into scientific circulation. The other part of the collection is being processed and replenishes the fund collection of the museum. The obtained data are systematized and comprehensively analyzed, their historical interpretation is presented. The work describes the characteristics of materials by archaeological cultures and years of excavation.

Key words: artifacts, archaeological excavations, Vinnitsya Regional Museum of History and Nature, collection, Havlyuk P.I.

References:

- Gopak V. D.** (1976). *Kuznechnoe remeslo slavian Dneprovsko-Dnestrovskogo lesostepnogo Mezhdurechia v VI – XIII v.v. n. e.* (avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: spets. 07.00.06 – Arkheologija). Kiev, 20 s. [in Russian].
- Husiev, S. O.** (1995). *Trypilska kultura Serednoho Pobuzhzhia rubezhu IV – III tys. do n.e.* Vinnitsya: Anteks – ULTD, 304 s. [in Ukrainian].
- Khavliuk, P. I.** (1999). Yuvelirna sprava v ulychiv. (P. S. Hryhorchuka, Red.). *Naukovi zapysky Vinnitskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii: Zbirnyk naukovykh prats.* (1), 13–19. [in Ukrainian].
- Khavliuk, P. I.** (2001). Do pytannia pro zviazok mizh cherniakhivskoiu ta zarubynetskoiu kulturamy. (P. S. Hryhorchuka, Red.). *Naukovi zapysky Vinnitskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii: Zbirnyk naukovykh prats.* (3), 266–268. [in Ukrainian].
- Khavliuk, P. I. & Zhurakovskii B. S.** (1973). Issledovaniia v Vinnitskoi oblasti. *Arkheologicheskie otarytie 1972 g.*, S. 342–344. [in Russian].
- Khavliuk, P. I.** (1970). Novye otkrytiia luzhnobugskoi ekspeditsii *Arkheologicheskie otarytie 1969 g.*, S. 228–230. [in Russian].
- Korinnyi, V. I., & Lenchuk, D. M.** (2018). Mineralna syrovyna trypilskykh znariad pratsi z poselennia Skhidnoho Podillia etapu VI. *Aktualni pytannia heohrafichnykh, biolohichnykh i khimichnykh nauk: osnovni naukovi problemy ta perspektyvy doslidzhennia*, (21), 8–11. [in Ukrainian].
- Kosakivskiy, V. A.** (2019a). Poselennia zarubynetskoii kultury i mohylnyk (1 st. do n.e. – poch. 3 st. n.e.) bilia s. Rakhny. Uporiad.: Yu. A. Zinko, A. M. Podolynnyi, *Pamiatky istorii ta kultury Vinnitskoi oblasti. Chastyna 1 : Barskyi – Nemyrivskiy raiony* (v 2 ch. Ch.1, s. 126). Vinnitsya: PrAT «Vinobldrukarnia». [in Ukrainian].

- Kosakivskyi, V. A.** (2019b). Poselennia trypils'koi kultury (4 – 3 tys. do n.e.) bilia s. Rakhny. Uporiad.: Yu. A. Zinko, A. M. Podolynnyi, *Pamiatky istorii ta kultury Vinnyts'koi oblasti. Chastyna 1 : Barskyi – Nemyrivskyi raiony* (v 2 ch. Ch.1, s. 126). Vinnytsia: PrAT «Vinobldrukarnia». [in Ukrainian].
- Kosakivskyi, V. A., Rud, V. S., Lenchuk, D. M.** (2016). Doslidzhennia pamiatok trypils'koi kultury na Skhidnomu Podilli P. I. Khavliukom. *Visnyk Instytutu istorii, etnologii i prava: Zb. nauk. pr.* (14), 6–12. [in Ukrainian].
- Kozak, D. N., Terpylovskyi, R. V., Abashyna, N. S.** (2009). Sloviany v dobu velykoho rozselennia. Vidp. red. H. Yu. Ivakin, *Ukraina: khronolohiia rozvytku* (v 6 t. T.2, ss. 8–51). Kyiv: Krion. [in Ukrainian].
- Kuchera, M. P.** (2017). Horodyshcha ulychiv u Serednomu Pobuzhzhii. *Arkheolohiia*, 4, S. 61–73. [in Ukrainian].
- Lenchuk D. M.** (2019). Mohyl'nyk i selyshche cherniakhivskoi kultury bilia s. Skytka. Uporiad.: Yu. A. Zinko, A. M. Podolynnyi, *Pamiatky istorii ta kultury Vinnyts'koi oblasti. Chastyna 1 : Barskyi – Nemyrivskyi raiony* (v 2 ch. Ch.1, ss. 245–246). Vinnytsia: PrAT «Vinobldrukarnia». [in Ukrainian].
- Lenchuk D. M.** (2020). Trypils'ki starozhytnosti z rozkopok P. I. Khavliuka v kolektsii laboratorii z arkheolohii fakultetu istorii, prava i public'noho upravlinnia VDPU imeni M. Kotsiubynskoho (do 95-richchia vid dnia narodzhennia). *Vinnychchyna: mynule ta sohodennia. Kraieznavchi doslidzhennia: materialy XXXI Vinnyts'koi vseukrains'koi naukovoï istoriko-kraieznavchoï konferentsii, prysviachenoï 30-richchii z dnia proholoshennia Deklaratsii pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy, 24–25 veres. 2020 r.* Ch. 1. (ss. 11–14). Vinnytsia. [in Ukrainian].
- Lenchuk, D. M., & Mudrachenko, M. R.** (2019). Mohyl'nyk i selyshche cherniakhivskoi kultury bilia s. Skytka. Uporiad.: Yu. A. Zinko, A. M. Podolynnyi, *Pamiatky istorii ta kultury Vinnyts'koi oblasti. Chastyna 1 : Barskyi – Nemyrivskyi raiony* (v 2 ch. Ch.1, ss. 245–246). Vinnytsia: PrAT «Vinobldrukarnia». [in Ukrainian].
- Manihda, O. V., & Hrabovska, O. V.** (2020). Robota ekspedytsii «Ulychi» u Kalynivskomu raoni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, 10. [in Ukrainian].
- Melnychuk O. A., & Melnychuk T. A.** (2020). Horodyshche ulychiv Kh st. poblyzu s. Chervone v doslidzhenniakh P. I. Khavliuka. *Vinnychchyna: mynule ta sohodennia. Kraieznavchi doslidzhennia: materialy XXXI Vinnyts'koi vseukrains'koi naukovoï istoriko-kraieznavchoï konferentsii, prysviachenoï 30-richchii z dnia proholoshennia Deklaratsii pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy, 24–25 veres. 2020 r.* (u 2 ch. Ch. 1. ss. 40–46). Vinnytsia. [in Ukrainian].
- NA IANANU** – Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. [State archive of the Ukraine region]. [in Ukrainian].
- Potupchuk, M. V., & Potupchuk, M. Ye.** (1998). Z istorii formuvannia arkheolohichnoi kolektsii muzeiu (V. A. Kosakivskyi, Vidp. red.). *Podilska starovyna: Zb. nauk. prats: Yuvil. vyp. do 80-richchia z chasu zasnuv. Muzeiu.* Vinnytsia, S. 15–29. [in Ukrainian].
- Prykhodniuk, O. M.** (1975). *Sloviany na Podilli (VI – VII st. n. e.)*. Kyiv : Naukova dumka, 156 s. [in Ukrainian].
- Rud, V. S., & Kosakivskyi, V. A.** (2011). P. I. Khavliuk – doslidnyk starozhytnosti Podillia. «Osvita na Podilli: mynule ta sohodennia». (Do 100-richchia zasnuvannia Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho): *Materialy XXIII Vseukr. nauk. ist.-kraiezn. konf.* (ss. 312–317). Vinnytsia. [in Ukrainian].
- Rud, V. S., & Kosakivskyi, V. A.** (2017). Do 90-richchia Pavla Ivanovycha Khavliuka. *Arkheolohiia*, 4, S. 61–73. [in Ukrainian].
- Rud, V., Hofmann, R., Kosakivskyi, V., Zaitseva, O., Mueller, J.** (2022). The Pottery Kilns at the Copper and Late Roman Age Site Hariachkivka 8 (Ukraine): Magnetic Prospection and Archaeological Verification. *XVI International Scientific Conference “Monitoring of Geological Processes and Ecological Condition of the Environment”. 15–18 November 2022, Kyiv, Ukraine.* SCOPUS. Retrieved from: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/42650/1/Mon-22-265.pdf>. [in English].
- Rud, V., Zaitseva, O., Hofmann, R., Rauba-Bukowska, A. & Kosakivskyi, V.** (2019). Unique pottery kiln construction? The interpretation of massive clay objects from the Trostianchyk site of the Trypillia Culture. *Sprawozdania Archeologiczne*, 71, 11–39. DOI: <https://doi.org/10.23858/Sa71.2019.001> [in English].
- Tomashevskyi, A. P.** (2003). Narys istorii ta ekolohii zaselennia Skhidnoho Podillia sloviano-ruskoi doby. *Arkheolohichni studii*, 2, S. 132–160. [in Ukrainian].
- Tomashevskyi, A. P.** (2008). Informatsiina osnova doslidzhennia istorii ta ekolohii zaselennia Skhidnoho Podillia sloviano-ruskoi doby. *Arkheolohichni studii*. 3, S. 169–179. [in Ukrainian].
- VOKM** – Vinnyts'kyi oblasnyi kraieznavchyi muzei. [State museum of the Vinnitsia region]. [in Ukrainian].
- Voskolup, V. P.** (1999). Velbarski poselennia u verkhivakh Pivdenno-buz'skoho baseinu. (P. S. Hryhorchuka, Red.). *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii: Zbirnyk naukovykh prats.* (1), 10–13. [in Ukrainian].

-
- Voskolup, V. P., & Khavliuk, P. I.** (2000). Cherniakhivskiy mohyl'nyk Skytka (za materialamy rozkopok P.I. Khavliuka). (P. S. Hryhorchuka, Red.). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istorii: Zbirnyk naukovykh prats.* (2), 10–16. [in Ukrainian].
- Vynokur, I. S.** (2000). *Cherniakhivska kultura: vytoky i dolia.* Kamianets-Podil'skyi: Abetka; Oium, 376 s. [in Ukrainian].
- Vysotska, K. I.** (Vidp. za vyp.) (2017). *Vinnytskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei: Putivnyk po ekspozytsii muzeiu.* Vinnytsia : Nilan – LTD, 104 s. [in Ukrainian].
- Vysotska, K. I.** (Vidp. za vyp.) (2018). *Vinnytskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei. 100 rokiv: Albom.* Vinnytsia: Tvory, 340 s. [in Ukrainian].
- Zahnitko, D. N., Stepanenko, A. H., Telman, Y. H.** (1984). *Vinnytskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei. Putivnyk.* Odesa : Maiak, 80 s. [in Ukrainian].
- Zaiets, I. I.** (2004). *Daleke i blyzke. Svitlyny pamiaty. Povist-spohad.* Vinnytsia: PP «Vydavnytstvo «Tezys», 480 s. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 02.07.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 18.08.2023 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477:367)“07/13“

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-19-30>**Тарас Беднарчик**

Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова

кандидат філософських наук, доцент (Україна)

e-mail: taras2010.2011@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2336-4635>**Місце літописних улличів у ранньосередньовічній історії України**

Анотація. Метою статті є вивчення ареалу проживання племені улличів на території сучасної України, специфіки їхньої взаємодії із слов'янськими народами та причин протистояння з князями Русі. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-порівняльного, історико-типологічного, історико-системного) методів з проблемно-хронологічним принципом та принципами науковості, історизму, об'єктивності, системності. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше співвідноситься та аналізується історична інформація про улличів у різних регіонах нашої країни і встановлюється їхній цивілізаційний вплив на населення України часів Середньовіччя. **Висновки.** Літописні відомості про проживання улличів у Середньому Подніпров'ї, Південному Побужжі, Подністров'ї та Подунав'ї підтверджуються результатами археологічних досліджень. Окремими локальними зонами розселення улличів були Південне Подніпров'я, Південна Київщина, Південна Волинь, Дністровський каньйон. Улличі володіли розвиненими як на свій час аграрними технологіями, в основі яких було землеробство та присадибне скотарство. Серед ремесел помітне місце займали металургія, металообробка та ювелірна справа. Унікальною технологією було виробництво жорен з вулканічного туфу. Головними пам'ятками улличів є численні городища, які, насамперед, виконували функцію військового табору і укриття для населення. Здатність швидко будувати і удосконалювати ці об'єкти свідчить про наявність у них розвинених родоплемінних відносин, авторитетної адміністрації та знаті. Улличі і тиверці були особливо близькими племенами та мали спільний ареал проживання у Подністров'ї. Обидва племені разом брали участь у освоєнні земель правобережжя гирла Дунаю у X–XI ст. Підрахунок кількості відомих городищ та аналіз ареалу розселення улличів дозволяє назвати їх одним із найчисленніших племен України IX–XI ст. Тривалий період війн IX–X ст. між князями Русі та улличами був викликаний боротьбою за панування у Подніпров'ї і володіння дніпровським річковим шляхом до Чорного моря. Улличі мали особливі відносини із кочовими народами, що відрізняє їх від інших слов'янських племен. Їхнім сусідом і постійним партнером у взаємодії протягом VIII–XI ст. були представники південної гілки салтівської культури.

Ключові слова: улличі, тиверці, городище, Подніпров'я, Побужжя, Подністров'я.

Постановка проблеми. Історична складова державотворчих та етно-політичних процесів на території України поступово переосмислюється в залежності від умов, в яких перебуває процес формування української політичної нації та зовнішніх викликів існуванню нашої держави. Военна агресія Російської Федерації 2014 та 2022 рр. з новою силою поставила питання про історичні права України володіти Середнім і Нижнім Подніпров'ям, мати вихід до Чорного моря. Темі літописних улличів присвячено багато робіт істориків та археологів, проте у її висвітленні до цього часу існують розбіжності та суперечності. Описуються і аналізуються найбільш відомі пам'ятки цього племені в окремих районах нашої країни та основні літописні відомості. Проте значення улличів як вагомого представника слов'янства у міжріччі Дніпра та Дністра потребує додаткового розгляду та осмислення. Йдеться про визначення масштабів територіальної присутності, специфіку відносин з слов'янським населенням, причини протистояння із князями Русі.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Вітчизняна історія та археологія приділяли значну увагу вивченню специфіки літописних племен власне на території України, що потенційно загрожувало ідеологічній тезі про існування єдиної «давньоруської народності». Окремою проблемою було і є дослідження слов'янського населення, що проживало за межами Київської Русі на землях сучасної центральної та південної України, зокрема, його взаємодія із кочовими народами. Вагомим внеском у вивченні цієї тематики є праці відомих науковців В. Барана, Д. Березовця, А. Козловського, М. Кучери, О. Приходнюка, Л. Михайлини, А. Сміленко, Б. Тимощука. Серед праць останніх років вкажемо на дисертаційні дослідження

Т. Сапельняк «Уличі і тиверці в Карпато-Причорноморських землях (друга половина IX – перша половина X сторіччя)» (2006), С. Маярчака «Лівобережжя Середнього Подністрів'я у IX–XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень)» (2012) та статті А. Томашевського. Особливо відзначимо плідні результати проекту Інституту археології НАН України та Вінницького обласного краєзнавчого музею «Уличі. Археологічна карта». Одна з останніх публікацій О. Манігди та О. Грабовської «Середньовічні городища уличів на Побужжі. Особливості використання ландшафту» розповідає про результати класифікації обстежених городищ, залучення сучасних технологій і геоданих. Концептуально важливим є висновок про вдале використання людністю уличів складного рельєфу, «вписування» своїх укріплень у ландшафт в оточенні ярів, забезпечення захисту джерел води (Манігда, Грабовська, 2021, с. 51-55).

Мета статті полягає у вивченні ареалу проживання племені уличів на території сучасної України, специфіки їхньої взаємодії із слов'янськими народами та причин протистояння з князями Русі.

Виклад основного матеріалу. Широко відомо, що тема літописних уличів і тиверців вважається суперечливою. Це, насамперед, стосується їхньої територіальної локалізації, стосунків із правителями Русі та народами, що перебували на землях нашої країни в часи Середньовіччя. Різні літописні списки вказують на досить широкий ареал проживання уличів на території сучасної України та хвилі їхнього переселення. Стосовно тиверців інтрига полягає у їхньому розселенні до гирла Дунаю, вірогідності виходу до берегів Чорного моря у його північно-західній частині. Також відзначимо феномен територіального взаємопроникнення уличів і тиверців та проблему розмежування цих племен та білих хорватів у басейні Дністра. У кандидатській дисертації Т. Сапельняк «Уличі і тиверці в Карпато-Причорноморських землях (друга половина IX – перша половина X сторіччя)» систематизовані літописні джерела. У вступній недатованій частині Повісті минулих літ, поміщеній у Лаврентіївському літописі, зазначено: «...а улочи и тиверьци седяху бо по Днестру, приседяху къ Дунаеви. Бе множество ихъ; седяху бо по Днестру оли до моря, и суть гради их и до цього дні, и те ся зваху от Грекъ Велика скуфь». У Радзивілівському літописі та Московсько-Академічному списку замість слів «по Днестру приседяху ... Днестру» написано: «по Бугу и по Днепру». Також «... По Бугу и по Днепру і приседяху къ Дунаеви ... оли до моря» - написано в Іпатіївському літописі. Близькі до варіанту Лаврентіївського літопису («по Днестру...къ Дунаеви») повідомлення в І Софійському, Никонівському (Патріаршому), Воскресенському та деяких інших літописах. Існує й інший варіант цього повідомлення в Літописі Переяславля Суздальського (Літописці руських царів): «...а улочи, тиверьцы седяху по Бугу и по Днестру, и до Дунаю, бе множество их и до моря, и есть(ь) град ихъ и н(ы)не спы» (Сапельняк, 2006, с. 20-22).

Війни проти уличів вели князі Аскольд і Дір, Олег та Ігор. За Олега тиверці стають об'єктом агресії поруч із уличами. Прийнято вважати, що літописне повідомлення 907 р. про участь тиверців «суть толковинів» у великому поході на Візантію свідчить про їхню інкорпорацію до складу Русі. За правління Ігоря уличі знову стали об'єктом агресії поруч із деревлянами. В результаті війни 922 р. уличі сплатили князю данину. Одночасно вказується, що уличський град Пересічень чинив опір три роки до його взяття військом воєводи Свенельда. Війна відновилася 940 р., в результаті якої уличі сплатили данину Ігорю. При цьому було захоплено Пересічень, який віддав данину Свенельду. За аналогією вважається, що ці події призвели до інкорпорування уличів до складу Русі. Проблемою вивчення подальшої історії уличів і тиверців є те, що літописи Русі більше не розповідають про події на їхніх землях. Тиверці згадуються як учасники походу Ігоря проти Візантії 944 р. Нагадаємо, що недатована частина Повісті минулих літ (Лаврентіївський список) вказує на уличів і тиверців як сучасників Нестора літописця, який опрацьовував цей текст в кін. XI – на поч. XII ст. Вони випали з сюжетів літописця після загибелі Ігоря в 944 р. Очевидно, що контроль над цими племенами послаб через тодішню кризу системи князівської влади. Подальша згадка про уличів середини X ст., які постають помітним слов'янським племенем поруч з деревлянами, є у візантійського імператора Костянтина Багрянородного (Сапельняк, 2006, с. 22). Погоджуємося з тими істориками, які вбачають у відносинах між Руссю та уличами «чужість», тобто певний антагонізм.

Археологія внесла до історії уличів і тиверців кардинальні доповнення. Відомий науковець Д. Березовець виявив у районі Середнього Дніпра слов'янські пам'ятки VII–IX ст. і відніс їх до уличів (Березовець, 1963). Ним було встановлено зону поширення пам'яток цього типу (пеньківська культура): Середнє Подніпров'я до р. Росі, басейн Тясмину і область Південного Бугу. Головна дискусія науковців з цього приводу розгорнулася навколо того, як і за яких умов пенківська культура, яка на ранньому і середньому етапах відповідала історичним антам, трансформувалася у археологічну культуру уличів на пізньому етапі свого існування (Сміленко, 1999). Дослідження Д. Березовця стали фундаментальними для вивчення поселень, сільського господарства, ремесел і поховального обряду уличів Подніпров'я та не втратили своєї актуальності до нашого часу. Виявлені пам'ятки були врятовані для історичної науки від

неминучого знищення в результаті підтоплення водами новоствореного Кременчуцького водосховища (1959–1961) і подальшої ерозії земель.

Окремою проблемою для істориків та археологів стало з'ясування умов та обставин осілого життя слов'ян на Півдні України, зокрема у Південному Подніпров'ї. Дослідження цієї теми ускладнилося спорудженням Каховського водосховища, яке в 1955–1958 рр. заповнило водою надзвичайно важливі для вивчення середньовічної історії землі. Незважаючи на це, слов'янські поселення вдалося віднайти. Важливо звернути увагу на час існування поселень і городищ у контексті їхнього функціонування до встановлення контролю Русі над дніпровським торговельним шляхом і в період її домінування в регіоні. На о. Березань виявлено значний культурний шар X–XIII ст. слов'янського поселення. Подібні пам'ятки виявлені на Великому Потьомкінському острові в гирлі Дніпра. Літописне місто Олештя як археологічний об'єкт не знайдене. На відомому Любимівському городищі скіфо-сарматського часу виявлено слов'янський культурний шар IX–XI ст. На протилежному від вказаного городища правому березі Дніпра поблизу с. Зміївка Херсонської обл. виявлено слов'янське поселення IX–XI ст. Сенсаційним доповненням до вказаних пам'яток стало відкриття відомими дослідниками пам'яток Півдня України С. Буйських та М. Ієвлевим слов'янського поселення Аджигол-1 в зоні злиття Бузького та Дніпровського лиманів поблизу с. Солончаки Очаківського р-ну Миколаївської обл. Було виявлено два житла, які в цілому відповідають практиці напівземлянкового будівництва X–XIII ст., зокрема в басейні Південного Бугу, Південного Подніпров'я. Автори розкопок вказують на їхню найбільшу подібність житлам Зміївського та Кичкаського поселень. На відстані 1,2 км від поселення Аджигол-1 знаходиться городище перших століть н. е. Дніпровське-2, на якому теж виявлено залишки слов'янської кераміки. Автори розкопок переконані, що це городище служило укриттям для навколишніх мешканців. В часи Середньовіччя Аджигольська балка була вкрита лісо-чагарниковою рослинністю і по ній протікала повноводна річка. Гирло цієї річки було озером лиманного типу, яке з'єднувалося з Дніпровським лиманом. В наш час ця місцевість безліса, а річка зникла (Буйських, Ієвлев, 1991, с. 99-100). Автори розкопок наголошують на стратегічному розміщенні поселення і городища напроти Кінбурнського півострова, який замикає вихід з Дніпро-Бузького лиману і відносять цю місцевість до історичного Білобережжя. Висновок С. Буйських та М. Ієвлева є вкрай важливим для історії уличів: «Слід вважати, що близькість загальних рис культури Аджигольського поселення з пам'ятками Степового Подніпров'я, про що йшлося вище, дозволяє пов'язувати його виникнення з просуванням уличького населення на південь уздовж Дніпра у X ст. Аджигол нині є найпівденнішим давньоруським поселенням X–XI ст. басейну Дніпра та Південного Бугу. У наступний період (XII–XIII ст.) склад його жителів, як і інших осілих пам'яток пониззя Дніпра, ймовірно, доповнювався новими переселенцями з Середнього Подніпров'я» (Буйських, Ієвлев, 1991, с. 103). Вказані автори припускають зв'язок середньовічного Олештя з літописними уличами, їхньою назвою та фактичною присутністю. Маємо унікальне свідчення арабського географа XII ст. Мухаммада Аль-Ідрісі про розміщення у нижній течії Дніпра двох слов'янських міст на відстані 1 милі одне від одного (очевидно, на протилежних берегах ріки). Вони називалися Уліски та Муліса. Текст цього географа відрізняється досить високим рівнем відтворення назв різних слов'янських міст і викликає довіру. Сучасні дослідники вважають, що тут йдеться про м. Олешки (Древняя Русь в свете зарубежных источников, 2009, с. 130, 132). Підтвердженням цього є напис на карті італійського географа П'єтро Веконте (1318 р.). Він назвав гирло Дніпра «flumina d'ellexe» – «ріка Елекса», що в наукових колах вважається вказівкою на Олештя. Майже так само – «fluminda d'ellexe» ним названо прилеглу до гирла Дніпра водойму – Березанський лиман, який впадає у Чорне море навпроти острова Березань. Латинське слово «flumina» означає «річки» (множина), тому можна припустити, що не лише гирло Дніпра, а й мережа лиманів могли називатися «річками Елексів» (Гордєєв, 2013, табл. 7). Вказані факти добре відомі М. Грушевському, який пов'язував їх зі слов'янською колонізацією Півдня України (Грушевський, 1905, с. 517-519).

Відомий науковець А. Козловський послідовно вивчав життя слов'янського населення на Півдні України. Підсумком стала ґрунтовна робота «Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст.» (1992). В ній ретельно описано умови життя, господарювання та побуту слов'янського населення та специфіку його взаємодії із кочовими та напівкочовими племенами, описано перехід останніх до осілости під впливом місцевих землеробів. А. Козловський визнає, що пам'ятки Південного Подніпров'я генетично пов'язані з пеньківською культурою і погоджується із А. Сміленко, що населення цих земель складалося зі слов'ян та асимільованих ними осілих салтівців. Разом вони склали південну гілку уличів. (Козловський, 1992, с. 154). Незважаючи на тривалі війни київських Рюриковичів проти уличів, ситуація у Південному Подніпров'ї не зазнавала суттєвих змін принаймні до розгрому князем Святославом Хозарського каганату в 965 р. А. Козловський прямо вказує на те, що специфічна культура, яка склалася у південному регіоні в IX–XI ст. мала виразні слов'янські та салтівські риси

законсервувалася і продовжила своє існування в подальшому. Ці риси зберігалися більш тривалий час, ніж на території Русі та основних землях поширення салтівської культури.

Важливу роль для розуміння історії уличів є інтерпретація широко відомого в історії України Вознесенського археологічного комплексу кінця VII–VIII ст. зі скарбом, який був відкритий у 1930 р. Пам'ятка, яка розміщувалася на домінуючому пагорбі лівого берега Дніпра з радіусом огляду близько 15 км в межах сучасного м. Запоріжжя, стала об'єктом суперечок науковців. Автор розкопок В. Грінченко вважав пам'ятку похованням воїнів із кремацією на території укріпленого табору чи штабу командування і такою, що відповідає іншим відомим похованням навколишнього Подніпров'я. Він датував її за демонетизованими візантійськими монетами, відносив до кінця VII - VIII ст. і вважав слов'янською або хозарською (Грінченко, 1950, с. 62-63). Відомий археолог А. Сміленко є послідовним прибічником приналежності Вознесенського комплексу мешканцям Подніпров'я – представникам пізнього етапу пеньківської культури та осілим салтівцям, які тут оселилися. Від цього населення залишилися дніпровські поселення Ігрень II, IV, поселення поблизу сіл Петро-Свистунове, Зміївка та хутора Перше Травня. Вона не вважає припущення А. Амброза про тюркську приналежність комплексу та болгарську версію про поховання їхнього хана переконливими (Сміленко, 1999, с. 268, 271).

Північна межа розселення уличів в період розквіту цілком очевидна для науковців – це землі на південь від сучасного Києва. В дискусії про локалізацію єдиного вказаного у «Повісті минулих літ» міста цього племені – «града» Пересічена (Пересечена) вказуються райони між с. Трипілля і Києвом, річки Стугна та Китаївське городище південніше Києва. Навіть у версії про розташування цього городища між Дністром та Прутом аргументом є назва молдавського с. Пересечина, а не заперечення можливості проживання уличів на південь від Києва (Михайлина, 2007, с. 176-178). Локалізація цього населеного пункту виходить за межі нашого дослідження, проте відзначимо у даній темі те, що городища уличів були, насамперед, місцями укриття для населення та пунктами оборони. Пересічен не був містом в класичному розумінні цього терміну в історії Середньовіччя. Характеристики відомих городищ уличів дозволяють сумніватися в тому, що безпосередньо одне з них могло б витримати трирічну облогу князівського війська Русі подібно до вказаної у літописі події. Автор припускає, що проблема розв'язується завдяки дослідженням і спостереженням відомого науковця Б. Тимощука у співпраці з І. Русановою. Описуючи поселення і оборонні споруди слов'ян на землях тиверців, він встановив, що вони уміло використовували природні перешкоди цілого району розміщення «гнізда поселень». Типовим прикладом він вважав археологічні об'єкти поблизу с. Чорнівка Чернівецької обл.: «В 1979 р. Слов'янська експедиція Інституту археології АН СРСР спеціально провела вивчення гнізда слов'янських поселень VIII–IX ст., розташованого у верхів'ях ріки Мошкова (лівобережна притока Прута) поблизу села Чорнівка Новоселицького району Чернівецької області. Цікавість до цього гнізда викликана тим, що його територія діаметром 6-8 км з трьох боків оточена високими пагорбами, покритими лісом, тобто цей район мав природні кордони. З четвертого, відкритого боку слов'янські поселення VIII–IX ст. за межами гнізда невідомі археологам на значній відстані. Тому є підстави вважати, що всі вісім поселень VIII–IX ст. біля Чорнівки належали до одного й того ж гнізда, створені одним і тим самим територіально-родовим союзом» (Русанова, Тимошук, 1981, с. 42). Одне з поселень цього «гнізда» було особливо укріплене, але без спорудження суцільної стіни: «Поселення Чорнівка II розташовано у долині в оточенні пагорбів. В цих умовах спорудження навколо поселення дерев'яної стіни, подібно до того, як це було в інших об'єктивних центрах, дало б малоефективний захист. Тут мешканці вирішили по іншому убезпечити своє поселення від раптових ворожих набігів. На високих пагорбах, що оточують поселення, на підступах до нього в певному порядку були збудовані вежі-зруби. Від них залишилися западини прямокутної форми. Як показали розкопки двох западин, кожен зруб для міцності був опущений у землю на глибину до 1 м. Зруби-вежі складали надійну захисну смугу, яка прикривала поселення майже з усіх сторін та запобігала раптовому ворожому удару по центру общини» (Русанова, Тимошук, 1981, с. 43). В контексті аргументації відзначимо, що П. Хавлюк підтверджує наявність дерев'яної вежі-донжона на городищі уличів Сажки X–XI ст. (Хавлюк, 1996, с. 48-49). Автор припускає, що місцевість навколо «граду» Пересічен була подібним чи більш укріпленим районом навколо центрального городища.

Надзвичайно важливою для вивчення ролі уличів в історії України є велика група городищ і селищ у басейні р. Південний Буг, які локалізуються на території сучасної Вінницької обл. Завдяки багатолітнім дослідженням доцента історичного факультету педагогічного інституту ім. М. Островського (нині Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського) П. Хавлюка ці об'єкти було ретельно вивчено. Результати розкопок та вивчення локалізації і структури пам'яток дали можливість створити цілісне уявлення про життя слов'янського населення краю з VIII по XI ст. Його стаття 1969 р. «Древньоруські городища на Південному Бузі» стала однією з класичних робіт з вивчення історичної спадщини уличів і не втратила своєї

актуальності до нашого часу. В цілому ним було каталогізовано п'ятдесят городищ, хоча не всі вони відносяться до часу уличів. Основні спостереження та висновки П. Хавлюка: тривала слов'янська осілість в лісостеповому Побужжі під захистом городищ, використання мешканцями краю давніших городищ залізного віку, спорудження основної частини городищ відбувається з початку X по XI ст., приналежність улицям усіх вказаних у статті городищ окрім «мисових городищ складного типу», селища VIII–IX та X–XI ст. вказаного району мають відчутний культурний зв'язок, навала печенігів загрожувала, але не перешкодила розвитку слов'янського населення. П. Хавлюк встановив, що городища утворюють дві лінії оборони краю по річках. Перша – по правому, залісненому берегу річки Соб протистояла необжитій степовій місцевості Придніпровської височини. Друга – по Південному Бугу, де городища розташовувалися переважно в місцях існування бродів. Укріплення оновлювалися: «Існування у багатьох пунктах городищ двох типів (мисових і округлих або мисових невеликих з слабкою обороною і мисових великих із потужними ровами і валами) не випадкове. Ймовірно, його можна пояснити тим, що фортифікаційні споруди весь час вдосконалювалися у відповідності з новими вимогами оборони» (Хавлюк, 1969, с. 170). Основна частина населення проживала у селищах, які розміщувалися навколо городища на відстані 1 – 2 км. Саме у селищах розміщувалися ремісничі центри, а городища виконували роль, подібну до феодального рицарського замку. Катастрофічною для даного регіону була навала половців (з 1061 р.), яка супроводжувалася суцільним руйнуванням поселень та укріплень. Уличі чинили опір та будували нові городища у більш залісненій місцевості, але на кінець XI ст. території на південь від річок Згар та Десна були спустошені. Проте частина населення Побужжя залишилася на своїх місцях і в XII ст. була представлена містами Бужеськ, Межибож'є, Котельниця, Прилуки та виявленими археологами городищами і селищами північніше Згару та Десни (Хавлюк, 1969, с. 156-174).

Незважаючи на важливу роль статті П. Хавлюка «Древньоруські городища на Південному Бузі», інші науковці доповнюють та уточнюють археологічну інформацію про уличів Побужжя. Проблема полягає у визначенні власне уличьких городищ як археологічних об'єктів. Видатний науковець М. Кучера, який спеціалізувався на вивченні слов'янських укріплень часів Середньовіччя чітко каталогізував на території Вінницької обл. п'ятдесят два городища уличів як споруджених ними об'єктів (Кучера, 2017, с. 68-70). Значна частина пам'яток у зведеннях П. Хавлюка та М. Кучери співпадає, але є певні відмінності. М. Кучера не враховує городища у Брацлаві та Печері, але вводить до обігу пам'ятки Крикливець, Рудницького, Городища біля витоків р. Дохни на півдні області. Методологічні розбіжності стосуються віднесення городищ залізного віку до оборонних таборів уличів. Обидва науковці зараховують слов'янський об'єкт Селевинці (Сажки) на території відомого скіфського Немирівського городища. М. Кучера зараховує до свого каталогу Сабарівське городище уличів як частину використаної ними території в межах великого об'єкту залізного віку. Обидва дослідники не згадали городище на мисі правого берега річки Південний Буг та гирла р. Вишеньки (м. Вінниця), яке іноді відносять до скіфської епохи, але сучасні дослідники пов'язують з улицями (Пам'ятки історії та культури Вінницької обл. Вінниця, 2016, с. 16). Станом на 1988 р. П. Хавлюк вже визнає, що Сабарівське та Григорівське городище (Могилів-Подільський р-н Він. обл.) скіфського часу разом з Немирівським використовувалися ранньосередньовічними слов'янами в VIII–IX ст. і вказує на невисокі оборонні потреби загалу населення саме в цей час у порівнянні із наступними століттями. Починаючи з X ст. використання оборонних споруд стає масовим у зв'язку зі зростанням військових загроз (Хавлюк, 1988, с. 7-8). Ми можемо впевнено припускати, що з цією ж метою воїни використовували давні вали городищ залізного віку, хоча і не залишили на них значного культурного шару, що в цілому характерно для уличьких городищ – військових таборів. Додамо, що крім згаданих скіфських городищ на території Вінницької області є ще сім: поблизу Переорків і Якушинець (Вінницький район), Дерешової і Вищого Ольчедаєва, (Муровано-Куриловецький район), Межирова (Северинівське городище, Жмеринський район), Нижчого Ольчедаєва і Ломазіва (Могилів-Подільський район) (Пам'ятки історії та культури Вінницької обл., 2019, с. 10). В 2019 р. археологічна експедиція Інституту археології НАН України «Уличі» додала до реєстру пам'яток декілька городищ, серед яких новими стосовно списків П. Хавлюка та М. Кучери є об'єкти Глинськ, Грушківці і Гушинці. Завдяки сучасним методам досліджень науковці експедиції встановили, що укріплення будували з метою надання укриття, а не з метою домінування на місцевості. Вони не вважають, що городища утворюють оборонні лінії по річках (Манігда, Грабовська, 2021, с. 55).

Уличі Побужжя привернули увагу сучасних науковців тим, що вони жили в надзвичайних умовах і були змушені долати декілька криз. А. Томашевський проаналізував структуру населення Східного Поділля і визначив, що в VIII–IX ст. заселеність середньої течії Південного Бугу не несе системності, локалізується у лісовій частині краю (найбільша концентрація в цей час навколо сучасного Брацлава), а кількісний потенціал досить невеликий. Концентрація уличького населення X–XI ст. є найбільш щільною і теж локалізується в лісистій частині краю.

Кілька потужних скупчень поселень і городищ утворили зону суцільної заселеності в межиріччі Південного Бугу та Собу. А. Томашевський вважає, що улличі стрімко переселилися до вказаного району з Подніпров'я, будували городища поспіхом, але обирали для проживання лісові масиви із переважанням дубу. Цей тип лісових угідь був необхідним для ведення господарства, оскільки традицію жити і працювати у дібровах вони принесли з собою з Подніпров'я. В X–XI ст. палеоприродне середовище дозволяло улличам активно господарювати: «землеробство в одночасно співіснуючих його формах (підсіки, перелогу, орно-парової) разом з тваринництвом задовольняло основні продовольчі та енергетичні потреби населення. Реміснича, промислова діяльність забезпечувала мешканців знаряддями праці, інструментами, необхідною сировиною та їжею» (Томашевський, 2003, с. 153). З часом активне природокористування призвело до надлишкового антропогенного навантаження на природу і мало призвести до зникнення основної частини лісів, до раціоналізації та інтенсифікації господарських технологій. Улличі Побужжя жили в умовах несприятливих зовнішніх обставин – у протистоянні кочовикам та київським князям. Спустошене природне середовище вже не могло бути надійним захистом від кочовиків. Ця криза яскраво проявилася з початком навали половців у другій половині XII ст. В цей же час починається активне заселення верхів'їв Південного Бугу, Згару, Случі, Тетерева – Болохівської землі, де було враховано ніби «невдалий досвід улличів» (Томашевський, 2003, с. 155-156).

Аграрні технології мешканців Поділля часів раннього Середньовіччя зокрема розглянуті С. Маярчаком і визнаються досить високими. Для нас важливим є його висновок про коректність співставлення господарювання мешканців Пониззя, Лівобрежжя Середнього Подністров'я IX–XI ст. та Болохівської землі XII–XIII ст. С. Маярчак відзначає, що традиції господарювання значною мірою склалися раніше IX–X ст. Він погоджується з припущенням Я. Барана про появу в краї парової системи землеробства у формі двопілля або різнопілля ще у VIII–IX ст., коли землю обробляли переважно ралами. За висновками С. Маярчака, бик став основною домашньою твариною ще перед IX ст. До землеробства та приселищного скотарства додавалися мисливство, рибальство, бортництво та збиральництво (Маярчак, 2008, с. 158-168). Високу оцінку сільському господарству улличів дав П. Хавлюк. Він зокрема відзначав, що вони користувалися плугом з череслом, і це дозволяло орати покриті дерном землі (Хавлюк, 1993, с. 17-18). Поступ аграрної традиції Західного Поділля і Південної Волині протягом X–XIII ст., високий рівень землеробства та врожайності засвідчується у недавній статті М. Ягодинської та С. Горбаненко. Зокрема, вони відзначають зв'язок деякого реманенту з опосередкованим впливом салтівської традиції обробки металу (залізни окуття для лопат, кріплення леза коси до дерев'яного держака за допомогою цвяхів), що, на нашу думку, додатково підтверджує приналежність описаних комплексів улличам та їхнім нащадкам (Ягодинська, Горбаненко, 2021, с. 414, 420).

Присутність улличів у районі Дністра та близькі відносини з тиверцями є широко визнаними в історичній науці. Науковців переконують вказівки літопису на спільне проживання обох племен по Дністру до Дунаю та згадування їхніх імен поруч майже в усіх епізодах. Улличі і тиверці разом відстояли свою незалежність у війні князя Олега 880-х рр. проти слов'янських племен, коли ним було остаточно підкорено полян, деревлян, сіверян та радимичів. Ми знаємо про потрапляння тиверців у залежність до київських князів. В 907 р. вони беруть участь у поході Олега на Візантію з особливим статусом «толковинів», та у 944 р. як звичайні учасники подібного походу Ігоря. У контексті роботи нас цікавить хвиля міграції улличів до вказаного регіону з Побужжя в X–XII ст. А. Сміленко - одна з провідних дослідників ранньосередньовічних пам'яток лівобережжя Дунаю та басейну нижньої течії Дністра чітко бачить приплив слов'янського населення, яке ототожнює з улличами. В цілому, за результатами різних досліджень, простежується 8 «грон» поселень без укріплень, зокрема, в районі озера Катлабуг, сіл Шабо та Багате. Вона відзначає одночасну присутність там салтівського населення, але слов'янську культуру вважає визначальною у X–XI ст. (Сміленко, Козловський, 1987, с. 82). Нагадаємо, що південні улличі Подніпров'я та представники південної гілки салтівської культури мали досвід адекватної взаємодії на берегах цієї великої ріки. Повертаючись до лівобережжя нижньої течії Дунаю, вкажемо на думку науковців про те, що печеніги тут були менш агресивними (Сміленко, 1999, с. 273-274).

Визначення пам'яток тиверців важливе для розуміння історії улличів. Науковці дискутують про приналежність слов'янських пам'яток Північної Буковини та прилеглого Подністров'я. Б. Тимошук вважає, що городища на Правобережжі Дністра в межах Північної Буковини належали тиверцям, а в межиріччі Прута й Сирета - хорватам (Тимошук, 1976, с. 139-140). На думку М. Кучери межа племен проходила не по Пруту, а по Дністру на лінії р. Збруч: «Ця межа відповідає територіальному членуванню Дністро-Сиретської групи городищ на дві частини - східну - по Дністру (15 городищ) і західну - між Дністром, Прутом і Сиретом (22 городища). Городища східної частини вниз по Дністру підходять до Дністровсько-Реутської групи тиверських

укріпленнь і їх також слід вважати пам'ятками літописних тиверців» (Кучера, 1999, с. 125). Укріплення Північної Буковини почали виникати у VIII ст., а більшість створені у IX ст. Окремою проблемою є археологічне підтвердження входження тиверців до складу Київської Русі. Багатьом історикам для визнання цього достатньо літописних повідомлень про участь тиверців у походах князів Олега та Ігоря на Візантію. Археологи, зокрема Г. Федоров та Б. Тимощук, вбачають докази цього у перетворенні городищ-укриттів VIII–IX ст. на потужні укріплення – князівські фортеці у X ст. Йдеться про широко відомі городища Алчедар та Єкімауци, які в період розквіту загинули під ударами кочовиків (XI–XII ст.) (Русанова, Тимощук, 1981; Бырня, 1999). Про тимчасовість входження цих центрів до складу Київської Русі свідчить те, що їхні назви не згадані у «Повісті минулих літ». Звернемо увагу на розміщення Машкеуцького городища на місці переправи через Дністер (правий берег поблизу сучасних Дубоссар), що є типовим для уличів. В контексті південно-західної локалізації уличів та заселеності вказаного регіону згадаємо повідомлення Анонімого Баварського географа («Опис міст і областей на півночі від Дунаю, або Баварський Географ», середина IX ст.) в якому загадуються Унлісі (Unlizi) – «багаточисленний народ», що має 318 міст. Тиверцям приписують згадку про 143 міста (Кучера, 1999, с. 148). З іншого боку, «Повість минулих літ» називає лише близько 10 населених пунктів на землях уличів (Літопис руський, 1990, карта-додаток «Східна Європа»). У XI–XII ст. у зв'язку з навалом половців частина слов'янського населення мігрувала з території сучасної Молдови північніше – до басейну середнього Подністров'я та Дністровського каньйону, де вже й до того жили тиверці, уличі та частина білих хорватів.

Вивчення земель проживання різних гілок уличів неодмінно підводить дослідників до проблеми більш ретельного обліку городищ, поселень та письмових повідомлень часів Середньовіччя. Типовим прикладом є спроби обрахунку пам'яток середньої течії Південного Бугу. Ретельний дослідник М. Кучера в 1999 р. називає 52 городища, А. Томашевський в 2003 р. – 60. Автор, враховуючи останні відкриття археологічної експедиції «Уличі», погоджується, що приблизна кількість городищ уличів у Вінницькій обл. складає 60. Додаткові цифри дають регіональні дослідження. С. Маярчак вказує на наявність у Подністров'ї Хмельницької обл. 14 городищ IX–XI ст. (Маярчак, 2012, с. 256, 267). М. Кучера обліковує 32 городища тиверців (17 в нижньому Подністров'ї та 15 в середньому). Подніпровські пам'ятки уличів потребують окремого підрахунку. Наявність їхніх поселень на правому березі цієї стратегічно важливої ріки є доведеним фактом. Д. Березовець вказує групи поселень (23) по обох берегах Дніпра від гирл річок Рось та Супій до Кременчука. Друга група поселень (18) локалізується в Надпоріжжі навколо м. Дніпра (Березовець, 1963, с. 191). Встановлення культурного шару VIII–X ст. на давніх городищах, які активно використовувалися у наступних століттях, є досить важким завданням, і він фіксується не часто. Розуміючи дискусійність кожного окремого прикладу, ми умовно зарахуємо до пам'яток південних уличів військовий табір Вознесенки, неукріплене протомісто Ігреня, городища Любимівка та Дніпровське-2, літописне Олешня як місто Уліски та його супутник Муліса з повідомлення М. Аль-Ідрісі. Окремим анклавом уличів та тиверців було лівобережжя гирла Дунаю до Дністра з приблизно вісьмома «гнонами» поселень. Разом – більше 95 городищ уличів і тиверців та багатьма «гнонами» поселень у багатьох регіонах України. Важливими є подібні підрахунки для інших слов'янських племен. За класифікацією М. Кучери, кількість відомих городищ полян складає 20, деревлян – 20, хорватів Прикарпаття – 57 (35 у верхньому Подністров'ї і 22 в межиріччі Дністра-Сирету), бужан – 21, волинян – 22, сіверян на Лівобережжі Дніпра – 92 та понад 30 на території Російської Федерації (Кучера, 1999, С. 148). Очевидно, що князі Олег та Ігор у війнах проти уличів спиралися на стратегічні ресурси Північної Русі. Зведення археологічних пам'яток А. Кузи «Давньоруські городища X–XIII ст.» відрізняється від підрахунків М. Кучери в бік зменшення цифрових показників кількості об'єктів, проте дозволяє простежити пропорційні частки племен Русі. За наведеними даними впливає, що станом на першу половину X ст. під контролем Рюриковичів перебували: 14 городищ, які безпосередньо підлягали князю (Новгород та район оз. Ільмень – 4, Київ, Любеч, Чернігів та околиці – 10); близько 50 городищ на території племен-данників (словен, кривичів, дреговичів, радимичів, сіверян – по 10). Разом близько 64 городищ, з них власне на території сучасної України біля 20 (Куза, 1996, карти 1, 2).

Про важливість уличів у середньовічній історії України свідчить їхня присутність у Середньому та Південному Подніпров'ї як стратегічно важливому регіоні. Політична самостійність підтверджується тими фактами, що вони не сплачували данини Хозарії, хоча постійно мали контакти із кочовими народами. Очевидно, що війна між Рюриковичами та уличами, насамперед, велася за володіння дніпровським річковим шляхом до моря. Історики визнають, що до IX ст. Київ був кінцевим значним пунктом торгівлі між чорноморським та подніпровськими регіонами. Підтвердженням цих зв'язків є літописна легенда про «городок» Кия в гирлі Дунаю (История Киева, 1982, с. 49). Це означає, що контакти між Причорномор'ям та Києвом відбувалися за посередництва уличів. Історія шляху «із варягів у греки» свідчить, що

володарі Північної Русі ще до спроб встановити контроль над Дніпром мали досвід користування потоками континентальної торгівлі, оскільки Новгород вже був таким центром. До нього йшов важливий Воховсько-Волзький торговельний шлях, який далі вів у Балтику. Військові загони Рюриковичів мали досвід долаття річкових порогів, оскільки р. Волхов, будучи транспортною артерією, мала значну порожисту частину (Славяне и скандинавы, 1986, с. 218-219). Очевидно, що володарі Русі вже будували ранньосередньовічну монархію, тоді як уличами керувала родоплемінна знать, і це посилювало їхній антагонізм. Економічний потенціал улличів був достатньо великим. Він спирався на землеробство, розвинену як на рівень раннього Середньовіччя металургію, ремесла та торгівлю. В наш час доведено, що так званий «волинський» тип прикрас належить улличам, які постачали їх до інших земель шляхом торгівлі чи обміну (Хавлюк, 1999b, с. 16-17). Джерелом спеціального експорту був унікальний для всіх земель середньовічної України кар'єр вулканічного туфу поблизу с. Жорнище Вінницької обл. Саме там протягом століть, починаючи з часів зарубинецької культури, видобувалися плити цього каменю, з яких виготовлялися особливо якісні жорна ручних млинів. Уличі повністю контролювали цей ресурс і постачали готові жорна та плити-заготовки в різні частини України. Окремі шляхи постачання вели до південно-східної Волині та до Києва. Таке жорно було знайдено навіть на салтівському городищі Донецьке поблизу Харкова (Хавлюк, 1973, с. 39-40). Уличі майстри додали до конструкції ручного млина важливий елемент – порплицю. Це вдосконалення дозволяло регулювати розмелювання зерна шляхом піднімання чи опускання бігунка (Хавлюк, 1984, с. 6). З Волині улличі отримували жадані в той час пірофілітові (шиферні) пряслиці і сланцеві точильні камені. Були й торговельні відносини з Києвом. Також зафіксовано, що улличі отримували марганцеву руду та переправляли її в район Дністра (Хавлюк, 1999a, с. 76).

Науковці вважають, що зафіксоване в історії переселення улличів до різних регіонів України не означає зникнення на місцях усіх їхніх представників. Переселялася політична еліта, військові та їхнє оточення, певна частка населення, проте частина землеробів і ремісників не покидала обжитих місць. Продуктів праці цих людей потребували як кочові народи, так і можновладці Русі. П. Хавлюк зробив висновок, що улличі Південного Побужжя, спираючись на підтримку тиверців, мали достатній рівень розвитку і ресурсів, щоб проводити незалежну від князів Києва політику та не стали складовою частиною Давньоруської держави до кінця XI ст. (Хавлюк, 1993, с. 17-18). У контексті цих фактів стає очевидною слушність аргументованої тези відомого дослідника-славіста В. Барана про чужість назви «Русь» ранньосередньовічному населенню українських земель в часи становлення панування Рюриковичів (Баран, 1998, с. 64-67, 132, 216; Баран, 2005, с. 120-128). А. Козловський бачить ще одну важливу роль осілого слов'янського землеробського населення Півдня України. Він вказує на те, що туди, до нащадків улличів та осілих салтівців, у XII – першій половині XIII ст. переселялися мешканці Середнього Подніпров'я, що, незважаючи на бурхливі події XIII ст., можна вести мову про спадкоємність етнічного складу осілого населення протягом IX–XIV ст. Про переважно мирний характер відносин осілого населення з кочовиками свідчить відсутність укріплень на поселеннях. Можна припускати, що мешканці мали певну соціально-економічну організацію для спілкування з кочовиками та Давньоруською державою (Козловський, 1992, с. 174-175). Ми вважаємо, що подібна модель відносин склалася й в інших частинах півдня України - у Подунав'ї, Подністров'ї та Побужжі. А. Козловський також вказує на той факт, що бродники XI–XIII ст., незважаючи на строкатість свого складу, діяли у тих місцевостях півдня, де були пункти осілого землеробського населення і місцевого ремісництва, та вважає це цілком закономірним (Козловський, 1992, с. 169–171).

Висновки. Літописні відомості про проживання улличів у Середньому Подніпров'ї, Південному Побужжі, Подністров'ї та Подунав'ї підтверджуються результатами археологічних досліджень. Окремими локальними зонами розселення улличів були Південне Подніпров'я, Південна Київщина, Південна Волинь, Дністровський каньйон.

Уличі володіли розвиненими як на свій час аграрними технологіями, в основі яких було землеробство та присадибне скотарство. Серед ремесел помітне місце займали металургія, металообробка та ювелірна справа. Унікальною технологією було виробництво жорен з вулканічного туфу.

Військова справа улличів була на достатньо високому рівні. Вони вели оборонні війни від нападів різних кочовиків та князів Київської Русі. Головними пам'ятками цього є численні городища, які, насамперед, виконували функцію військового табору і укриття для населення. Здатність швидко будувати і удосконалювати ці об'єкти свідчить про наявність у них розвинених родоплемінних відносин, авторитетної адміністрації та знаті.

Уличі і тиверці були особливо близькими племенами та мали спільний ареал проживання у Подністров'ї. Обидва племені разом брали участь в освоєнні земель правобережжя гирла

Дунаю у X–XI ст. Тиверці прийняли хвилі улличів-переселенців з Подніпров'я після поразок останніх у війнах з князями Русі в I половині X ст.

Підрахунок кількості відомих городищ та аналіз ареалу розселення улличів дозволяє назвати їх одним з найчисленніших племен України IX–XI ст. Тривалий період війн IX–X ст. між князями Русі та улличами був викликаний боротьбою за панування у Подніпров'ї і володіння дніпровським річковим шляхом до Чорного моря. Князі Олег та Ігор змогли завдати поразки улличам, лише залучивши ресурси Північної Русі, оскільки власні князівські ресурси в межах сучасної України були незначними у порівнянні з потенціалом улличко-тиверського геополітичного простору.

Улличі мали особливі відносини з кочовими народами, що відрізняє їх від інших слов'янських племен. Їхніми сусідами і постійними партнерами у взаємодії протягом VIII–XI ст. були представники південної гілки салтівської культури. Улличам вдалося у X–XI ст. протистояти навалі печенігів, незважаючи на певні втрати. Дошкульного удару завдали половці, що призвело до розорення більшості городищ в кінці XI–XII ст. та хвилі переселення улличів з найбільш постраждалого Побужжя. Слов'янські поселення Південного Подніпров'я, Подністров'я та Подунав'я були зоною переходу до осілості представників кочових народів та простором дії бродників.

Очевидно, що варто переосмислити середньовічну історію України в контексті самотності улличів і тиверців. Припускаємо і очікуємо, що падіння рівня води на місці Каховського водосховища, використання сучасних методів і технологій проведення археологічних досліджень та остаточне звільнення земель України від російських загарбників дадуть можливість віднайти у Подніпров'ї та на Півдні України нові слов'янські пам'ятки.

Подяка. Автор висловлює щире вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової допомоги для ведення досліджень, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Баран, В. Д.** (1998). *Давні слов'яни*. Київ: Видавничий дім «Альтернативи». 336 с.
- Баран, В. Д., Баран, Я. В.** (2005). *Історичні витоки українського народу*. Київ: Генеза. 208 с.
- Березовец, Д. Т.** (1963). Поселения улличей на р. Тясмине. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 108. 145-208.
- Буйських, С. Б., Ієвлєв, М. М.** (1991). Про осіле населення понизь Дніпра та Південного Бугу у X–XIII ст. *Археологія*. 4. 89-104.
- Быря, П. П.** (1999). Процесс градообразования в Поднестровье в период раннего средневековья. *Stratum plus*. 5. 328-337.
- Грінченко, В. А.** (1950). Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі. *Археологія*. 3. 37-63.
- Грушевський, М. С.** (1905, 1992). *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.* Київ: Наукова думка. (Пам'ятки історичної думки України). Т. 2: XI XIII вік. 640 с.
- Гордєєв, А. Ю.** (2013). Аналіз топонімів регіону Чорного моря на картах-портоланах Весконтє Петра 1311-1321 рр. *Вісник геодезії та картографії*. 5. 36-45.
- Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия.** (2009). Москва: Т. 3: *Восточные источники*. 264 с.
- Історія Києва.** (1982). В 3 т., 4 кн. Київ: Наукова думка. Т. 1: *Древний и средневековый Киев*. 408 с.
- Козловський, А. О.** (1992). *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст.* Київ: Наукова думка. 184 с.
- Куза, А. В.** (1996). *Древнерусские городища X–XIII вв.: Свод археологических памятников*. Москва: Христианское издательство. 256 с.
- Кучера, М. П.** (1999). *Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ, ІА НАНУ. 252 с.
- Кучера, М. П.** (2017). Городища улличів у середньому Побужжі. *Археологія*. 4. 61-73.
- Манігда, О., Грабовська, О.** (2021). Середньовічні городища улличів на Побужжі. Особливості використання ландшафту. *Простір в історичних дослідженнях*. 2. 50-56.
- Маярчак, С. П.** (2008). Сільське господарство і промисли населення лівобережжя середнього Подністров'я IX–XIII ст. (у межах Хмельниччини). *Археологічні студії*. Київ, Чернівці: Наші книги. 3. 158-168.
- Маярчак, С. П.** (2012). *Лівобережжя середнього Подністров'я у IX–XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень)*: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04. Київ. 390 с.
- Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця.** (2016). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД». 224 с.

-
- Пам'ятки історії та культури Вінницької області.** (2019). Вінниця: ПрАТ «Віноблдрукарня». Ч. 1: Барський – Немирівський р-ни. 400 с.
- Русанова, І. П., Тимощук, Б. А.** (1981). *Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки.* Ужгород: Карпати. 144 с.
- Сапельняк, Т. І.** (2006). *Уличі і тиверці в Карпато-Причорноморських землях (друга половина IX – перша половина X сторіччя):* дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса. 188 с.
- Славяне и скандинавы.** (1986). Москва: Прогресс. 416 с.
- Смиленко, А. Т., Козловский, А. А.** (1987). Средневековые поселения в приморской части Днестро-Дунайского междуречья. *Днестро-Дунайское междуречье в I – начале II тыс. н.э.* Киев: Наукова думка. 67-83.
- Сміленко, А. Т.** (1999). З історії літописних уличів. *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е.* Київ-Львів: РАС. 268-276.
- Східна Європа до кінця XIII ст. за Літописом руським.** (1990). *Літопис руський.* Київ: «Дніпро». Карта-додаток.
- Тимощук, Б.О.** (1976). *Слов'яни Північної Буковини V–IX ст.* Київ: Наукова думка. 178 с.
- Томашевський, А.П.** (2003). Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби. *Археологічні студії.* Київ, Чернівці: Прут. 2. 132-160.
- Хавлюк, П. І.** (1969). Древньоруські городища на Південному Бузі. *Слов'яно-руські старожитності.* Київ. 156-174.
- Хавлюк, П. І.** (1973). До питання про виготовлення жорен у давній Русі. *Археологія.* 9. 34-41.
- Хавлюк, П. І.** (1984). Дослідження ремісничого центру для виробництва жорен на Південному Надбужжі. *Тези доп. другої Вінниць. обл. іст.-краєзн. конф.* Вінниця. 6.
- Хавлюк, П. І.** (1988). Про час використання улицями оборонних споруд передскіфського і скіфського часу. *Тези доп. шостої Вінниць. обл. іст.-краєзн. конф.* Вінниця. 7-8.
- Хавлюк, П. І.** (1993). Земля Уличів. *Тези доп. дванадцятої Вінниць. обл. іст.-краєзн. конф.* Вінниця. 17-18.
- Хавлюк, П. І.** (1997). Нове в фортифікації уличів. *Матеріали звітної конференції викладачів і студентів історичного факультету за 1996 р.* Вінниця, ВДПІ. 48-49.
- Хавлюк, П. І.** (1999а). Обмін і торгівля уличів. *Матеріали звітної конференції викладачів і студентів історичного факультету за 1998 р.* Вінниця. 75-77.
- Хавлюк, П. І.** (1999b). Ювелірна справа в уличів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 1. 13-19.
- Ягодінська, М. О., Горбаненко, С. А.** (2021). Землеробство в межиріччі Дністра та Ікви у давньоруський час (за археологічними даними). *Археологія і давня історія України.* 1 (38). 408-424. DOI: 10.37445/adiu.2021.01.29

Taras R. Bednarchyk

Vinnitsia Pyrohov National Medical University
PhD (Philosophy), Associate Professor (Ukraine)

The Significance of Annalistic Ulyches in the Early Medieval History of Ukraine

Abstract. *The purpose of the article is to study the habitat of the Ulych tribe on the territory of modern Ukraine, the specifics of their interaction with non-Slavic peoples, and the reasons for their confrontation with the princes of Rus. The research methodology is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-comparative, historical-typological, historical-systemic) methods with the problem-chronological principle and the principles of scientificity, historicism, objectivity, comprehensiveness and integrity scientificity. The scientific novelty of the work is that, for the first time, historical information about Ulyches in different regions of our country is correlated and analyzed, and their civilizational influence on the population of Ukraine during the Middle Ages is established. Conclusions. The historical information about the habitation of the Ulyches in the Middle Podniprovyia, Southern Pobuzhzhia, Podnistrovyya, and the Danube region is confirmed by the results of archaeological research. Separate local zones of Ulyches' settlement were Southern Podniprovyia, Southern Kyiv Region, Southern Volyn, and Dnister Canyon. The Ulyches possessed developed for their time agricultural technologies, which were based on agriculture and homestead cattle breeding. The metallurgy, metalworking and jewelry were among the main crafts. The production of millstones from volcanic tuff was a unique technology. The main Ulyches' attractions are numerous hillforts, which were above all things a military camp and a shelter for the population. The ability to build and improve these objects quickly testifies to the presence of developed clan relations, authoritative administration and nobility. The Ulyches and the Tyvertsi were particularly close tribes and had a common area of residence in Podnistrovyya. Both tribes together participated in the development of the right bank lands of the Danube mouth in the 10th-11th centuries. Counting the number of known hillforts and analyzing the Ulyches' settlement area allows*

us to call them one of the most numerous tribes of Ukraine in the 9th–11th centuries. The long period of wars of the 9th–10th centuries. between the princes of Rus and the Ulyches was caused by the struggle for supremacy in the Dnipro region and possession of the Dnipro river route to the Black Sea. The Ulyches had a special relationship with nomadic peoples, that distinguishes them from other Slavic tribes. The representatives of the southern branch of the Saltiv culture were their neighbour and constant partner in interaction during the VIII–XI centuries.

Key words: The Ulyches, the Tyvertsi, settlement, Podnistrovya, Pobuzhzhia, Podniprovya.

References:

- Baran, V. D.** (1998). *Davni slov'jany [The Ancient Slavs]*. Kyjiv: Vydavnychij dim «Aljternatyvy». 336 s. [in Ukrainian].
- Baran, V.D. & Baran, Ja.V.** (2005). *Istorychni vytoky ukrajinsjkogho narodu [Ukrainian people's historical origin]*. Kyjiv: Gheneza. 208 s. [in Ukrainian].
- Berezovets, D. T.** (1963). Poseleniya ulichey na r. Tyasmine [The Ulyches' settlements near Tiasmyn river]. *Materialy i issledovaniya po arkeologii SSSR – The materials and researches on USSR archeology*. 108. 145-208. [in Russian].
- Bujsjkykh, S. B. & Ijevljev, M. M.** (1991). Pro osile naselennja ponyzj Dnipro ta Pivdennogho Bughu u X–XIII st. [About settled population below Dnipro and Southern Boog in X–XIII centuries]. *Arheologija – Archeology*. 4. 89-104. [in Ukrainian].
- Byrnya, P. P.** (1999). Protsess gradoobrazovaniya v Podnestrove v period rannego srednevekovya [The urban development process in Podnistrovya in the early medieval age]. *Stratum plus - Stratum plus*. 5. 328-337. [in Russian].
- Drevnyaya Rus v svete zarubezhnykh istochnikov: Khrestomatiya [Ancient Rus in foreign sources: Anthology]**. (2009). Moskva: T. 3: Vostochnye istochniki [Part 3: Oriental sources]. 264 s. [in Russian].
- Ghordjejev, A.Ju.** (2013). Analiz toponimiv reghionu Chornogho morja na kartakh-portolanakh Veskonte Petra 1311-1321 rr. [The Analysis of Black Sea region toponyms on the Veskonte Petra portolan charts of 1311-1321]. *Visnik geodezii ta kartografii – The Geodesy and Cartography bulletin*. 5. 36-45. [in Ukrainian].
- Ghrinchenko, V. A.** (1950). Pam'jatka VIII st. kolo s. Voznesenky na Zaporizhzhzi [The VIII century's artifacts near Voznesenka village of Zaporizhzhzia region]. *Arheologija – Archeology*. 3. 37-63. [in Ukrainian].
- Ghrushevsjkyj, M. S.** (1905, 1992). *Istoriya Ukrajiny-Rusy: v 11 t., 12 kn. [The history of Ukraine-Rus: in 11 parts, 12 books]*. Kyjiv: Naukova dumka. (Pam'jatky istorychnoji dumky Ukrajiny). T. 2: XI–XIII vik [Part 2: XI–XIII centuries], 640 c. [in Ukrainian].
- Istoriya Kieva [Kyiv History]**. (1982). V 3 t., 4 kn. Kiev: Naukova dumka. T. 1: Drevnii i srednevekovyy Kiev [Part 1: The Ancient and medieval Kyiv]. 408 s. [in Russian].
- Jaghodynsjka, M. O., Ghorbanenko, S. A.** (2021). Zemlerobstvo v mezhyrichchi Dnistra ta Ikvy u davnjorusjkyj chas (za arkeologhichnymy danymy) [Agriculture in the watershed of Dniester and Ikva in the ancient Rus period (according to archaeological findings)]. *Arkheologhija i davnja istorija Ukrajiny – The archaeology and ancient history of Ukraine*. 1 (38). 408-424. DOI: 10.37445/adiu.2021.01.29 [in Ukrainian].
- Khavljuk, P. I.** (1969). Drevnjorusjki ghorodyshha na Pivdennomu Buzi [The Ancient Rus forthills on the river Southern Boog]. *Slov'jano-rusjki starozhytnosti [Slav-Rus antiquities]*. Kyjiv. 156-174. [in Ukrainian].
- Khavljuk, P. I.** (1973). Do pytannja pro vyghotovlennja zhoren u davnij Rusi [On the theme of millstones production in the ancient Rus]. *Arheologija – Archeology*. 9. 34-41. [in Ukrainian].
- Khavljuk, P. I.** (1984). Doslidzhennja remisnychogho centru dlja vyrobnyctva zhoren na Pivdennomu Nadbuzhzhzi [The research of millstones craft center on the Southern Nadbuzhzhzia]. *Tezy dop. drughoji Vinnyc. obl. ist.-krajezn. konf [Theses of the reports of the second Vinnytsia regional local historical conference]*. Vinnycja. 6. [in Ukrainian].
- Khavljuk, P. I.** (1988). Pro chas vykorystannja ulychamy oboronnykh sporud peredskifsjkogho i skifsjkogho chasu [About the time when Ulyches used the pre-Scythians and Scythians defense buildings]. *Tezy dop. shostoji Vinnyc. obl. ist.-krajezn. konf [Theses of the reports of the sixth Vinnytsia regional local historical conference]*. Vinnycja. 7-8. [in Ukrainian].
- Khavljuk, P. I.** (1993). Zemlja Ulychiv [The Ulyches' land]. *Tezy dop. dvanadcjatoji Vinnyc. obl. ist.-krajezn. konf [Theses of the reports of the twelfth Vinnytsia regional local historical conference]*. Vinnycja. 17-18. [in Ukrainian].
- Khavljuk, P. I.** (1997). Nove v fortyfikaciji ulychiv [Something new in Ulyches' fortification]. *Materialy zvitnoji konferenciji vykladachiv i studentiv istorychnogho fakul'tetu za 1996 r. [Report conference materials of historical department teachers and students of 1996]*. Vinnycja, VDPI. 48-49. [in Ukrainian].

-
- Khavljuk, P. I.** (1999a). Obmin i torghivlja ulychiv [The Ulyches' trade and exchange]. *Materialy zvitnoji konferenciji vykladachiv i studentiv istorychnogho fakul'tetu za 1998 r.* [Report conference materials of historical department teachers and students of 1998]. Vinnycja. 75-77. [in Ukrainian].
- Khavljuk, P. I.** (1999b). Juvelirna sprava v ulychiv [The Ulyches' jewelry]. *Naukovi zapiski. Seriâ: Îstoriâ (Vinnic'kij deržavnij pedagogičnij universitet imeni Mihajla Kocûbins'kogo) – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. 1.* 13-19. [in Ukrainian].
- Kozlovs'kyj, A.O.** (1992). *Istoryko-kul'turnyj rozvytok Pivdennoho Podniprova v IX-XIV st.* [The historical and cultural development of Southern Podniprova in IX-XIV centuries]. Kyjiv: Naukova dumka. 184 s. [in Ukrainian].
- Kuchera, M. P.** (2017). Ghorodyshha ulychiv u serednjomu Pobuzhzhji [Ulyches' Hill-forts in Buh River Middle Region]. *Arheologija – Archeology. 4.* 61-73. [in Ukrainian].
- Kuchera, M.P.** (1999). *Slov'jano-rusjki ghorodyshha VIII–XIII st. mizh Sanom i Sivers'kym Dincem* [The Slav-Rus foothills of VIII–XIII centuries between rivers Sian and Siverskyi Donets]. Kyjiv, IA NANU. 252 s. [in Ukrainian].
- Kuza, A. V.** (1996). *Drevnerusskie gorodishcha X–XIII vv.: Svod arheologičeskikh pamyatnikov* [The Ancient Rus foothills in X–XIII centuries: The catalog of archeological monuments]. Moskva: Khristianskoe izdatelstvo. 256 s. [in Russian].
- Majarchak, S. P.** (2008). Sil'sjke ghospodarstvo i promysly naselennja livoberezhzhja serednjogo Podnistrov'ja IX–XIII st. (u mezhakh Khmeljnychchyny) [Agriculture and crafts of left bank middle Podnistrovya's population in IX–XIII centuries (in Khmeljnychchyna boundaries)]. *Arkheologični studiji – The Archeological Studies.* Kyjiv, Chernivci: Nashi knyhy. 3. 158-168. [in Ukrainian].
- Majarchak, S. P.** (2012). *Livoberezhzhja serednjogo Podnistrov'ja u IX-XIII st. (za danymy istoriko-arkheologičnykh doslidženj)* [Left bank lands of middle Podnistrovya in IX-XIII centuries (on the base of historical archeological researches): dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.04. Kyjiv. 390 s. [in Ukrainian].
- Manighda, O., Ghrabovs'jka, O.** (2021). Serednjovichni ghorodyshha ulychiv na Pobuzhzhji. Osoblyvosti vykorystannja landshaftu [Medieval hill-forts of ulychi people in Southern Bug region. Features of landscape use]. *Prostir v istorychnykh doslidžennjakh - Space in historical researches. 2.* 50-56. [in Ukrainian].
- Pam'jatky istoriji ta kul'tury Vinnyc'koji oblasti [The historical and cultural memorials of Vinnytsia region].** (2019). Vinnycja : PrAT «Vinobldrukarnja». Ch. 1 : Bars'kyj – Nemyriv's'kyj r-ny [Part 1: Bar – Nemyriv districts]. 400 s. [in Ukrainian].
- Pam'jatky istoriji ta kul'tury Vinnyc'koji oblasti. Vinnycja [The historical and cultural memorials of Vinnytsia region. Vinnytsia].** (2016). Vinnycja : TOV «Nilan-LTD». 224 s. [in Ukrainian].
- Rusanova, I. P., Timoshchuk, B. A.** (1981). *Drevnerusskoe Podnestrovo: Istoriko-kraevedčeskie očerki* [The Ancient Rus Podnistrovya: historical local history essays]. Uzhgorod: Karpati. 144 s. [in Russian].
- Sapel'njak, T. I.** (2006). *Ulychi i tyverci v Karpato-Prychornomors'kykh zemljakh (drugha polovyna IX – persha polovyna X storichchja)* [The Ulyches and the Tyvertsi on Carpatian-Prychornomorja lands (2-nd half of the IX-th – 1-st half of the X-th century): dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. Odesa. 188 s. [in Ukrainian].
- Skhidna Jevropa do kincja XIII st. za Litopysom rus'kym [Eastern Europe by the end of the XIII-th century in the Chronicle Ruskyj].** (1990). *Litopys rus'kyj [The Chronicle Ruskyj].* Kyjiv: «Dnipro». Karta-dodatok [Additional map]. [in Ukrainian].
- Slavyane i skandinavj [The Slavs and the Scandinavians].** (1986). Moskva: Progress. 416 s. [in Russian].
- Smilenko, A. T.** (1999). Z istoriji litopysnykh ulychiv [From the history of annalistic Ulyches]. *Etnokul'turni procesy v Pivdenno-Skhidnij Jevropi v I tysjacholitti n.e.* [Etnocultural processes in the Southern-Eastern Europe in the I-st century A.D.]. Kyjiv-L'viv: RAS. 268-276. [in Ukrainian].
- Smilenko, A. T., Kozlovskiy, A. A.** (1987). Srednevekovye poseleniya v primorskoy chasti Dnestro-Dunayskogo mezhdurechya [The Medieval settlements in the seaside of Dnister-Danube watershed]. *Dnestro-Dunayskoe mezhdureche v I – nachale II tys. n.e.* [The Dnister – Danube watershed in the I-st – beginning of the II-nd centuries A.D.]. Kiev: Naukova dumka. 67-83. [in Russian].
- Tomashevs'kyj, A.P.** (2003). Narys istoriji ta ekolohiji zaselennja Skhidnoho Podillja slov'janorus'koji doby [Essays on history and ecology of settlements of Podillia in the Slav-Rus age]. *Arkheologični studiji – The Archeological Studies.* Kyjiv, Chernivci: Prut. 2. 132–160. [in Ukrainian].
- Tymoshhuk, B.O.** (1976). *Slov'jany Pivnichnoji Bukovyny V–IX st.* [The Northern Bukovyna's Slavs in the V–IX centuries]. Kyjiv: Naukova dumka. 178 s. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 25.06.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 07.08.2023 р.

Олена Бороденко

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: elena_bs@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0292-9310>

ResearcherID: AAL-7665-2021

Scopus-Author ID: 57220862661

Віталій Тучинський

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: tuchinsky_v@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1530-8409>

ResearcherID: M-7080-2018

Особливості вікових реєстрацій українського населення за матеріалами церковного та фіскального обліку другої половини XVIII століття

Анотація. Мета. У статті за матеріалами Генерального (Румянцевського) опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. та сповідних розписів 1775 р. окремих населених пунктів Полтавського полку досліджуються особливості вікових записів сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. **Методологічний інструментарій** дослідження варіюється в дослідницьких полях соціальної історії та історичної демографії з використанням компаративного підходу, а також переважно методів квантитативного та критичного аналізу джерел. **Висновки.** Мотивація проведення фіскального перепису населення була зумовлена необхідністю проведення ефективних розподілів ресурсів і зібраних податків, які б стимулювали економічний розвиток. Сповідні відомості створювалися з метою християнсько-етичного виховання та дисциплінування православних віруючих. У дослідженні обраховано показники вікової акумуляції українського сільського населення за методикою Д. Уіпла. Відповідно до шкали стандартів ООН визначено середній показник індексу Уіпла (Whipple index) та рівень довіри до документації: за матеріалами сповідних розписів 1775 р. такий показник мав добру якість даних, а за Румянцевським описом – дуже погану. В обох джерелах помітні відхилення від норми. Із-поміж чинників, які вплинули на неточності цифрових даних джерел, можна назвати такі: усна передача укладачам реєстрів даних про вік людей; наявність значної частки «ювілярів», тобто осіб із позначенням років життя із закінченням на «0» та «5»; представлення спеціально неправдивих вікових показників, враховуючи мету укладання двох реєстрів; погана читабельність персоналізованих записів; порушення виконавської дисципліни реєстраторами тощо. Не зважаючи на неточності та недоліки відомостей церковних і фіскальних джерел, така документація залишається інформативною, важливою, унікальною для вивчення історико-демографічних та інших особливостей життя українського населення.

Ключові слова: вік, вікова акумуляція населення, вікові та кількісні показники, індекс Уіпла, Румянцевський опис, сповідні розписи.

Постановка проблеми. Нові глобалізаційні виклики часу, розвиток інформаційно-комунікативних технологій стимулюють зміну методологічних акцентів історичного історіописання. Науковою новизною та актуальністю відзначаються дослідження міждисциплінарної та історико-антропологічної спрямованості. Зростає зацікавленість студіями про життєвий простір простих людей, тобто тих, які не належали до кола грамотних, не залишили про своє життя спогадів. Про «людей без архівів» можемо дізнатися частково або опосередковано через текмерія (сліди) в окремих уривках свідчень із писемних документів. В інформативному контексті виокремлюється облікова документація церковного та фіскального призначення, значиму частину якої представлено цифровим компонентом. Опрацювання подібних статистичних матеріалів передбачає збирання якомога детальніших квантитативних даних про досліджуваний об'єкт із метою подальшого виведення на їхній основі певних усереднених величин (Гуревич, 2007, с. 3-8; Яковенко, 2007, с. 245). Так, перед дослідником неодмінно постають питання датування, оцінювання упередженості / неупередженості у створенні, достовірності / недостовірності наведених даних, тобто довіри та критичного аналізу документації.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Дослідження вибудовано на цифровій інформації, яка була обрахована за документальними даними Генерального (Румянцевського) опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. та сповідних розписів 1775 р. окремих сіл Полтавського полку (Головача, Горбанівки, Жуків, Диканьки, Куклинців, Пушкарівки, Рибців, Розсошенців, Стасівців, Трибів). Вищеназвані джерела збережено у 57 фонді «Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр.» та у 990 фонді «Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії» Центрального державного історичного архіву України м. Київ (ЦДІАК України, ф. 57, оп. 2, спр. 59, 153, 184, 221, 252, 255, 269, 271, 273, 275, 286, 306, 307, 360, 454, 473, 486, 487, 495, 511, 513, 520, 526; ф. 990, оп. 2, спр. 34).

Дослідження визначається актуальністю та новизною застосованого методологічного інструментарію, який варіюється переважно в дослідницьких полях двох спеціальних історичних дисциплін: соціальної історії та історичної демографії. Інтелектуальний продукт вибудовано на квантитативних і спеціальних історико-демографічних методиках з урахуванням компаративного підходу та методу критичного аналізу джерел.

Сільський соціум Лівобережної України XVII – XVIII ст. та діяльність очільника Другої малоросійської колегії П. Румянцева різнопланово представлено у монографіях В. Барвінського та Г. Максимовича. Питання просвітницького абсолютизму, централізаторських тенденцій, культурних особливостей тієї доби вивчено за дослідженнями А. Гуревича, З. Когути та П. Шоню. Методологічні, історико-демографічні аспекти дослідження вибудовано завдяки матеріалам праць українських і закордонних науковців: Ю. Волошина, Ц. Кукля, Б. Миронова, А. Фройд, Дж. Хаджнала, Н. Яковенко.

Мета статті. Нашим студіюванням, на прикладі відомостей джерел фіскального та церковного обліку сільського населення Полтавського полку, спробуємо дослідити проблему достовірності записів про вік жителів Гетьманщини другої половини XVIII ст. У дослідженні розкриємо такі питання: мету проведення кожного з реєстрів; проаналізуємо дані вікової акумуляції населення за методикою американського демографа Д. Уїпла; роз'яснимо причини неточностей репрезентованих показників.

Виклад основного матеріалу. Укладачі обох реєстрів занотовували населення за домовими господарствами із записом віку всіх мешканців. Утім, мотивація проведення переписів населення відрізнялася. Румянцевський опис передбачав глибоке дослідження Гетьманщини з визначенням кількості населення, урожайності, рівня і природи торгівлі, природних ресурсів і наявного капіталу. Упровадження просвітницької моделі управління імперією мотивувало урядові структури використовувати зібрані статистичні дані з метою ефективного використання, справедливого розподілу ресурсів і зібраних податків, стимулювання економічного розвитку і заведення в Лівобережжі «найкращого з усіх порядків» (Когут, 1996, с. 67-68; Шоню, 2008, с. 230). Ретельний опис мешканців Гетьманщини також мав на меті проведення в майбутньому військової та фінансової реформ. Зрозуміло, що місцеве населення з острахом ставилося до ревізії, побоюючись погіршення свого становища. Селянство боялося підвищення податків і закріплення їх за поміщицькими господарствами. Козаки так само переживали колективний страх через можливе збільшення податкообкладання і військових повинностей, а землевласники – відбирання маєткових прав (Барвінський, 1909, с. 249-250; Максимович, 1913, с. 213).

Натомість, сповідні відомості запроваджувалися з метою церковного контролю за мораллю парафіян. Сповідальний обряд виховував, дисциплінував і контролював поведінкові стратегії мирян. Священнодійство навчало православних віруючих самоаналізу своїх учинків, визнанню власних провин і розкриттю найпотаємніших думок Всевишньому через спілкування з ним наодинці або церковних посередників. У сповідній документації ієреї обов'язково фіксували відвідуваність парафіян сповіді та причастя. Короткими приписами позначали тих осіб, які були відсутні у священнодійстві в дні Великого посту. Сповідні відомості разом із шлюбними обшуками та метричними книгами представляли документацію про природний рух населення.

Вивчаючи людину відповідно до змістових частин фіскальних і церковно-статистичних джерел, дослідник неодмінно поставав перед питанням довіри квантитативній інформації, яка була представлена у документах, потім обрахована у результаті проведених математичних операцій (Бороденко, Тучинський, 2023, с. 98-107; Бороденко, 2020, с. 70-71, 102-116; Бороденко, 2018, с. 117–121). Спробуємо проаналізувати наскільки достовірні в такій документації персоніфіковані вікові записи. Підставою щодо сумнівів у точності цифрових даних джерел є велика кількість осіб, вік яких позначено із закінченням на «5» або «0» – так званих «ювілярів».

Потрібно враховувати, що обидва джерела відображають усну традицію повідомлення вікових відомостей населенням ранньомодерного часу. Цей факт вже зумовлював внесення до реєстрів неточних даних. Згідно з вимогами ведення церковно-облікової документації священник повинен був перевіряти особистісні відомості про парафіян, порівнюючи їх із записами

метричних книг. Проте розуміємо, що далеко не всі парахи були сумлінними виконавцями своїх посадових обов'язків. До того ж доволі часто скоригувати персоніфіковані дані кожного парафіянина видавалося справою нереальною через незбереженість відповідної документації або брак часу ієрея, особливо у багатолюдних парафіях (Бороденко, 2020, с. 75-76). Допустимо, що виконавча добросовісність не завжди була присутньою й в цивільних переписувачів людної.

Помилки при фіксації віку були, насамперед, пов'язані з певною специфікою того часу. Зокрема, народження особи пов'язували із найближчим релігійним святом або іменинами окремих святих, на честь яких, зазвичай, називали новонароджених. Окрім того, іноді, пологи запам'ятовувалися у зв'язку з пам'ятними подіями в житті міста, села чи-то регіону: пожежею, смертю когось із старшини, неврожаєм, храмовими святкуваннями тощо. Доіндустріальному суспільству взагалі, й полтавському соціуму зокрема, був притаманний низький рівень статистичної культури та обізнаності з кількістю прожитих років (Волошин, 2011, с. 6). Це пов'язано з байдужим ставленням людей XVIII ст. як до свого, так і до чужого віку. До цього слід додати неухильність укладачів, незнання священниками та службовцями-реєстраторами місцевого населення тощо (Романова, 2009, с. 117).

Необхідно враховувати, що майже всі сільські жителі, окрім, декількох чоловік, як правило, були безграмотними. Люди не були обізнані з тим, як визначати роки й місяці, не вміли рахувати дні, а тим більше години. У кращому випадку мешканці орієнтувалися у змінах пір року та весняно-літньо-осінніх польових робіт. Особливо помітне «забування» років у літніх людей. Із наближенням до позарепродуктивного віку відсоток «ювілярів» значно зростає, оскільки впродовж життя частина громадянців просто забувала точну дату свого народження, і тому під час переписів округляла свій вік.

Ще одну причину неточності поданих населенням показників можна пов'язати зі спеціальним заниженням або завищенням віку. Мотиви цього могли бути доволі різними: завести в оману офіційні органи перепису, з метою зменшення податків, прикрасити стан речей, ошукати конкурентів та інше (Миронов, 1991, с. 41). Загалом, свідоме спотворення даних віку та сімейного стану було поширеним явищем в європейській обліковій документації цього періоду (Froide, 2002, с. 26-42; Хаджнал, 1979, с. 49-50). Цілком можливо, що подібні тенденції могли існувати й в українському традиційному суспільстві. У першу чергу це було пов'язане зі страхом людей перед можливим підвищенням податкового тиску (Делюмо, 1994, с. 74), рекрутськими наборами тощо.

Слід зауважити, що певну проблему при визначенні віку, інколи, створювала й особливість почерку писарчуків – нерозбірливе написання ними арабських цифр. Зокрема, цифра «3», коли нечітко виписана, схожа на «5» тощо. Особливості тодішнього правопису ускладнюють розпізнання цифр. Наприклад, у сповідних розписах Стасовців із 43 задекларованих чоловіків у віковій групі 30-34 років 31 позначений з віком в 33 роки, аналогічно, з 50 жінок 12 записано того ж віку (ЦДІАК України, ф. 990, оп. 2, арк. 205-229).

Певний вплив на точність показників указаних джерел має й занадто велика частка так званих «ювілярів». Спробуємо обрахувати інтенсивність їхнього скупчення за допомогою випробуваної в історичній демографії методики – визначення індексу Уіпла (Whipple index) (Ненгу, 1976, с. 205). Цей історико-демографічний показник вираховується співвідношенням суми чисельності населення в літах, що закінчується на «0» і «5», починаючи з 25 років і закінчуючи 60 роками, до однієї п'ятої частини загальної суми чисельності населення віком 23-62 років помножене на 100.

$$I_{wh} = \frac{\sum_{23}^{62} Pa_{\text{із..закінченням..0і5}}}{\frac{1}{5} \sum_{23}^{62} Pa} \cdot 100, \text{ де } Pa - \text{чисельність населення.}$$

Визначені результати за матеріалами кожного населеного пункту і частку «ювілярів» 25-60 років виражену у відсотках продемонстровано у таблиці 1. У таблиці 2 наведено стандарти ООН для вимірювання індексу Уіпла.

Таблиця 1.

Середні показники індексу Уіпла, які обраховано за матеріалами церковних і фіскальних облікових джерел населених пунктів Полтавського полку¹

Джерело	Населений пункт	Горбанівка	Головач	Диканька	Жуки	Куклинці	Пушкарівка	Рибці	Розсошенці	Стасовці	Триби	Середній показник
	Показники											
Сповідні розписи	I_{wh}	102	42	91	97	60	150	91	183	71	171	116
	Показник ювілярів 25-60р. (%)	21	8	18	19	12	30	18	37	14	34	21
Румянцевський опис	I_{wh}	452	346	305	265	386	354	378	291	234	291	330
	Показник ювілярів 25-60р. (%)	90	69	64	53	77	71	76	58	47	58	66

З аналізу даних таблиці 1 помітно, що показники індексу Уіпла за сповідними розписами, так само як і частки «ювілярів» 25-60 років, значно менші відповідних значень щодо визначених за відомостями Румянцевського опису. Так, середній показник індексу Уіпла за церковними джерелами становив 116, а за фіскальними – 330. Отриманий результат, згідно зі стандартами ООН, у першому випадку вказує на добру якість даних, а в другому – на дуже погану (див. табл. 2). Подібну ситуацію виявлено відповідно до даних полкового міста Полтави. Так, показники індексу Уіпла, за сповідними розписами 1775 р. становили 141, а згідно із даними Румянцевського опису – 360 (Волошин, 2011, с. 7-8).

Отже, в обох джерелах спостерігаємо відхилення індексу Уіпла від норми наближеної до 100 (Куклю, 2009, с. 137–138). Можемо констатувати, що укладачі сповідних розписів були більш ретельними, ніж їхні «колеги», які працювали над Румянцевським описом. Найбільш сумніними виконавцями своїх обов'язків можна вважати священників Головача ($I_{wh}=42$), а також Куклинців (60), Стасовців (71), Диканьки (91), Рибців (91), Жуків (97), Горбанівки (102) (див. табл. 1).

Таблиця 2.

Стандарт ООН для вимірювання індексу Уіпла²

Індекс Уіпла	Якість даних	Відхилення від ідеалу
<105	дуже точні	<5%
105-110	відносно точні	5-9,99%
110-125	добрі	10-24,99%
125-175	погані	25-74,99%
>175	дуже погані	≥ 75%

Значні відхилення від ідеалу, на 25% та більше, виявлено в Пушкарівці ($I_{wh}=150$), Трибах (171) та Розсошенцях (183). Визначені показники демонстрували погану та дуже погану якість даних, що вказує на необізнаність укладачами-ієреями мешканців своїх парафій або ж їхню недбалість у веденні церковної документації. Зокрема, парафіян Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря в Розсошенцях реєстрував священник із сусідньої горбанівської церкви Різдва Богородиці о. Федір Чернявський (ЦДІАК України, ф. 990, оп. 2, спр. 34, арк. 712). Припускаємо, що він міг не володіти досконалою інформацією про парафіян цієї парафії, тому індекс Уіпла ($I_{wh}=183$) тут виявився найвищим.

¹ Примітка.* Таблицю укладено авторами самостійно за матеріалами джерел (ЦДІАК України, ф. 57, оп. 2, спр. 59, 153, 184, 221, 252, 255, 269, 271, 273, 275, 286, 306, 307, 360, 454, 473, 486, 487, 495, 511, 513, 520, 526; ф. 990, оп. 2, спр. 34).

² Примітка.* Дані таблиці наведені зі статті (Волошин, 2011, с. 8).

Можемо стверджувати, що дані сповідних розписів були відносно точними, адже згідно із даними таблиці 1, середній показник «ювілярів» 25-60 років виявився невисоким – 21%.

Зовсім іншу картину демонструють дані Румянцевського опису. Зокрема, тут середній показник індексу Уіпла виявився досить високим – 330. Обраховані значення за відомостями кожного села так само демонструють дуже погану якість позначення вікових особливостей людності. Це могло зумовлюватися непоінформованістю переписувачів про місцевих жителів, недобросовісним виконанням ними своїх професійних обов'язків, незнанням точного віку самими мешканцями та їхнім небажанням співпрацювати з реєстраторами. Припускаємо, що сільські жителі могли подавати заздалегідь сплановану неправдиву інформацію, боячись зростання економічного тиску. Підтвердженням вищесказаного була частка «ювілярів» у віковій групі 25-60 років. Середній показник по десяти селам становив 66%, а, наприклад, у Горбанівці він доходив 90%.

Виходячи з проведеного аналізу показників за відомостями обох видів джерел, можемо відзначити значну недосконалість і певну недостовірність поданих цифрових персоніфікованих даних, що потім позначається на неточних обрахованих показниках демографічної статистики. Це значною мірою зумовлено виконавчою недоброчесністю упорядників реєстрів. Тому, облікові джерела не можна вважати ані такими докладними, ані такими об'єктивними, оскільки насправді історик завжди приречений на лакуни й пропуски в інформації (Яковенко, 2007, с. 246).

Утім, не зважаючи на вищесказане, обидва типи джерел репрезентують цінну демографічну інформацію. Однозначно і впевнено визначити достовірність статистичних даних дослідником навряд чи можливо, позаяк, точність показників, по-перше, завжди відносна, по-друге, історична, оскільки значимість статистичних даних із часом зростає. Як правило, статистичні показники є неоднорідними, оскільки у свій час вони збиралися різними за своїми поглядами, професійними навичками та вподобаннями людьми, відмінними методиками та класифікаціями. Унаслідок чого могли відбуватися фальсифікації записів про людей. Особливо це притаманно обліковим джерелам соціально-економічного характеру, які безпосередньо відображають меркантильні інтереси людей. Необхідно враховувати й те, що статистичні дані представлені вже в готовому вигляді, записані іншими людьми, а не самим дослідником, який міг би власноруч планувати, збирати і перевіряти якість зібраної інформації (Миронов, 1991, с. 40-41).

Висновки. Проведений аналіз показників вікової акумуляції населення за матеріалами Генерального (Румянцевського) опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. та сповідних розписів 1775 р. окремих сіл Полтавського полку продемонстрував певну неточність представлених у них даних. Згідно зі стандартами ООН середні значення індексу Уіпла були обраховані такими: за матеріалами сповідних розписів 1775 р. такий показник мав добру якість даних (116), а за Румянцевським описом – дуже погану (330). Отже, в обох джерелах виявлено відхилення від норми (100).

Із-поміж причин неточностей поданих цифрових даних у відомостях двох джерел можна вказати на такі: існування усної традиції повідомлення віку самими людьми, наявність у документальних записах значної частки «ювілярів», спеціальне спотворення вікових показників відповідно до різних мотивацій щодо запровадження переписів, погана розбірливість почерків реєстраторів, недобросовісність виконання переписувачами своїх виконавчих обов'язків тощо. Проте, не зважаючи на неточності, репрезентативність джерел церковного та фіскального обліку населення для вивчення історико-демографічних та інших особливостей життя української людності залишається доволі інформативною. Багатовікова збереженість спрямовує до більш глибокого вивчення цінної фактологічно-унікальної інформації.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячності працівникам Центрального державного історичного архіву України м. Київ, особливо Ніні Джамбас, членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Барвинській, В.** (1909). *Крестьяне в Левобережной Украине в XVII – XVIII в.* Харьков: Тип-фія М. Зильберберг и С-в, 296 с.
- Бороденко, О.** (2018). Церковні обшуки як історичні джерела у дослідженні шлюбної проблематики першої половини XIX століття. *Емінак: науковий щоквартальник*, 4 (24) (жовтень-грудень), Т. 1, 117–121.
- Бороденко, О. А.** (2020). *Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: соціально-демографічний аспект : монографія.* Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 622 с.
- Бороденко, О., Тучинський, В.** (2023). Проблема сповідання українським православним населенням XIX ст. (за матеріалами сповідних розписів Кам'янецького повіту Подільської губернії). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 44, 98–107. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-44-98-107>
- Волошин, Ю.** (2011). Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтава в другій половині XVIII століття. *Історична пам'ять*, 1, 5–24.
- Гуревич, А. Я.** (2007). *Избранные труды. Культура средневековой Европы.* СПб.: Изд-во С.-Петербург. Ун-та, 544 с.
- Делюмо, Ж.** (1994). *Ужасы на Западе: [Исслед. процесса возникновения страха в странах Зап. Европы, XIV-XVII вв.: пер. с фр.]*. М.: Голос, 416 с.
- Когут, З.** (1996). *Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830.* К.: Основи, 317 с.
- Максимович, Г. А.** (1913). *Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией.* Т. 1. Нежин: Типо-Литография В.Г. Меленевского, 401 с.
- Миронов, Б. Н.** (1991). *История в цифрах. Математика в исторических исследованиях.* Ленинград: «Наука», 180 с.
- Романова, О.** (2009). *Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30-70-і рр. XVIII ст.) : дисертація на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук: 07.00.01.* Київ, 368 с.
- Хаджнал, Д.** (1979). Европейский тип брачности в ретроспективе. *Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / [под ред. А. Г. Вишневецкого и И. С. Кона]*. М.: Статистика, 14–71.
- ЦДІАК України** – Центральний державний історичний архів України, м. Київ. **Яковенко, Н.** (2007). *Вступ до історії.* Київ: Критика, 375 с.
- Шоню, П.** (2008). *Цивилизация Просвещения; [пер. с фр. И. Иткина, М. Гистер]*. Екатеринбург: У-Фактория, 688 с.
- Froide, A. M.** (2002). Hidden women: rediscovering the single women of early modern England. *Local Population Studies*. 68, 26–42.
- Henry, S.** (1976). *Shryock and Jacob S. Siegel, Methods and Materials of Demography / Shryock S. Henry, Siegel S. Jacob.* New York: Academic Press, 415 p.
- Kuklo, C.** (2009). *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej.* Warszawa: Wydawnictwo DiGSp. J., 521 s.

Olena A. Borodenko

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)

Vitalii A. Tuchynskyi

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Peculiarities of Age Records of the Ukrainian Population Based on the Materials from Church and Financial Accounts of the Second Half of the 18th Century

Abstract. The aim. The article examines the peculiarities of the rural population age records of The Cossack Hetmanate in the second half of the 18th century. The work is based on the materials of the Rumyantsevsky inventory of Left-Bank Ukraine in 1765-1769 and confessional signatures of individual settlements of the Poltava Regiment in 1775. **Research methods.** The methodological features of the paper vary in the fields of social history and historical demography, using a comparative approach, as well as mainly methods of quantitative and critical analysis of sources. **Conclusions.** The reasons for conducting a financial census were driven by the need to make effective resource distributions and tax collections that would have stimulated economic development. The proposes of the creation of the confessional records were Christian ethical education and

discipline of Orthodox believers. The article calculated the indicators of age accumulation of the Ukrainian rural population according to the D. Whipple methodology. According to the United Nations scale of standards, were determined the average indicator of the Whipple index and the level of documentation confidence: the materials of the confessional signatures in 1775 had good data quality; otherwise, the Rumyantsevsky inventory had poor data quality. Both sources show deviations from the norm. Among the factors that contributed to the inaccuracies in the digital data of the sources are the following: oral transmission of age data to the compilers of the registers; the presence of a significant proportion of 'jubilees', individuals whose years of life ended with '0' and '5'; the presentation of deliberately false age indicators, considering the purpose of compiling the two registers; poor readability of personalised records; violations of performance discipline by registrars, etc. Despite the inaccuracies and disadvantages of church and financial sources, such documentation remains informative, important, and unique materials for studying the historical, demographic, and other features of the life of the Ukrainian population of any historical period.

Key words: age, age accumulation of the population, age and quantity indicators, Whipple index, Rumyantsevsky inventory, confessional signatures.

References:

- Barvinskiy, V.** (1909). *Krestiane v Levoberezhnoy Ukrayne v XVII – XVIII v. [Peasants in the Left-Bank Ukraine in the 17th and 18th centuries]*. Kharkov: Tip-fiya M. Zilberberg i S-v, 296 s. [in Russian].
- Borodenko, O. A.** (2020). *Shliub i rodyna pravoslavnoho naseleння Livoberezhnoi Ukrainy druhoi polovyny XVIII – pershoi polovyny XIX stolit: sotsialno-demohrafichnyi aspekt : monohrafiia [Marriage and family of the orthodox population of left bank ukraine in the second half of the 18th – the first half of the 19th centuries: socio-demographic aspect : monograph.]*. Odesa : Vydavnychiy dim «Helvetyka», 622 s. [in Ukrainian].
- Borodenko, O.,** (2018). Tserkovni obshuky yak istorychni dzherela u doslidzhenni shliubnoi problematyky pershoi polovyny XIX stolittia [Church Searches as Historical Sources in the Study of Marital Problems of the First Half of the 19th century]. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk – Eminak: Scientific Quarterly Journal*, 4 (24). V. I. 117–121. [in Ukrainian].
- Borodenko, O., Tuchynskiy, V.** (2023). Problema spovidannia ukrainskym pravoslavnym naseleнням XIX st. (za materialamy spovidnykh rozpysiv Kamianetskoho povitu Podilskoi hubernii). [The confession problem of the Ukrainian Orthodox population in the 19th century (Based on the materials of the confessionals of the Kamenetsky district of the Podolsk province)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istorii – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History*, 44, 98–107. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-44-98-107>
- Delyumo, Zh.** (1994). *Uzhasy na Zapade: [Issled. protsessa voznikoveniya strakha v stranakh Zap. Evropy XIV – XVII vv.: per. s fr.] [Horrors in the West: [A study of the process of fear in the countries of Western Europe, fourteenth through seventeenth 14th-17th centuries: translated from the French]*. M.: Golos, 416 s. [in Russian].
- Froide, A. M.** (2002). Hidden women: rediscovering the single women of early modern England. *Local Population Studies*, 68, 26–42. [in English].
- Gurevich, A. Ya.** (2007). *Izbrannye trudy. Kultura srednevekovoy Evropy [Selected Works. Culture of medieval Europe]*. SPb.: Izd-vo S.-Peterb. Un-ta, 544 s. [in Russian].
- Henry, S.** (1976). *Shryock and Jacob S. Siegel, Methods and Materials of Demography / Shryock S. Henry, Siegel S. Jacob*. New York: Academic Press, 415 p. [in English].
- Khadzhal, D.** (1979). Evropeyskiy tip brachnosti v retrospektive. *Brachnost. rozhdayemost. semia za tri veka: Sb. Statey. [European type of nuptiality in retrospect. Marriage, fertility, a family for three centuries: Collection of articles]*. [pod red. A. G. Vishnevskogo i I. S. Kona]. Moscow, 14–71. [in Russian].
- Kohut, Z.** (1996). *Rosiiskiy tsentralizm i ukrainska avtonomiia: Likvidatsiia Hetmanshchyny, 1760 – 1830 [Russian centralism and Ukrainian autonomy: Liquidation of the Hetmanate, 1760 – 1830]*. K.: Osnovy, 317 s. [in Ukrainian].
- Kuklo, C.** (2009). *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. [Demography of the Pre-Partition Commonwealth]*. Warszawa : Wydawnictwo DiGSp. J., 521 s. [in Polish].
- Maksimovich, G. A.** (1913). *Deyatelnost Rumyantseva-Zadunayskogo po upravleniyu Malorossiyye [Rumyantsev-Zadunaysky's activity on the management of Malorossiya]*. T. 1. Nezhin: Tipolitografiya V.G. Melenevskogo, 401 s. [in Russian].
- Mironov, B. N.** (1991). *Istoriya v tsifrah. Matematika v istoricheskikh issledovaniyakh [History in numbers. Mathematics in historical research.]*. Leningrad: «Nauka», 180 s. [in Russian].
- Romanova, O.** (2009). *Spovid u zhytti pravoslavnykh myriian Livoberezhnoi Ukrainy (30–70-i rr. XVIII st.) [The Confession in the life of the orthodox laity of the Left-bank Ukraine (the 30–70th XVIII c.). – The Manuscript.]*: dysertatsiia kandydata istorychnykh nauk : 07.00.01. Kyiv, 368 s. [In Ukrainian].

Shonyu, P. (2008). *Tsivilizatsiya Prosveshcheniya; [per. s fr. I. Itkina. M. Gister] [Civilization of Enlightenment; [translated from French by I. Itkin, M. Gister].* Ekaterinburg: U-Faktoriya, 688 s. [in Russian].

TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy m. Kyiv [Ukraine central public historical archive (UCPHA)]. [In Ukrainian].

Voloshyn, Yu. (2011). Statevo-vikova ta shliubna struktura naseleння міста Poltava v druhii polovyni XVIII stolittia [Age-sex and marital structure of the population Of the city of Poltava in the second half Of the 18th century]. *Istorychna pamiat – Historical Memory*, 1, 5–24. [in Ukrainian].

Yakovenko, N. (2007). *Vstup do istorii [Introduction into History].* Kyiv: Krytyka, 375 s. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 15.07.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 05.09.2023 р.

Марина Кругльак

ВСП "Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж
Державного торговельно-економічного університету"

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: marinakrugljak@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3837-0982>

ResearcherID: AAC-2227-2019 (<https://publons.com/researcher/3170036/maryna-krugliak/>)

Scopus Author ID: 56490571700 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorid=56490571700>)

Феномен їдальні у повсякденних практиках студентства підросійської України останньої чверті XIX – початку XX ст.

Анотація. *Метою статті є показати історію появи такого феномену студентської повсякденності, як їдальня; продемонструвати умови її функціонування та довести безальтернативність її існування як місця, де здійснювалося харчування студентства підросійської України останньої чверті XIX – початку XX ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, систематизація), спеціально-історичних методів (історико-структурний, конструктивно-генетичний, історико-компаративістський) із науковими принципами об'єктивності, системності, історизму. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії здійснено спробу окреслення феномену студентської їдальні як невід'ємної складової повсякденного життя молоді, що здобувала освіту у вищих навчальних закладах підросійської України останньої чверті XIX – початку XX ст.; продемонстровано вартість студентського харчування й зруйновано популярний у радянській історичній науці міф про «вічноголодного студента». **Висновки.** Поява студентської їдальні, без якої неможливо уявити сучасний вищий навчальний заклад, як невід'ємної складової студентської повсякденності стала можливою в останній чверті XIX ст. Це було явищем закономірним, зважаючи на зростання чисельності студентства, демократизацію його соціального складу, розширення мережі вищих навчальних закладів, скасування існуючих при університетах підросійської України інститутів казеннокоштных студентів, зростання рівня самоідентифікації та самоорганізованості студентства тощо. Будучи закладом, безумовно, потрібним для систематичної організації харчування значної кількості молоді, їдальня з часом перетворюється на одне із місць революційної діяльності студентства. Пропоновані страви, хоч часто й були доступні студентові, все ж не завжди відзначалися високою якістю й подеколи призводили до появи в молоді хронічних захворювань кишково-шлункового тракту. Тим не менш, альтернативні заклади харчування (паштетні, ресторани, приватні їдальні), через свою елітарність та дорожнечу, користувалися популярністю тільки серед заможного студентства. Для незаможної молоді студентська їдальня, по суті, залишалася безальтернативною формою не лише організації дешевого харчування, але й невід'ємною складовою повсякденності, свідченням цього є численні спогади студентів та студентська творчість.*

Ключові слова: обід, перепис, підросійська Україна, студентство, студентська їдальня, Товариство допомоги нужденним студентам.

Постановка проблеми. Невід'ємною складовою повсякденності студентства є їдальня. Це місце, без якого неможливо уявити жодний навчальний заклад. До прикладу, в нещодавньому опитуванні студентів Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», на запитання «Чи відвідуєте ви студентську їдальню?» 72 % респондентів відповіли ствердно. Рівно стільки ж відзначили, що їдальня є місцем, де «можна смачно і недорого поїсти». 45 % респондентів на питання «Як би ви схарактеризували студентську їдальню?» надали перевагу такому варіантові відповіді: «Можливість весело провести час у компанії друзів» (Харчування. 2023). Саме тому вельми важливим є прослідкувати історію студентської їдальні, визначити умови її функціонування та організації роботи в ній, проаналізувати приблизне меню та його доступність для пересічного студента. Досвід студентства підросійської України останньої чверті XIX – початку XX ст. не буде зайвим.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерелами дослідження стали матеріали українських архівів (Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442; Державний архів м. Києва, ф. 18, 308, 309; Державний архів Київської області, ф. 2; Державний архів Одеської області, ф. 45; Державний архів Харківської області, ф. 3). Архівні документи

.....
являють собою звіти різноманітних товариств допомоги нужденним студентам, офіційне листування очільників губерній підросійської України тощо. Серед опублікованих матеріалів виділимо звіти товариств допомоги нужденним студентам та їдалень дешевих обідів (Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Императорского Университета Св. Владимира, 1910; Отчет общества столовых для недостаточных студентов в г. Харькове, 1899), спогади випускників вишів, зокрема Д. Багалія (Багалій, 1999), В. Чеважевського (Чеважевский, 1912), М. Білінського (Білінський, 1928), І. Мошинського (Мошинський, 1994), матеріали Першого Харківського студентського перепису (Первая..., 1909), в якому детально розглядалися питання харчування молоді. Вартими уваги є також дані періодичної преси (газети «Киевлянин», «Киевская мысль», «Волинь», «Харьковские губернские ведомости», «Студенческая мысль»).

З дорадянських науковців про харчування студентів згадували А. Маркевич (Маркевич, 1890), А. Гусев (Гусев, 1902), П. Иванов (Иванов, 1903), однак комплексно вивченням даної проблеми вони не займалися. Харчування студентів підросійської України, зокрема здобувачів освіти у Харківському та Київському університетах, останнім часом привертає все більшої уваги вітчизняних науковців. Варто згадати публікації Тараса Самчука (Самчук, 2013; Самчук, 2019) та Юлії Шемети (Шемета, 2015а; Шемета, 2015b), в яких проаналізовано повсякдення казеннокоштных студентів Київського університету 1830–1850-х рр.. У монографії Івана Посохова (Посохов, 2013) знаходимо спробу коротко розглянути харчування в контексті засобу, що вплинув на формування студентської субкультури. У статті Володимира Молчанова (Молчанов, 2005) досліджено добробут студентства підросійської України, з окремим наголосом на умовах студентського харчування. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст., й зокрема харчування молоді, розглянуто в монографії Марини Кругляк (Кругляк, 2015). Із зарубіжних науковців можна виділити роботи Анатолія Іванова (Иванов, 2002; Иванов, 2004), присвячені повсякденню студентства Російської імперії.

Мета статті – показати історію появи такого феномену студентської повсякденності, як їдальня; продемонструвати умови її функціонування та довести безальтернативність її існування як місця, де здійснювалося харчування студентства підросійської України останньої чверті XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років, після ліквідації т. зв. інституту казеннокоштных студентів при університетах підросійської України, молодь, що отримувала державну допомогу на навчання й та, що навчалася за свій кошт, опинилася приблизно в рівних умовах щодо вирішення питання харчування. Вибір дійсно був невеликим: харчуватися у хазяйок, в яких знімалися житло; у готелях; підробляти репетиторством за «стіл» та житло. Один зі студентів університету св. Володимира 1860-х років, дехто І. В. Є., згадував: «Ми столувалися в сусідньому домі. Бідний обід наш, слугуючи нам їжею на цілий день, був недостатнім для угамування голоду, й не раз доводилося голодним сидіти за стіл і таким же вставати з-за нього. Щоб вийти з біди, ми вирішили купувати на базарі хліб і масло, які не раз слугували нам десертом після обіду, а також вечерею і сніданком... Не раз доводилося... відмовлятися від обіду через поганий смак поданих страв. Одного разу я з таким ентузіазмом відскочив від столу, що ледве не зламав стільця, на якому сидів. Причиною тому була смажена картопля, смак якої явно вказував нам на присутність у ній свічного сала. Не менш мучили нас невимовно погані щі, приготовлені зі шкаралуп гороху, бобів і квасолі, які нагадували нам щось на зразок їжі, яку готували для рогатої худоби. Відмовитися від столу було неможливо, бо ми через недосвідченість свою заплатили хазяйці на два місяці наперед...» (І.В.Е., 1917, с. 186). Інший студент Київського університету тих часів Н. Д. Богатинов у студентські роки в найскрутніші часи пив окріп з молоком, прикушуючи невеликим шматочком цукру; на Масницю він ніколи не пік млинців, не мав на обід риби; притому, що квартири не знімав, а жив із матір'ю та сестрою у власному помешканні, яке до того ж здавали (Богатинов, 1899, с. 260).

Харчуватися в готелях могли собі дозволити лише заможні студенти, адже місячна вартість обіду у подібних закладах дорівнювала 10 руб. Тож бідні студенти зверталися по допомогу до столовниць, які пропонували обіди за 4–6 руб. на місяць (Быт киевских студентов, 1863, с. 32). Студент Київського університету 1850-х років Бахтін згадував: «Під іменем столовниць, у мій час, були відомі особи, зазвичай прекрасної статі, й притому корінні київські міщанки...Обіди й самі столовниці по суті були дуже схожі всі між собою, ніби виліплені з однієї глини й вилиті в одну форму» (Бахтин, 1876, с. 2). Отож, й даний спосіб отримання якісного харчування не можна вважати прийнятним.

Прагнучи задовольнити свої потреби в їжі, студенти часто вдавалися до хитрощів, зокрема брали продукти в лавці у борг, який не повертали або повертали частково. Так, тільки в березні 1857 року, й то після офіційного звернення власниці лавки М. Сологубової до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, їй вдалося стягнути зі студента

Київського університету М. Романовича частину боргу, який той мав сплатити за взяті в лавці 1855 року продукти (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 170, спр. 72, арк. 4–5).

Усвідомлюючи серйозну проблему з організації харчування студентства, насамперед неможливого, керівництво вищих навчальних закладів у 1870-ті роки вирішило дозволити відкрити в їхніх приміщеннях їдальні. До прикладу, в університеті св. Володимира вартість разової порції коливалася від 15 до 30 коп., а от місячний обід, що складався з трьох страв, коштував не більше від 7 руб. (Чеважевський, 1912, с. 564). Про важливість появи студентської їдальні свідчать спогади її відвідувачів. Випускник університету М. Білінський зазначав, що «обіди, справді, були дуже гарні і недорогі; заходили сюди обідати і не-студенти, – офіцери, акушерки» (Білінський, 1928, с. 119).

Їдальня утримувалася на оборотний капітал, що утворювався від плати за обіди та сніданки, а тому жодного комерційного зиску не мала. Навпаки, архівні джерела свідчать, що операційні роки нерідко закінчувалися дефіцитом, а тому навіть доводилося позичати в студентської каси гроші на її утримання. Очолював їдальню окремий господарський комітет, який обирали на загальностудентській сходці. Тим не менш, попри своєчасність появи, їдальня не завжди вирішувала проблеми молоді через подеколи високі ціни за страви. В. Чеважевський зауважував, що тут могли харчуватися більш багаті студенти, які, до того ж, жили то однією стравою в день, то лише чаєм з ковбасою й булкою за 3 коп. (Чеважевський, 1912, с. 562, 564). Бідніші ж продовжували сподіватися на щедрість хазяйок. Підтвердження даній тезі знаходимо у спогадах іншого студента Київського університету, відомого історика Дмитра Багалія: «Брали ми в нашої квартирної хазяйки не по повному обіду, а один на двох або три на чотирьох. Нам же ще й не досипали борщу або супу, як це ми встановили, зробивши перевірку... Про тяжке економічне становище нашого колективу свідчить і той факт, що ми збирали цілий місяць паперові мішечки, що в них угортали нам у булочній булки, щоб обміняти їх на три фунти ковбаси – це було для нас „Валтасарове бенкетування”» (Багалій, 1999, с. 85).

Наприкінці XIX – на початку XX ст., у період стрімкого зростання чисельності студентства, якість студентського харчування стала все більше й більше цікавити громадськість. Популярні на початку XX ст. студентські переписи, й зокрема проведений 1909 року Перший харківський студентський перепис, доводили тезу про неможливість молоді конкретними цифрами. Приміром, дане анкетування продемонструвало, що 9,2 % студентів Харкова обідають нерегулярно (Первая..., 1912, с. 26). Наголосимо ще раз – обідали, адже, як зазначав дослідник побуту московського студентства початку XX ст. П. Іванов, «студент їсть тричі на день: зранку чай з хлібом і ввечері чай з хлібом, всередині дня має обід, щоправда, такий, що саме після нього прокидається справжній апетит» (Іванов, 1903, с. 41).

Порівняння даних між студентами різних факультетів Харківського університету, студентами Харківського ветеринарного інституту та слухачками місцевих вищих жіночих курсів (ВЖК), що харчувалися нерегулярно, дало змогу дійти наступного висновку: в найгіршому становищі перебувають студенти природничого (9,7 %) та юридичного (9,8 %) факультетів університету, а також вільнослухачки (11,9 %); натомість найменше голодуючих серед студентів філологічного факультету (8,2 %) та курсисток-слухачок ВЖК (6,9 %) (Первая..., 1912, с. 27). Останній факт можна пояснити тим, що жінки відзначаються економністю та ощадливістю.

Відповідно до харківського перепису студенти могли обідати в п'яти місцях: 1) вдома та на квартирі; 2) у студентській їдальні; 3) у приватних їдальнях; 4) у гостях і знайомих та 5) «де доведеться» (останні дві групи в сумі становили 1 % опитаних). Найбільше респондентів обідало вдома (45,6 %). Цікаво, що серед курсисток цей показник дорівнював рекордні 69 %, в той час як серед студентів ветеринарного інституту – лише 30,2 % (Первая..., 1912, с. 28–29). Припускаємо, що пояснити дані цифри можна так. По-перше, курсистки, у переважній більшості, були родом з Харкова, тобто жили разом із батьками й харчувалися вдома, а от студенти ветеринарного інституту в основному були приїжджими. По-друге, матеріальне забезпечення слухачок ВЖК було кращим порівняно зі студентами інших вишів, адже курси були закладом неурядового сектору, де була вищою, ніж в університеті, плата за навчання та відсутні різні типи державної допомоги.

Отже, за даними Першого Харківського студентського перепису, 83,8 % молоді витрачало кошти на харчування, незалежно від місця його отримання, причому найбільший відсоток (97,2 %) припадав на найменш забезпечену групу в середовищі місцевого студентства, а саме: студентів ветеринарного інституту. 27,5 % курсисток обідало безкоштовно у рідних (серед студентів ветеринарного інституту цей показник становив лише 0,9 %, а середній по трьох вишах Харкова – всього-на-всього 12,4 %). Незначна частина студентства отримувала обід за урок та інші послуги (3,3 %) або за рахунок благодійних організацій (0,4 %) (Первая..., 1912, с. 30–31).

З'ясуємо середню вартість звичайного та місячного обіду. Так, за даними вищезгаданого перепису, 37,7 % опитаних сплачувало за разовий обід від 15 до 25 коп., 32,3 % – до 15 коп.,

.....
 25,4 % – від 25 до 35 коп. Інакше кажучи, 70 % харківських студентів витратило на обід менше від 25 коп. Прослідкуємо витрати на обід між слухачками місцевих ВЖК та студентами. Отже, 60,6 % курсисток і 42,8 % студентів ветеринарного інституту витрачали на обід менше від 15 коп., що перевищує середній показник по студентах міста. Від 15 до 25 коп. за обід сплачували 42 % студентів ветеринарного інституту та 37,7 % студентів Харківського університету. Якщо ж подивитися на тих, хто мав змогу платити за обід більше від 25 коп., то це 33,2 % студентів університету, 18,2 % курсисток й лише 15,2 % студентів ветеринарного інституту. Доволі високу частку курсисток у першій групі варто, напевне, пояснити так: більшість слухачок харчувалася вдома, а отже, в них не було потреби витрачати зайві кошти на їжу. В той же час студенти ветеринарного інституту не мали таких привілеїв, будучи в основному приїжджими та незаможними. Серед студентів університету до 15 коп. за обід сплачували філологи (40,3 %) та математики (40 %). Середня ж вартість разового обіду в Харкові становила 18 коп., місячний обід обходився у 8 руб. 66 коп. (найбідніші студенти філологічного факультету витрачали 6 руб. 94 коп., студенти ветеринарного інституту сплачували трохи більше – 7 руб. 69 коп., а от найдорожчі місячні обіди були в студентів юридичного та природничого факультетів – відповідно 9 руб. 20 коп. та 9 руб. 58 коп.) (Первая..., 1912, с. 33–36). Відвідуванню студентських їдалень надавало перевагу 29,3 % місцевих студентів. Найпопулярнішими їдальні були серед математиків (39,6 %) і філологів (47,4 %), а також студентів ветеринарного інституту (40,9 %) (Первая..., 1912, с. 29).

Облаштування діяльності студентських їдалень і кухмістерських являло собою одну з форм діяльності численних товариств допомоги нужденним студентам і «попечительств» (піклувань), що у 1870–1880-ті роки стали інтенсивно виникати при вищих навчальних закладах. Так, Піклування про недостатніх студентів при Новоросійському університеті у 1878–1885 рр. виділило 17 000 руб. на «здешевлення столу для студентів, тобто на утримання кухмістерської та придбання марок» (Маркевич, 1890, с. 720). До часу появи власних їдалень благодійні установи домовлялися про сплату за обіди найбільш нужденним здобувачам вищої освіти у студентських і приватних їдальнях. Зокрема, Товариство допомоги студентам університету св. Володимира у 1897–1898 навч. р. асигнувало близько 5 тис. руб. на сплату 19 000 обідів. У київських приватних їдальнях Ільїної, Волковської, Гриценко обіди видавали у вигляді позики розміром у 25 коп. На місяць студенти отримували 2 400 обідів (ДАК, ф. 309, оп. 1, спр. 45, арк. 1 зв.). Подібна форма допомоги стала практикуватися товариством з 1892 року (ДАК, ф. 309, оп. 1, спр. 48, арк. 16). Скромнішою є діяльність Товариства допомоги слухачкам ВЖК у Києві. За період з 1906 по 1910 роки воно асигнувало 2 235 руб. 20 коп. студентській університетській їдальні для видачі 8 356 обідів найбільш нужденним своїм курсисткам (ДАКО, ф. 2, оп. 228, спр. 232, арк. 11).

Пізніше товариства допомоги беруться до відкриття власних їдалень. Приміром, лише 10 жовтня 1899 року на кошти Товариства допомоги студентам університету св. Володимира відкрито їдальню в найманому приміщенні по вул. Фундуклеївській, 36 (ДАК, ф. 309, оп. 1, спр. 48, арк. 2а, 16 зв.; ДАКО, ф. 2, оп. 221, спр. 332, арк. 8). Вартість обіду з двох страв в їдальні становила 25 коп., за 18 коп. можна було замовити напівобід (перша страва без м'яса та півпорції другої страви). Ті ж, хто мав гроші лише на чай і каву, могли заплатити відповідно 3 коп. та 5 коп. Цікавим бонусом для відвідувачів їдальні була безкоштовна місцева та столична преса (Столовая Общества вспомоществования, 1899). Надалі, зі зростанням попиту та популярності закладу, їдальня розширялася. 1903 року для неї збудовано окреме приміщення на вул. Гімназичній, 3. У середньому за день працювало п'ять змін, відвідувало заклад до тисячі осіб (Студенческая столовая, 1903).

Таблиця 1.

Діяльність їдальні при Товаристві допомоги студентам університету св. Володимира (1908–1913 рр.)¹

Рік	Кількість виданих за рік порцій	Середня кількість відвідувачів на день	Середні витрати на одного відвідувача на день, (коп.)
1908–1909	168 929	384	28,1
1911–1912	210 887	437	32,55
1912–1913	269 476	564	31,3

¹ Таблицю складено за: Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Императорского Университета Св. Владимира за 1909 год, 1910, с. 4–7; Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Императорского Университета Св. Владимира за 1911–1912 год, 1913, с. 4, 26–28; Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Императорского Университета Св. Владимира за 1912–1913 год, 1914, с. 26–27.

Нерідко, через фінансові труднощі, студентські їдальні добровільно переходили під управління Комітетів Товариств допомоги. Так, 1903 року при Київському політехнічному інституті (КПІ) було відкрито студентську їдальню (Отчет о состоянии Киевского Политехнического Института Императора Александра II за 1903 год, 1904, с. 122). Однак через неприбутковість установи Правління навчального закладу 1909 року змушене було передати її до сфери діяльності Товариства допомоги нужденним студентам КПІ (ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 865, арк. 28). Комітетові Товариства довелося витратити значні кошти на ремонт приміщення, взявши частину пожертвованого О. М. Терещенком капіталу, що його було призначено на студентський гуртожиток. Перебування їдальні у віданні Комітету було можливим за умови укладення угоди на визначений термін з відповідальними утримувачами. Відповідно до підписаного 1909 року договору (термін дії – три роки) утримувачі були зобов'язані придбати для їдальні новий інвентар на 1 500 руб. та щомісячно відраховувати на користь Комітету 5 % валової виручки (ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 1091, арк. 1–1 зв.).

Метою «комітетської» їдальні було забезпечення студентства «свіжими, доброякісними та в належній кількості за мірою вимоги та за умовами» їжею та закусками (ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 1091, арк. 1). Графік роботи закладу був таким. Їдальня при КПІ працювала з 1 вересня по 1 травня, а також на Різдво на Великдень щоденно з 12:00 до 16:00. Нагляд за якістю приготовленої їжі та кількістю її у порціях й контроль за утриманням їдальні й буфету здійснювали шість чергових та два ветеринари, що обиралися економічною комісією зі студентів. Ї виконували цю роботу вони не безоплатно, отримуючи щомісяця 10 руб. (плюс додаткові 3 руб. на трамвай сплачувалися старості чергових), до того ж, мали щодня повний обід (ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 1091, арк. 1 зв., 7).

«Комітетські» їдальні субсидувалися адміністрацією, частково існували за рахунок благодійних коштів і сум від плати за обіди. Сміливо можемо сказати, що це були неприбуткові установи, оборотні кошти яких цілеспрямовано йшли на організацію безкоштовних і дешевих обідів для студентів (Іванов, 2004, с. 85]. Однак невдовзі їдальні набудуть нових функцій, ставши місцем зустрічей членів земляцтв й підпільних революційних організацій, місцем сходок і поширення нелегальної літератури (Мошинський, 1994, с. 273). Напевно через це імператор Микола II Височайшим повелінням від 16 квітня 1905 р. постановив допоміжні установи для студентів, що діяли при вишах, в т. ч. й їдальні, закрити (ДАК, ф. 309, оп. 1, спр. 48, арк. 24). По закінченні ж Першої російської революції 1905–1907 рр. більшість студентських «комітетських» їдальень опинилася під юрисдикцію студентських кооперативних організацій, які свою діяльність зосередили на отриманні прибутку (Іванов, 2002, с. 41).

Приміщення студентських їдальень з попереднього губернаторського дозволу й під наглядом поліції використовувалися для організації сімейних вечорів, засідань земляцтв, легальних гуртків. Натомість неофіційно й без належного дозволу – як місце зібрань студентів-страйкарів, які не бажали відвідувати заняття (ДАКО, ф. 2, оп. 226, спр. 428, арк. 26–32 зв., 41, 44).

Їдальні при закладах студентської «самопоміги» можна розглядати як кооперативні організації, однак часто неприбуткові. Так, їдальня, відкрита 21 вересня 1911 р. на вул. Фундуклеївській, 22, при Товаристві швидкої допомоги нужденним студентам у вищих навчальних закладах м. Києва, щодня обслуговувала до 3 000 осіб. Про популярність установи та невисоку місткість зйомного приміщення (у залі вміщувалося одночасно до 200 осіб) свідчать довгі черги, що тягнулися нерідко по тротуару Фундуклеївської вулиці майже до Володимирської. Подеколи студентів доводилося витратити півтори години, аби потрапити всередину. За результатами анкетування, яке було проведено 1913 року серед відвідувачів їдальні, доходимо висновку, що найчастіше студенти споживали повну другу страву (53 % опитаних), половину першої страви (43,6 %), майже ніхто не замовляв третьої страви (80,9 %). Якість їжі була оцінена найчастіше як задовільна, кількість їжі – як достатня (Отчет о деятельности Общества скорой помощи нуждающимся учащимся в высших учебных заведениях г. Киева, 1914, с. 8–13). Не слід цьому дивуватися, бо нагляд за продуктами харчування, процесом приготування їжі та загальним санітарним станом приміщення їдальні здійснювали ветеринарний лікар та самі студенти – чергові та староста, що обиралися Правлінням й отримували за свою роботу гроші (ДАК, ф. 308, оп. 1, спр. 6, арк. 1–8; спр. 10, арк. 4 зв.–5 зв.). Щоб боротися з відвідуванням їдальні не-студентами (а це до чверті тих, що замовляли обід), Правління товариства заборонило вхід стороннім з 12:00 до 16:00 з 1 вересня 1913 року. Попри значний ажіотаж та наплив студентів, діяльність установи була неприбутковою (Отчет о деятельности Общества скорой помощи нуждающимся учащимся в высших учебных заведениях г. Киева, 1914, с. 8–13).

У роки Першої світової війни функції допомоги студентству в покращенні його харчування здійснювалися Товариством й через роботу відкритого 1916 року магазину. За сприяння продовольчого відділу Київської міської управи Правління студентської організації закуповувало

.....
необхідні для молоді продукти й продавало їх за пільговими цінами (ДАК, ф. 308, оп. 1, спр. 15, арк. 1–1 зв.).

Звернемо увагу й на той факт, що студентство прагнуло організувати якнайкраще своє харчування, не забуваючи й про модні тенденції. 1910 року група київських студентів відкрила на вул. Фундуклеївській, 12, вегетаріанську їдальню «Нове життя». Для приготування страв навіть було запрошено «ідейного кулінара-спеціаліста». Вартість обіду для студентів становила 25 коп. (з двох страв) та 35 коп. (з трьох страв), місячні обіди обходилися відповідно у 6 руб. 75 коп. та 9 руб. Нужденні студенти, що подавали заяву від каси взаємодопомоги або правління земляцтва, отримували знижку (Вегетарианская столовая, 1910).

Громадськість будь що прагнула допомогти нужденній молоді. Так, у Харкові наприкінці XIX – на початку XX ст. працювали такі благодійні організації, як їдальня дешевих обідів, єврейська дешева їдальня, товариство їдалень для незаможних студентів. Розпочавши свою діяльність у 1880–1890-х рр., ці установи звертали увагу головним чином на «повну доброякісність та невіддільність провізії, на чистоту, смачне приготування, поживність та можливе різноманіття їжі». Низькі ціни на обіди привертали увагу не тільки нужденній молоді, а й випадкових відвідувачів, через що 1893 року їдальня дешевих обідів змушена була припинити свою діяльність. Вартість обіду в подібних закладах насправді була однією з найнижчих у місті. Так, наприкінці XIX ст. вона складала (у Товаристві їдалень для незаможних студентів) 20 коп., або 6 руб. на місяць; деякі відвідувачі вносили понижену плату розміром від одного до чотирьох рублів, знижуючи її у такий спосіб до 5 коп. за окремий обід (Гусев, 1902, с. 126, 127, 147, 151). Через подорожчання продуктів харчування у 1906–1907 рр. вартість обіду зросла на 5–6 коп. (До порівняння, 1907 року вартість обіду з двох страв у їдальні Товариства допомоги нужденним студентам університету св. Володимира складала 32 коп., з трьох страв – 39 коп. (В студенческой столовой, 1907)). Студенти могли замовити й т. зв. «здешевлені» обіди за 12,5 коп. У середньому кожен десятий обід видавався безкоштовно (згідно зі звітами Товариства, 1897 року здешевленими і дармовими обідами користувалося 15 % відвідувачів їдальні, 1898 року – вже 20 %) (Отчет Общества столовых для недостаточных студентов в г. Харькове, 1898, с. 4; Отчет общества столовых для недостаточных студентов в г. Харькове, 1899, с. 4). До прикладу, 1907 року видано 108 288 обідів, з них 9 2520 за нормальною ціною, 5 814 – за здешевленою ціною та 9 954 безкоштовно (Отчет Общества столовых для недостаточных студентов высших учебных заведений г. Харькова, 1908, с. 3, 13). Наскільки важливою була діяльність Товариства їдалень для недостатніх студентів у м. Харкові, свідчить той факт, що щоденно користувалося обідом у приміщеннях установи до 350 студентів у першому півріччі й понад 500 осіб восени-взимку 1897 року. Через відсутність місць близько ста студентів щоденно не могли бути прийняті до їдальні (Отчет Общества столовых для недостаточных студентов в г. Харькове, 1898, с. 5).

Що являв собою студентський обід в їдальні? Наприкінці XIX ст. у студентській їдальні, організованій студентом юридичного факультету Київського університету В. Рутенбергом, всього лише за 9 коп. можна було отримати одну страву з необмеженою кількістю хліба (Мошинський, 1994, с. 273). У Товаристві їдалень для недостатніх студентів у м. Харкові пропонували обід з двох страв із третьою щонеділі та пірижками щочетверга; однакові страви повторювалися в меню не раніше ніж раз на 7–10 днів. Відвідувачів щодня годували двома першими та трьома-чотирма другими стравами. У раціоні були овочі, яловичина, риба, м'ясо птиці (Отчет Общества столовых для недостаточных студентов в г. Харькове, 1898, с. 3–4). Більш різноманітним було меню аналогічної громадської установи в Одесі. Місцеве Товариство їдалень для недостатніх студентів 1912 року пропонувало щоденно 3–4 супи, 4 м'ясних страви, 2–3 соуси, рибу, овочі, 6 гарнірів, 2–3 солодких страви, чай, молоко, каву, какао, мацоні, необмежену кількість білого і чорного хліба (ДАОО, ф. 45, оп. 19, спр. 1426, арк. 3 зв.). Бідніші ж відвідувачі їдалень громадських установ могли собі дозволити один обід на двох або лише одну страву, яку доповнювали склянкою чаю чи молока з хлібом (Отчет Общества столовых для недостаточных студентов высших учебных заведений г. Харькова, 1908, с. 13). Найчастіше в їдальнях товариств допомоги пропонували обід з двох страв, однак нерідко студенти самі їх обирали. Комітетська їдальня Товариства допомоги нужденним студентам Харківського технологічного інституту (ХТІ) 1903 року пропонувала студентам небагате меню: гаряче (борщ або суп із м'ясом, бульйон з пирогом), печеню з гарніром або солінням, кашу з маслом та солодке (ДАХО, ф. 3, оп. 283, спр. 63, арк. 13 зв.). Варто наголосити, що найвагоміше місце в раціоні студента, особливо молодших курсів, посідав хліб. Це був єдиний продукт з найдешевших, який надійно вгамовував голод (Иванов, 1903, с. 42). Підтвердження цьому знаходимо в студентській пісенці «В университетской столовой» (переклад з російської), вміщеній у збірнику «Gaudeamus» (Харків, 1913 р.):

На катар давно патент
Взяв студент із злоби!
– Ану, де такий студент,
Без катара щоби?!

Каша гречана – по 3,
Півбитка – 13,
Хліб даремно! Знай бери!
І разом – 16.

Якщо ж надумаєш коли
Тихо луснуть з жиру,
То візьми ще тоді
На п'ятак – гарніру!

Ну, а якщо твій бюджет
З горя, делікатно,
Оголосив нейтралітет,
Пам'ятай: хліб – безоплатно! (Gaudeamus, 1913, с. 8)

Судячи зі студентського фольклору, не менш популярною стравою в щоденному меню молоді інтелігенції була ковбаса. Її називали «першою, другою і третьою стравою студентських обідів» (Gaudeamus, 1913, с. 8).

Таблиця 2.

Список страв, що пропонувалися в їдальні Товариства їдалень для недостатніх студентів у м. Одесі, 1912 р. (ДАОО, ф. 45, оп. 19, спр. 1426, арк. 4–4 зв.)

	Вартість порції (коп.)	Вартість ½ порції (коп.)
Борщ малоросійський	11	
Борщ з грибами	8	
Суп з протертою ячною крупкою	8	
Бульйон, чашка	5	
Котлети	12	6
Битки в сметані	12	6
Яечня	12	
Картопляні котлети з грибним соусом	12	6
Молода картопля в сметані	12	6
Соус м'ясний з картоплею і помідорами	14	7
Розбрат	14	7
Печінка в сметані	14	7
Яловича грудинка під соусом (хроновим)	14	7
Зрази з кашею	14	7
Тефтелі в помідорному соусі	14	7
Пилав з барашка	14	7
Вареники з м'ясом	14	7
Кабачки фаршировані	14	7
Помідори фаршировані	14	7
Фарширована капуста	14	7
Риба маринована	14	7
Заливне із судака	14	7
Рибні котлети з грибним соусом	14	7
Судак по-польськи	14	7
Смажені бички	14	7
Перець фарширований	14	7
Риба фарширована	14	7
Голубці	14	7
Бички смажені	14	7
Біфштекс	16	8
Шніцель	16	8
Антрекот	16	8
Смажена яловичина	16	8
Брезоль	16	8
Відбивні яловичі котлети	16	8
Баранячі котлети	16	8

Продовження таблиці 2.

Свинячі котлети	16	8
Фарширована яловича грудка	16	8
Сосиски з гарніром	16	8
Пиріжки, смажені в маслі з м'ясом, рисом і грибами	3	
Пиріжки, печені з рисом, грибами і рибою	3	
Солодкі страви	6	3
Морозиво	6	
Кисіль	6	
Каша рисова молочна	6	
Каша манна з підливкою із журавлини	6	
Желе лимонне	6	
Мус яблучний	6	
Крем	6	
Компот	6	
Салат картопляний	3	
Салат із огірками	3	
Червона капуста	3	
Свіжі помідори і картопля	3	
Огірок	1	
Гарніри: макарони, гречана каша, ячна каша, квасоля, горох, картопля смажена, картопля варена, картопляне пюре, морква, тушкована капуста, вермішель	різний гарнір – 5 коп., одного типу – 3 коп.	
чай	3	
кава	6	
какао	8	
молоко	4	
мацони	4	
вегетаріанські страви (вареники з сиром, вареники з капустою, сирники, макарони зі швейцарським сиром)	14	7

Дещо пізніше від їдальень з'явилися буфети при вищих навчальних закладах. Так, буфет при Харківському університеті було відкрито лише 1903 року. Порівняно із середніми по місту, ціни в буфеті були невисокими, однак для 70,1 % студентів все одно неприйнятними. З метою призупинення поширення серед студентства хвороб органів травлення, пов'язаних із неякісною їжею в їдальнях, Правління Харківського університету видало правила для студентських буфетів (1910). Відповідно до цього документу у буфетах відтепер було заборонено продаж масла, штучних мінеральних вод, фруктів, некип'яченого й холодного молока (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років, 2004, с. 266). Аби мати уявлення про доцільність роботи буфету, пропонуємо ознайомитися з меню подібного закладу при Товаристві допомоги нужденним студентам КПІ. Отже, 1909 року маємо такі ціни: бутерброд з маслом та шинкою – 9 коп., дві сосиски – 6 коп., пиріжок – 3 коп., булка, ватрушка, тістечко – по 3 коп.; склянка чаю – 2–3 коп., молока – 4 коп., кави – 5 коп., какао – 8 коп. За копійку можна було придбати шматок чорного або білого хліба, бублик або три кусні цукру. Графік роботи буфету: з 15 серпня по 25 травня, щоденно, з 10:00 до 16:00 (за винятком днів, коли не проводилися заняття) (ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 1091, арк. 1 зв., 6). У ХТІ буфет частково виконував функції їдальні. З 1 по 20 червня та з 15 по 31 серпня, коли студентська їдальня офіційно не працювала, саме в ньому можна було поспідати (пропонувалися каша, котлети, пиріжки, чай, кави, молоко і какао) (ДАХО, ф. 3, оп. 283, арк. 63, арк. 13).

Певну популярність серед заможного студентства мали приватні їдальні. Відповідно до харківського перепису 1909 року їхніми відвідувачами було 24,1 % респондентів (Первая Харьковская студенческая перепись, 1912, с. 28–29). Поїсти можна було також у паштетних і в готелях. Зокрема, київська паштетна 1911 року надавала студентам пільговий обід з двох страв вартістю у 30 коп., а от три страви із солодким коштували вже 40 коп. (ДАКО, ф. 2, оп. 226, спр. 248, арк. 30 зв.). Звісно, що вартість обіду в готелях була значно вищою. Готель «Метрополь» (Київ) 1900 року пропонував помісячні обіди для студентів за 9 руб. (Молчанов, 2005, с. 45). Більш демократичним був ресторан при «Європейському готелі» (Харків),

щоправда, ціни актуальні на 1890 рік: сніданок – 30 коп., вечеря – 40 коп., обід – від 60 коп. до 1–2 руб. (Гранд-отель ресторан, 1890). Час від часу готелі йшли назустріч студентству в організації різних заходів, свідомо знижуючи ціни. Зокрема, 17 січня 1914 року, у день святкування річниці від заснування Харківського університету, ресторан готелю «Національ» обслуговував спеціальну гала-вечерю. Молоді пропонувалися обід від 50 коп. та вечеря від 40 коп. за умови попереднього замовлення столиків. А першокласний ресторан «Імперіал» у цей святковий день надавав студентам 20-відсоткову знижку (Gaudeamus, 1914, с. 1 зв.).

Вказані вище ціни на пропонувані в закладах харчування продукти та більш-менш різноманітне меню можуть навести читача на думку, що явище «голодного студента» є не більше, як створений радянською ідеологією міф й що якість харчування молоді була задовільною. Підтвердимо або спростуємо сухі цифри відгуками студентів про характер їхнього харчування за даними Першого Харківського студентського перепису (1909). Згідно з ним 17,9 % студентів, що залишили «особливі зауваження», скаржилися, що спожита ними їжа є недостатня, несвіжа, несмачна, брудна («Доводиться тижнями голодувати», «Добре було б обідати щодня», «Як не дивно, але іноді приємно подумати, що прийде колись час, коли буду їсти досита»), 8,3 % респондентів висловлювали ті самі зауваження по відношенню до їжі в студентських їдальнях («Обідаю в студентській – цим сказано все», «Маю нещастя столуватися в Студентській», «Студентська їдальня – могила для бідного студента; це – повільне самогубство»). 13,2 % опитаних (105 осіб) скаржилися на проблеми з органами травлення через неякісність харчування, 29 студентів з цієї групи, або 27,6 %, стверджували, що завдячують появі проблем зі здоров'ям саме студентській їдальні. І ще одна характерна риса функціонування студентських закладів харчування, яка викликала обурення молоді, – стояння в черзі. 6,1 % опитаних скаржилися на те, що, вибравши собі нові страви, вони мусили ставати у нові довгі «хвости», витрачаючи на це по 1–2 години (Первая Харьковская студенческая перепись, 1912, с. 48–50) (у студентських їдальнях довгі черги треба було вистояти біля каси, де продавалися обідні марки, біля стійки з чаєм, навіть біля вішалки, куди здавали одяг) (В студенческой столовой, 1907).

Цікаво, що згаданий нами Харківський квартирний перепис 1909 року дає змогу підтвердити конкретними цифрами невисоку якість пропонуваних студентськими їдальнями продуктів харчування. Зокрема, на захворювання шлунково-кишкового тракту, спричинені неперіодичним харчуванням та неякісним станом спожитих продуктів, страждали 32,6 % харківських студентів, причому найгірша ситуація спостерігалася у ветеринарному інституті (43,3 %), найкраща – серед курсисток (22,7 %). Найбільший відсоток хронічно хворих був серед тих, хто харчувався в студентській (40,1 %) та приватних (39,4 %) їдальнях, а найменший – серед тих, хто обідав у рідних чи родичів (11,8 %) (Первая Харьковская студенческая перепись, 1912, с. 38–40).

Інколи голодне існування студентів мало фатальні наслідки. Наприкінці 1880-х рр. у газетах, що видавалися в Російській імперії, писали про три випадки смерті студентів (з них два самогубства), де голодування відіграло не останню роль (Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Университета Св. Владимира, 1904, с. 7). За даними Г. Гордона, у Російській імперії за період з 1902 до 1909 рр. було скоєно 40 «голодних» самогубств (Гордон, 1914, с. 180). На нашу думку, не варто перебільшувати розмірів студентського голодування, адже джерела, якими ми мусимо послуговуватися через відсутність офіційних статистичних даних, мають найчастіше публіцистичний характер й відзначаються емоційним тоном викладу матеріалу. Зокрема, в одній з нотаток консервативної газети «Киевлянин» писали про факт здійсненого журналістами «Киевских губернских ведомостей» розслідування з метою підтвердження або спростування наведеного іншою місцевою газетою «Киевский телеграф» свідчення про начебто смерть студента університету від голоду. Врешті-решт, автори замітки дійшли висновку, що однозначно стверджувати про смерть студента університету від голоду неприпустимо (Умирают ли у нас с голоду?, 1866).

З іншого боку, явище голодного студентства було спричинене невмінням раціонально використовувати кошти, банально – економити. У спогадах про роки навчання в Київському комерційному інституті (початок ХХ ст.) К. В. Островитянов розповідає про двох своїх товаришів, які вели розгульний спосіб життя, швидко витрачаючи кошти. Після того як їм вдалося хитрістю отримати від батьків велику суму грошей, вони вирішили всю її витратити. Пишно відсвяткували Різдво, а на Новий рік ялинку прикрасили їстівними «іграшками» – сосисками, кільками, солоними огірками (Островитянов, 1967, с. 64–65). Звісно, такому контингенту студентства часто доводилося голодувати, але зовсім не через бідність.

На думку харківського науковця Івана Посохова, можна говорити про існування особливого «культу бідності» і простоти серед студентів, що склався наприкінці ХІХ ст. й виявлявся не тільки в улаштуванні житла, але й в організації харчування, коли «студент майже

.....
пишався бідністю». Суспільне співчуття до студентів також сприяло формуванню образу вічно голодного студента, гіпертрофованого в радянський час (Посохов, 2013, с. 93).

Висновки. Поява студентської їдальні, без якої неможливо уявити сучасний вищий навчальний заклад, як невід'ємної складової студентської повсякденності стала можливою в останній чверті XIX ст. Це було явищем закономірним, зважаючи на зростання чисельності студентства, демократизацію його соціального складу, розширення мережі вищих навчальних закладів, скасування існуючих при університетах підросійської України інститутів казеннокоштных студентів, зростання рівня самоідентифікації та самоорганізованості студентства тощо. Будучи закладом, безумовно, потрібним для систематичної організації харчування значної кількості молоді, їдальня з часом перетворюється на одне із місць революційної діяльності студентства. Пропоновані страви, хоч часто й були доступні студентіві, все ж не завжди відзначалися високою якістю й подеколи призводили до появи в молоді хронічних захворювань кишково-шлункового тракту. Тим не менш, альтернативні заклади харчування (паштетні, ресторани, приватні їдальні), через свою елітарність та дорожнечу, користувалися популярністю тільки серед заможного студентства. Для незаможної молоді студентська їдальня, по суті, залишалася безальтернативною формою не лише організації дешевого харчування, але й невід'ємною складовою повсякденності, свідченням цього є численні спогади студентів та студентська творчість.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Gaudeamus** : студенческий сборник (1913). Харьков : Тип. «Утро», 10 с.
Gaudeamus : студенческий сборник (1914). Харьков : Тип. «Утро», 32 с.
Багалій, Д. І. (1999). *Вибрані праці* : у 6 т. / [В. В. Кравченко (голов. ред.)]. Харків : ХГІ «НУА», т. 1, 600 с.
Бахтин (1876). Воспоминания из университетской жизни (Конца пятидесятих годов) (Записки покойного киевского студента). *Киевлянин*, 21 сентября, 1–2.
Білінський, М. (1928). З минулого пережитого. 1870–1888. *Україна*, 2, 117–132.
Богатинов, Н. Д. (1899). Воспоминания. *Русский архив*, 2, 245–270.
Быт киевских студентов (1863). *Журнал Министерства народного просвещения*, 4, 31–35.
В студенческой столовой (1907). *Киевская мысль*, 1 ноября, 3.
Вегетарианская столовая (1910). *Студенческая мысль*, 23 ноября, 23.
Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Императорского Университета Св. Владимира за 1909 год. (1910). Киев : Тип. К. В. Андрусича, 52 с.
Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Императорского Университета Св. Владимира за 1911–1912 год. (1913). Киев : Тип. С. В. Кульженко, 71 с.
Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Императорского Университета Св. Владимира за 1912–1913 год. (1914). Киев : Тип. С. В. Кульженко, 67 с.
Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Университета Св. Владимира. За 1903 год (1904). Киев : Тип. Р. К. Лубковского, 49 с.
Гордон, Г. (1914). К вопросу о материальном положении нашего студенчества. *Вестник воспитания*, 7, 171–183.
Гранд-отель ресторан. (1890). *Харьковские губернские ведомости*, 13 января, 4.
Гусев, А. Н. (1902). *Харьков. Его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего.* Харьков : Тип. Адольфа Дарре, 248 с.
ДАК – Державний архів м. Києва
ДАКО – Державний архів Київської області
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДАХО – Державний архів Харківської області
И. В. Е. (1917). Воспоминания И. В. Е. от детства до смерти (1841–1869). *Русская старина*, 4/6, 153–190.
Иванов, А. Е. (2002). Студенческая «самопомощь» в высшей школе Российской империи. Конец XIX – начало XX века. *Отечественная история*, 4, 35–50.
Иванов, А. Е. (2004). *Студенческая корпорация России концы XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации.* Москва : Новый хронограф, 408 с.
Иванов, П. (1903). *Студенты в Москве. Быт. Нравы. Типы. Очерки.* Москва : Тип. Общества распространения полезных книг, 304 с.

- Кругляк, М. Е.** (2015). *Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст.* Житомир : Волинь, 464 с.
- Маркевич, А. И.** (1890). *25-летие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка.* Одесса : Б.и., 734 с.
- Молчанов, В. Б.** (2005). Добробут студентів України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*, 2, 39–53.
- Мошинський, І.** (1994). 90-ті роки у Київському університеті. *З іменем Св. Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників* : у 2 т. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. Київ, кн. 2, 263–278.
- Островитянов, К. В.** (1967). *Думы о прошлом. Из истории первой русской революции, большевистского подполья и октябрьских боев против контрреволюции в Москве.* Москва : Изд-во «Наука», 316 с.
- Отчет о деятельности Общества скорой помощи нуждающимся учащимся в высших учебных заведениях г. Киева. За 1913 год.** (1914). Киев : Тип. А. М. Пономарева, 47 с.
- Отчет о состоянии Киевского Политехнического Института Императора Александра II за 1903 год.** (1904). Киев : Тип. С. В. Кульженко, 235 с.
- Отчет Общества столовых для недостаточных студентов в г. Харькове за 1897 год.** (1898). Харьков : Тип. И. Варшавчика, 22 с.
- Отчет общества столовых для недостаточных студентов в г. Харькове. За 1898 год.** (1899). Харьков : Тип. И. Варшавчика, 1899. 18 с.
- Отчет Общества столовых для недостаточных студентов высших учебных заведений г. Харькова за 1906–7-й год.** (1908). Харьков : Паровая Типо-Лит. М. Я. Дрейшпуля, 30 с.
- Первая...** (1912). Первая Харьковская студенческая перепись. *Записки Императорского Харьковского университета*, 4, 1–114.
- Посохов, І.** (2013). *Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури.* Харків : «Раритети України», 276 с.
- Самчук, Т.** (2013). Раціон та вартість харчування казеннокоштных студентів Університету Св. Володимира на початковому етапі функціонування навчального закладу. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного ун-ту*, 24, 17–23.
- Самчук, Т.** (2019). Харчування студентів університету Св. Володимира (1834–1863 рр.). *Часопис української історії*, 40, 19–28.
- Столовая Общества вспомоществования студентам университета Св. Владимира.** (1899). *Волинь*, 13 октября, 3.
- Студенческая столовая.** (1903). *Киевлянин*, 20 июня, 2.
- Умирают ли у нас с голоду?** (1866). *Киевлянин*, 19 апреля, 179.
- Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років.** (2004). Харків : Фоліо, 750 с.
- Харчування. (2023).** *Приємна новина: маємо студентську їдальню.* <https://uu.edu.ua/harchuvannya> (дата звернення: 25.07.2023).
- ЦДІАК України, м. Київ** – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- Чеважевский, В. С.** (1912). Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870–1875). *Русская старина*, 6, 555–584.
- Шемета, Ю.** (2015a). Їжа та напої: з повсякдення інституту казеннокоштных студентів Імператорського університету св. Володимира (1834–1858 рр.). *Науковий вісник Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка*, 5, 61–69.
- Шемета, Ю.** (2015b). Кухонне і столове повсякдення Інституту казеннокоштенних студентів Імператорського університету Св. Володимира (1834–1858 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного пед. ун-ту імені В. Гнатюка. Серія: історія, вип. 1, ч. 3.* 105–111.

Maryna E. Krugliak

Zhytomyr College of Trade and Economics of State University of Trade and Economics
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

The Canteen Phenomenon in the Everyday Practices of Students in the Under-Russian Ukraine in the Last Quarter of the 19th and Early 20th Centuries

Abstract. *The purpose of the article is to show the history of the emergence of such a phenomenon of student everyday life as the canteen; to demonstrate the conditions of its functioning and to prove the unalternativeness of its existence as a place where the students of the Under-*

.....
Russian Ukraine in the last quarter of the 19th – early 20th centuries were fed. The methodology of research is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization, comparison, systematization), special-historical methods (historical-structural, constructive-genetic, historical-comparative) with scientific principles of objectivity, systematicity, historicism. Scientific novelty of the work lies in the fact that for the first time in national historiography, there was made an attempt to outline the phenomenon of the student canteen as an integral part of the daily life of young people who received their education in higher educational institutions of Under-Russian Ukraine in the last quarter of the 19th – early 20th centuries; the value of student food was demonstrated and the myth of the "perpetual student" popular in Soviet historical science was destroyed. Conclusions. The appearance of the student canteen, without which it is impossible to imagine a modern higher education institution, as an integral part of student daily life, became possible in the last quarter of the 19th century. This was a natural phenomenon, taking into account the growth in the number of students, the democratization of its social composition, the expansion of the network of higher education institutions, the abolition of state-financed student institutes existing at the universities of Under-Russian Ukraine, the increase in the level of self-identification and self-organization of students, etc. Being an institution that is certainly necessary for the systematic organization of food for a large number of young people, the canteen eventually turns into one of the places of revolutionary student activity. The offered meals, although they were often available to students, were not always of high quality and sometimes led to the appearance of chronic diseases of the gastrointestinal tract in young people. Nevertheless, alternative food establishments (pasta restaurants, restaurants, private canteens), due to their elitist and expensive nature, were popular only among wealthy students. For underprivileged youth, the student canteen, in fact, remained an alternative form not only of organizing cheap food, but also an integral part of everyday life, as evidenced by numerous memories of students and student art.

Key words: lunch, census, Under-Russian Ukraine, studentship, student canteen, Society for Helping Needy Students.

References:

- Bahalii, D. I.** (1999). Vybrani pratsi [Selected works]: u 6 t. / [V. V. Kravchenko (holov. red.)]. Kharkiv : KhHI «NUA», t. 1, 600 s. [in Ukrainian].
- Bakhtin** (1876). Vospominaniia iz universitetskoi zhizni (Kontsa piatidesiatykh godov) (Zapiski pokoinogo kievskogo studenta) [Memories from university life (late fifties) (Notes of a late Kyiv student)]. *Kievlianin – Kyivan*, 21 sentiabria, 1–2. [in Russian].
- Bilinskyi, M.** (1928). Z mynuloho perezhytoho. 1870–1888 [From the past experience. 1870–1888]. *Ukraina – Ukraine*, 2, 117–132. [in Ukrainian].
- Bogatinov, N. D.** (1899). Vospominaniia [Memories]. *Russkii arkhiv – Russian archive*, 2, 245–270. [in Russian].
- Byt kievskikh studentov** [Life of Kyiv students] (1863). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia – Journal of the Ministry of Public Education*, 4, 31–35. [in Russian].
- Chevazhevskiy, V. S.** (1912). Iz proshlogo Kievskogo universiteta i studencheskoi zhizni (1870–1875) [From the Past of Kyiv University and Student Life (1870–1875)]. *Russkaia starina – Russian antiquity*, 6, 555–584. [in Russian].
- DAK** – Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva. [State archive of the city of Kyiv]. [in Ukrainian].
- DAKhO** – Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. [State archive of the Kharkiv region]. [in Ukrainian].
- DAKO** – Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti. [State archive of the Kyiv region]. [in Ukrainian].
- DAOO** – Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti. [State archive of Odesa region]. [in Ukrainian].
- Gaudeamus** : studencheskiy sbornik [Gaudeamus: student collection] (1913). Kharkiv : Tip. «Utro», 10 s. [in Russian].
- Gaudeamus** : studencheskiy sbornik [Gaudeamus: student collection] (1914). Kharkiv : Tip. «Utro», 32 s. [in Russian].
- Godovoi otchet Obshchestva vspomoshchestvovaniia studentam Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira za 1909 god** [Annual report of the Society for the Aid to Students of the Imperial University of St. Volodymyr for 1909]. (1910). Kyiv : Tip. K. V. Andrusicha, 52 s. [in Russian].
- Godovoi otchet Obshchestva vspomoshchestvovaniia studentam Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira za 1911–1912 god** [Annual report of the Society for the Aid to Students of the Imperial University of St. Volodymyr for 1911–1912]. (1913). Kyiv : Tip. S. V. Kulzhenko, 71 s. [in Russian].
- Godovoi otchet Obshchestva vspomoshchestvovaniia studentam Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira za 1912–1913 god** [Annual report of the Society for the Aid to Students of the Imperial University of St. Volodymyr for 1912–1913.]. (1914). Kyiv : Tip. S. V. Kulzhenko, 67 s. [in Russian].
- Godovoi otchet Obshchestva vspomoshchestvovaniia studentam Universiteta Sv. Vladimira. Za 1903 god** [Annual Report of the Student Aid Society of the University of St. Volodymyr. For 1903] (1904). Kyiv : Tip. R. K. Lubkovskogo, 49 s. [in Russian].

- Gordon, G.** (1914). K voprosu o materialnom polozhenii nashego studenchestva [To the question of the financial situation of our students]. *Vestnik vospitaniia – Herald of Education*, 7, 171–183. [in Russian].
- Grand-otel restoran** [Grand hotel restaurant]. (1890). *Kharkovskie gubernskie vedomosti – Kharkiv Provincial Gazette*, 13 ianvaria, 4. [in Russian].
- Gusev, A. N.** (1902). *Kharkov. Ego proshloe i nastoiashchee v risunkakh i opisaniakh s prilozheniem snimkov, vosproizvedennykh s redkikh kartin, akvarelei, graviur, fotografii s natury, chertezhei, planov goroda 1768 goda i noveishego* [Kharkiv. Its past and present in drawings and descriptions with photographs reproduced from rare paintings, watercolors, engravings, photographs from life, drawings, city plans of 1768 and the latest]. Kharkiv : Tip. Adolfa Darre, 248 s. [in Russian].
- I. V. E.** (1917). Vospomynaniia I. V. E. ot detstva do smerty (1841–1869) [Memoirs of I. V. E. from childhood to death (1841–1869)]. *Russkaia starina – Russian antiquity*, 4/6, 153–190. [in Russian].
- Ivanov, A. E.** (2002). Studencheskaia «samopomoshch» v vysshei shkole Rossiyskoi imperii. Konets 19 – nachalo 20 veka [Student “self-help” in the higher school of the Russian Empire. Late 19th – early 20th century]. *Otechestvennaia istoriia – National history*, 4, 35–50. [in Russian].
- Ivanov, A. E.** (2004). *Studencheskaia korporatsiia Rossii kontsa 19 – nachala 20 veka: opyt kulturnoi i politicheskoi samoorganizatsii* [Student Corporation of Russia at the end of the 19th – beginning of the 20th century: the experience of cultural and political self-organization]. Moscow : Novyi khronograf, 408 s. [in Russian].
- Ivanov, P.** (1903). *Studenty v Moskve. Byt. Nrvy. Tipy. Ocherki* [Students in Moscow. Mode of Life. Morals. Types. Essays]. Moscow : Tip. Obshchestva rasprostraneniia poleznykh knig, 304 s. [in Russian].
- Kharchuvannia.** (2023). Pryiemna novyna: maiemo studentsku yidalniu [Good news: we have a student canteen]. Retrieved from <https://uu.edu.ua/harchuvannia>. [in Ukrainian].
- Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina za 200 rokiv** [Kharkiv National University named after. V. N. Karazin for 200 years]. (2004). Kharkiv : Folio, 750 s. [in Ukrainian].
- Krugliak, M. E.** (2015). *Zhyttia ta pobut studentstva pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [Life and the mode of life of students in the Under-Russian Ukraine of the second half of the 19th and early 20th centuries]. Zhytomyr : Volyn, 464 s. [in Ukrainian].
- Markevich, A. I.** (1890). *25-letie Imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta. Istoricheskaiia zapiska* [25th anniversary of the Imperial Novorossiysky University. Historical note]. Odesa : B.i., 734 s. [in Russian].
- Molchanov, V. B.** (2005). Dobrobut studentiv Ukrainy v druhi polovyni XIX – na pochatku XX st. [The well-being of Ukrainian students in the second half of the 19th and early 20th centuries]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 39–53. [in Ukrainian].
- Moshynskiy, I.** (1994). 90-ti roky u Kyivskomu universyteti [The 90s at Kyiv University]. *Z imenem Sv. Volodymyra: Kyivskiy universytet u dokumentakh, materialakh ta spohadakh suchasnykh* : u 2 t. / [uporiad. V. Korotkyi, V. Ulianovskiy]. Kyiv, kn. 2, 263–278. [in Ukrainian].
- Ostrovitianov, K. V.** (1967). *Dumy o proshlom. Iz istorii pervoi russkoi revoliutsii, bolshevistskogo podpolia i oktiabrskikh boyov protiv kontrrevoliutsii v Moskve* [Thoughts about the past. From the history of the first Russian revolution, the Bolshevik underground and the October battles against the counter-revolution in Moscow]. Moscow : Izd-vo «Nauka», 316 s. [in Russian].
- Otchet o deiatelnosti Obshchestva skoroi pomoshchi nuzhdaiushchimsia uchashchimsia v vysshikh uchebnykh zavedenyakh g. Kieva. Za 1913 god** [Report on the activities of the Society for emergency assistance to students in need in higher educational institutions in Kyiv. For 1913]. (1914). Kyiv : Tip. A. M. Ponomareva, 47 s. [in Russian].
- Otchet o sostoianii Kievskogo Politekhnicheskogo Instituta Imperatora Aleksandra II za 1903 god** [Report on the state of the Kyiv Polytechnic Institute of Emperor Alexander II for 1903] (1904). Kyiv : Tip. S. V. Kulzhenko, 235 s. [in Russian].
- Otchet Obshchestva stolovykh dlia nedostatochnykh studentov v g. Kharkove za 1897 god** [Report of the Society of canteens for insufficient students in Kharkiv for 1897]. (1898). Kharkiv : Tip. I. Varshavchika, 22 s. [in Russian].
- Otchet obshchestva stolovykh dlia nedostatochnykh studentov v g. Kharkove. Za 1898 god** [Report of the society of canteens for insufficient students in Kharkiv. For 1898.]. (1899). Kharkiv : Tip. I. Varshavchika, 18 s. [in Russian].
- Otchet Obshchestva stolovykh dlia nedostatochnykh studentov vysshikh uchebnykh zavedenyi g. Kharkova za 1906–7-i god** [Report of the Society of canteens for insufficient students of higher educational institutions in Kharkiv for 1906–7]. (1908). Kharkiv : Parovaia Tipo-Lit. M. Ia. Dreishpulia, 30 s. [in Russian].
- Pervaia Kharkovskaia studencheskaia perepis** [First Kharkiv student census]. (1912). *Zapiski Imperatorskogo Kharkovskogo universiteta – Notes of the Imperial Kharkiv University*, 4, 1–114. [in Russian].

-
- Posokhov, I.** (2013). *Studentstvo universytetiv Rosiiskoi imperii XIX – pochatku XX st.: stanovlennia ta evoliutsiia subkultury [Studentship of universities in the Russian Empire of the 19th – the beginning of the 20th century: the formation and evolution of subculture]*. Kharkiv : «Rarytety Ukrainy», 276 s. [in Ukrainian].
- Samchuk, T.** (2013). Ratsion ta vartist kharchuvannia kazennokoshtnykh studentiv Universytetu Sv. Volodymyra na pochatkovomu etapi funktsionuvannia navchalnoho zakladu [Ration and variety of eating state-owned students at the University of St. Volodymyr at the initial stage of the functioning of the educational institution]. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoi istorii: zbirnyk naukovykh prats Rivnenskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu – Actual problems of national and world history: a collection of scientific works of the Rivne State Humanities University*, 24, 17–23. [in Ukrainian].
- Samchuk, T.** (2019). Kharchuvannia studentiv universytetu Sv. Volodymyra (1834–1863 rr.) [Nutrition of students of St. Volodymyr University (1834–1863)]. *Chasopys ukraïnskoi istorii – The Journal of Ukrainian History*, 40, 19–28. [in Ukrainian].
- Shemeta, Yu.** (2015a). Yizha ta napoi: z povsiakdennia instytutu kazennokoshtnykh studentiv Imperatorskoho universytetu sv. Volodymyra (1834–1858 rr.) [Food and drinks: from the daily life of the Institute of Treasury Students of the Imperial University of St. Volodymyr (1834–1858)]. *Naukovyi visnyk Kremenetskoho oblasnoho humanitarno-pedahohichnoho instytutu im. Tarasa Shevchenka. Serii: Pedahohika – Scientific Bulletin of the Kremenets Regional Humanitarian and Pedagogical Institute named after Taras Shevchenko. Series: Pedagogy*, 5, 61–69. [in Ukrainian].
- Shemeta, Yu.** (2015b). Kukhonne i stolove povsiakdennia Instytutu kazennokoshtennykh studentiv Imperatorskoho universytetu Sv. Volodymyra (1834–1858 rr.) [Everyday life in the kitchen and dining room of the Institute of Treasury Students of the Imperial University of St. Volodymyr (1834–1858)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho ped. un-tu imeni V. Hnatiuka. Serii: istoriia – The Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: history*, vyp. 1, ch. 3. 105–111. [in Ukrainian].
- Stolovaia Obshchestva vspomoshchestvovaniia studentam universiteta Sv. Vladimira** [Canteen of the Student Aid Society of the University of St. Volodymyr]. (1899). *Volyn*, 13 *oktiabria*, 3. [in Russian].
- Studencheskaia stolovaia** [Student canteen]. (1903). *Kievljanin – Kyivan*, 20 *iunia*, 2. [in Russian].
- TsDIAK Ukrainy, m. Kyiv** – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. [in Ukrainian].
- Umiraiut li u nas s golodu?** [Are people dying of hunger here?] (1866). *Kievljanin – Kyivan*, 19 *aprelia*, 179. [in Russian].
- V studencheskoi stolovoi** [In the student canteen] (1907). *Kievskaiia mysl – Kyivan thought*, 1 *noiabria*, 3. [in Russian].
- Vegetarianskaia stolovaia** [Vegetarian canteen] (1910). *Studencheskaia mysl – Student thought*, 23 *noiabria*, 23. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 01.07.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.08.2023 р.

Ярослав Цецик

Національний університет водного господарства та природокористування
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: slavatsetsik@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>
Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/E-8054-2019>

Юрій Олексін

Національний університет водного господарства та природокористування,
доктор педагогічних наук, професор (Україна)
e-mail: oleksin_roippo@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6688-5193>

Світлана Цецик

Національний університет водного господарства та природокористування,
кандидат педагогічних наук, доцент (Україна)
e-mail: s.p.tsetsyk@nuwm.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7047-4197>

Особливості розвитку освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст.

Анотація. Метою статті є дослідження ролі органів імперської влади та місцевого самоврядування у розвитку початкової та середньої освіти у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Авторами проаналізовано архівні документи та наукові праці, в яких висвітлено специфіку та особливості розвитку початкової, професійної та середньої освіти на Волині у досліджуваний період. Виділено роль органів місцевого самоврядування у розвитку освіти у регіоні. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні спеціальних історичних (порівняльно-історичного та хронологічного) та загальнонаукових методів дослідження (аналізу, синтезу й узагальнення), що у поєднанні з принципами поліфакторності, об'єктивізму та історизму створило необхідні умови для неупередженого висвітлення поставлених завдань. **Наукова новизна роботи** полягає у тому, що автори на основі архівних документів та матеріалів періодичної преси з'ясували роль органів імперської влади та місцевого самоврядування у розвитку початкової, професійної та середньої освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. **Висновки.** На основі неупередженого аналізу архівних документів та матеріалів періодичної преси з'ясовано роль органів місцевого самоврядування у розвитку освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. Відзначено, що завдяки зусиллям органів міського самоврядування у регіоні було відкрито ряд чоловічих та жіночих гімназій, частину прогімназій реорганізовано у повноцінні гімназії, що великою мірою впливало на розвиток освіти у регіоні. Окрема увага приділена ролі органів земського самоврядування у розвитку мережі початкових шкіл у всіх повітах губернії. Волинське земство після початку своєї повноцінної діяльності у 1911 р. важливу увагу, як і органи міського самоврядування, приділяло розвитку професійної освіти. Для реалізації поставленої мети вони не лише субсидювали відкриття нових навчальних закладів, а й також фінансували вже діючі, виділяли стипендії для учнів педагогічних навчальних закладів за умови, що останні, після закінчення закладу, працюватимуть у земських школах. Значна увага приділялася також працевлаштуванню випускників фельдшерсько-акушерського училища.

Ключові слова: Волинь, гімназія, прогімназія, початкова школа, церковнопарафіяльна школа, Попечитель київського навчального округу.

Постановка проблеми. Неупереджене дослідження та аналіз особливостей розвитку освіти у різних регіонах сучасної України створюють умови для порівняльного аналізу діяльності навчальних закладів та специфіки їх утворення. Значна увага у дослідженні приділена особливостям фінансування початкових, професійних та середніх навчальних закладів органами місцевого самоврядування на Волині на початку XX ст. Діяльність земства у регіоні була спрямована на розвиток мережі початкових навчальних закладів та їх фінансування шляхом виділення стипендій для навчання у професійних навчальних закладах. Надзвичайно важливим є аналіз ролі органів місцевого самоврядування у працевлаштуванні випускників окремих професійних навчальних закладів.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Упродовж останніх років з'явилася значна кількість наукових праць, що висвітлюють питання розвитку освіти на українських землях у складі імперії. Однак у більшості з них відсутня інформація про розвиток освіти на Волині. Окремі питання розглянуто у статті Цецик С. та Цецика Я. (Цецик С., & Цецик Я., 2020), в якій детально проаналізовано розвиток професійної освіти у Волинській губернії та підготовку педагогічних кадрів.

Для об'єктивного дослідження ролі органів влади та місцевого самоврядування у розвитку освіти використано документи, що зберігаються у фондах Державного архіву Житомирської області (далі ДАЖО) (Ф. 85. Волинська земська школа фельдшерів та фельдшерок-акушерок у місті Житомир, Ф. 147. Волинська єпархіальна училищна рада та Ф. 183 Волинська губернська земська управа м. Житомир Волинської губернії). Надзвичайно важливими при дослідженні питань зазначеної теми є документи, що зберігаються у Державному архіві Рівненської області (далі ДАРО) (Ф. 215 Рівненське реальне училище) та Центрального державного історичного архіву України у Києві (далі ЦДІА України у Києві (Ф. 344 Канцелярія київського генерал-губернатора). Неупереджений аналіз цих документів дає змогу об'єктивно проаналізувати особливості розвитку початкової, професійної та середньої освіти у Волинській губернії.

Надзвичайно важливу групу документів, що відображають різні напрями розвитку освіти, її реформування та роль органів місцевого самоврядування у відкритті та фінансуванні навчальних закладів дає об'єктивний аналіз періодичної преси, що видавалася на Волині у досліджуваний період.

Мета статті. У запропонованому дослідженні автори поставили за мету на основі матеріалів періодичної преси та архівних джерел проаналізувати особливості розвитку професійної за загальної освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст., з'ясувати роль органів місцевого самоврядування у цьому.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Волинській губернії були відсутні заклади вищої освіти, а функціонуючі середні, початкові та професійні заклади, перебували у підпорядкуванні різних органів влади, зокрема Міністерства народної освіти (МНО), Синоду Російської православної церкви, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства торгівлі та промисловості, Головного управління землеустрою та землеробства, Відомства імператриці Марії, Міністерства шляхів сполучень (Цецик С., & Цецик Я., 2020, с. 182).

Зокрема, середні навчальні заклади, що перебували у підпорядкуванні МНО, регулярно звітували Попечителю київського навчального округу (КНО) про суспільно-політичну ситуацію, наявність конфліктів між працівниками, також особлива увага приділялася політичній благонадійності педагогічних працівників. Так, у характеристиці директора Рівненського реального училища на навчально-виховний персонал за 1896 р. стверджувалося, що незважаючи на всі негаразди, навчальному закладу вдалося сформувати якісний склад викладачів, проте всі педагогічні працівники постійно перебували у полі зору керівництва. Про це свідчать характеристики на педагогічних працівників середніх навчальних закладів, які давалися щорічно директором під грифом «цілком таємно». Зокрема, про виконувача обов'язків інспектора училища Тимофеева писалося, що він змінився у кращий бік, «значно більше займався своїми справами» й менше «пліткував та інтригував» (ДАРО. Ф. 215. Оп. 1. Спр. 1045. Арк 103). Інший викладач – священник Ярмолович, будучи «безхарактерним, але одночасно надзвичайно підозрілою особою» вважав, що його всі переслідували (ДАРО. Ф. 215. Оп. 1. Спр. 1045. Арк 111). З ксьондзом Ляховичем директор мав розмову про те, що під час уроків той дозволяв учням займати останні лавки, подалі від дверей, що вели до кабінету директора. Ксьондз проводив з учнями «таємні розмови», а якщо з'являвся хтось із адміністрації, починав голосно говорити. Іноді викладав польською мовою. Це обґрунтовував тим, що учні зможуть «краще розуміти предмет». Після заборони, він припинив викладати польською мовою та «секретничати з ними» (ДАРО. Ф. 215. Оп. 1. Спр. 1045. Арк 112). Вчитель математики Слюсаревський залишався добрим та працелюбним працівником, займався наведенням порядку в каталозі учнівської бібліотеки. Інший вчитель математики Долгушин був «фанатично відданий вчительській справі», проводив додаткові заняття, на яких навчав учнів старших класів розв'язувати приклади та задачі (ДАРО. Ф. 215. Оп. 1. Спр. 1045. Арк 110). Вчитель історії та географії Остапов залишався «посереднім учителем, хохломаном», впродовж року намагався «інтригувати», але не мав підтримки з боку колег (ДАРО. Ф. 215. Оп. 1. Спр. 1045. Арк 113).

Таким чином, органи імперської влади детально відслідковували діяльність навчальних закладів. Їх керівників зобов'язували щорічно надавати детальні характеристики на навчально-виховний персонал закладів. Аналіз наведених характеристик свідчить, що вони були досить об'єктивними та висвітлювали як позитивні сторони, так і негативні аспекти роботи викладачів. У подальшому такі характеристики великою мірою впливали на подальше кар'єрне зростання викладачів гімназій та реальних училищ.

Після призначення волинським губернатором Ф. Ф. Трепова у 1896 р., він об'їхав усю губернію та зустрічався із представниками різних верств суспільства. Зокрема виділив позитивне становище іноземних колоністів. Завдяки наполегливій праці останні досягли економічного процвітання і приділяли значну увагу розвитку національних навчальних закладів, що дозволялося імперським законодавством. У німецьких і чеських колоніях була розвинута мережа навчальних закладів, функціонували бібліотеки. Натомість корінні жителі мали одну школу на 1 500 жителів, які знаходилися на значній відстані одна від одної. Щодо середніх навчальних закладів, то функціонували одна жіноча і одна чоловіча гімназії, три прогімназії й одне реальне училище. Щодо Житомирської гімназії, то її класи були переповнені, порушувалися санітарно-гігієнічні норми. Тому постала вимога розширення мережі середніх навчальних закладів. Також не вистачало й початкових навчальних закладів. Губернатор вважав за необхідне сприяти розвитку мережі середніх технічних та сільськогосподарських навчальних закладів на Волині (ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 626. Спр. 20. Арк. 10-11).

Отже, новопризначений волинський губернатор Ф. Трепов, аналізуючи ситуацію у системі освіти констатував, що вона перебувала у складному становищі: навчальних закладів не вистачало. Натомість у поселеннях німецьких та чеських колоністів функціонувала значна кількість початкових шкіл, навчання у яких проводилося німецькою та чеською мовами. Тому нагальним було питання розширення мережі навчальних закладів для корінного населення.

Не залишилася поза увагою й інша сторона навчального процесу: вносилися зміни в організацію навчальних закладів, розроблялися нові робочі програми дисциплін. Зокрема, циркуляром попечителя КНО директорів чоловічих гімназій було проінформовано про зміни у навчальних програмах та надіслано конспекти «навчального плану для середньої школи та основні положення організації середньої школи», напрацьовані комісією під керівництвом міністра народної освіти (К реформе, 1901, с.1).

Проведення реформ середньої освіти напередодні перевідних екзаменів було дещо поспішним, оскільки педагоги та батьки учнів перебували в невідомості. Адже молодші класи навчалися за новою програмою, а старші – за старою. Постала дилема, що буде з тими учнями, які залишаться на повторний курс. Окремі батьки ставили запитання: чи доцільно залишати дітей у другому класі на повторний курс, оскільки вони не знали вимог, що висувалися до нових предметів. На звернення батьки не отримували чіткої відповіді тому, що викладачі самі не володіли достатнім обсягом інформації. Щодо латинської мови, то вона не була обов'язковим предметом, але враховуючи правила вступу до університетів, багато учнів бажало її вивчати, аналогічна ситуація була й з іншими предметами. Актуальним залишалося питання здачі екзаменів тими, хто навчався на екстернаті (М-ва, 1901, с. 1-2).

Згідно з циркуляром товариша міністра народної освіти від 20 липня 1901 р. передбачалося поетапне реформування середніх навчальних закладів. У 1902/03 навчальному році під реформування потрапляли перші п'ять класів гімназій, 1903/04 – 6 клас, 1904/05 – 7 клас. Реформа завершувалася одночасним випуском 7 та 8 класів. Реформування реальних училищ планували завершити у 1905/06 навчальному році. Навчальні плани змінювалися лише у класах, що потрапили під реформування. Додаткові екзамени з латинської мови для учнів 1 класу й грецької для 3 класу було скасовано (Циркулярное, 1901, с.1).

Середні навчальні заклади ділилися на 5 типів: 1. Державні, що фінансувалися державою у повному обсязі. 2. Державні, що субсидіювалися громадськими організаціями, володіли правом втручання в структуру навчального процесу. 3. Громадські, з субсидією від уряду. 4. Громадські, без державної субсидії. 5. Приватні, що мали право вводити різноманітні освітні програми (Местная, 1906, с.3).

Таким чином, на початку ХХ ст. відбувалося реформування середньої освіти, насамперед це стосувалося перегляду навчальних програм для гімназій та реальних училищ.

Органи місцевого самоврядування та сільські громади виділяли значні суми для утримання початкових навчальних закладів, що функціонували у регіоні. Так, сільська громада на утримання у Новому Селі (Заславський повіт) школи в якій навчалось 90 хлопців та 24 дівчини, й працювало 3 вчителі щорічно виділяла 220 крб. (Хроника, 1901, с.2).

24 листопада 1904 р. Волинська губернська управа по справам земського господарства інформувала Волинську єпархіальну училищну раду про те, губернський земський комітет 15 вересня 1904 р. прийняв рішення надати допомогу церковнопарафіяльним школам у 1905 р. у розмірі 103 500 крб., але за умови розподілу її по повітах пропорційно чисельності сільського населення. Всі витрати мали здійснювати за погодженням повітових земських управ з повітовими відділеннями Волинської єпархіальної училищної ради (ВСУР) (ДАЖО. Ф. 183. Оп.1. Спр. 1. Арк. 4).

Одночасно з цим відпрацьовували за погодженням з ВСУР механізм «фактичного контролю за асигнованою допомогою церковнопарафіяльним школам». З метою виконання

.....
прийнятого рішення просили надати інформацію про чисельність сільського населення діти якого навчалися у сільських школах (ДАЖО. Ф. 183. Оп.1. Спр. 1. Арк. 4).

З листопада 1904 р. Волинський губернський статистичний комітет надав інформацію згідно з якою сільське населення по повітах розподілялося наступним чином: Житомирський – 261 030 осіб, Новоград-Волинський – 264 450 осіб, Острозький – 148 094 осіб, Заславський – 171 066 осіб, Старокостянтинівський – 146 237 осіб, Рівненський – 207 000 осіб, Кременецький – 181 088 осіб, Ковельський – 180 193 осіб, Володимир-Волинський – 265 294 осіб, Дубенський – 170 697 осіб, Луцький – 203 752 осіб, Овруцький – 128 495 осіб (ДАЖО. Ф. 183. Оп.1. Спр. 1. Арк. 4зв.).

У результаті було прийнято рішення надати фінансову допомогу церковнопарафіяльним школам: Житомирського повіту – 11 603 крб., Новоград-Волинського – 11 755 крб., Острозького – 6 583 крб., Заславського – 7 610 крб., Старокостянтинівського – 6 501 крб., Рівненського – 9 231 крб., Кременецького – 8 050 крб., Ковельського – 8 010 крб., Володимир-Волинського – 11 802 крб., Дубенського – 7 586 крб., Луцького – 9 057 крб., Овруцького – 5 712 крб. Загалом: 103 500 крб. (ДАЖО. Ф. 183. Оп.1. Спр. 1. Арк. 4зв.).

Дані кошти з 1 січня 1905 р. перераховувалися у розпорядження земських повітових управ, а витратити їх було можна лише на « посилення платні вчителям » та навчальні посібники. Їх розподіл по школам здійснювався « виключно » повітовою управою, на яку також було покладено функцію контролю за використанням допомоги церковнопарафіяльним школам (ДАЖО. Ф. 183. Оп.1. Спр. 1. Арк. 5.).

У зв'язку з тим, що губернський земський комітет окрім церковнопарафіяльних шкіл « призначив допомогу і школам », що були у віданні МНО, то було напрацьовано і правила « фактичного контролю за витратою сум призначених для допомоги школам обох типів ». Губернська земська управа їх затвердила 4 жовтня 1904 р. і направила Директору народних училищ Волинської губернії з проханням « представити їх на затвердження » попечителю КНО (ДАЖО. Ф. 183. Оп.1. Спр. 1. Арк. 5).

Окремої уваги заслуговували пункти, в яких акцентувалася увага на кількості учнів у школі та родинних зав'язках з учителем закону Божого (ДАЖО. Ф. 183. Оп.1. Спр. 1. Арк. 6).

Отже, ще до початку повноцінної діяльності органів земського самоврядування у регіоні, земство виділяло значні суми на розвиток початкової освіти. Однак воно залишало за собою право контролювати їх використання, що унеможливлювало нецільове використання фінансової допомоги початковим школам.

Окремо відзначалося, що у випадку відсутності порозуміння щодо використання допомоги, то її залишки підлягали після 1 січня наступного року зарахуванню до загальної суми земських залишків. Щодо надходження, зберігання та витрат сум на утримання училищ, що були у віданні МНО, увага акцентувалася на тому, що всі кошти виділені на утримання народних училищ мали зберігатись у волосному правлінні в спеціальному « шкільному ящику » опечатаному волосним старшиною та шкільною печаткою (ДАЖО. Ф. 183. Оп.1. Спр. 1. Арк. 6-7).

Виплата заробітної плати здійснювалася не раніше 20 числа поточного місяця й не пізніше 1-го наступного. Щоб не допускати пропуску занять вчителем, платню надсилали через сільського старосту чи іншого члена волості або уповноважену особу. На господарські потреби волосне правління зобов'язувалося негайно видавати кошти на вимогу вчителя. Він у свою чергу чотири рази на рік звітував про їх витрату, а перевірку здійснював волосний старшина спільно з місцевим сільським старостою чи уповноваженими на це громадою особами. У випадку протиріч інформувався інспектор народних училищ (ДАЖО. Ф. 183. Оп.1. Спр. 1. Арк.7).

Ремонт шкіл мав проводитися відразу ж після складання акту про пошкодження та доцільність проведення відповідних робіт (ДАЖО. Ф. 183. Оп.1. Спр. 1. Арк. 7).

Таким чином, на початку ХХ ст. волинське губернське земство виділяло значні суми на розвиток початкової освіти у сільській місцевості. При цьому воно через свої повітові структури контролювало їх використання. Адаже кошти земства спрямовувалися на чітко визначені потреби, а враховуючи ситуацію у регіоні, відсутність контролю могла призвести до їх нецільового використання.

На початку ХХ ст. органи місцевого самоврядування приділяли значну увагу розвитку освіти у регіоні. Насамперед це було пов'язано з тим, що імперська влада неодноразово виступала з ініціативою, щоб саме органи місцевого самоврядування, насамперед міські управи та органи спрощеного міського самоврядування, фінансували відкриття навчальних закладів у містах. Завдяки цьому на Волині було відкрито низку чоловічих та жіночих гімназій, частину прогімназій реорганізовано у повні гімназії, відкрито ряд початкових професійних навчальних закладів.

Після початку повноцінної діяльності земств у 1911 р. у Волинській губернії саме вони відіграли ключову роль у розвитку мережі початкових та професійних навчальних закладів.

Враховуючи ту обставину, що після початку повноправної діяльності земств на Волині зросла кількість земських початкових шкіл, що функціонували поряд з церковнопарафіяльними. Розглядаючи ці питання ВЄУР акцентувала увагу на тому, що з'явилася велика кількість земських шкіл, які функціонували паралельно з церковнопарафіяльними. Це призводило до того, що парафіяльному священнику часто доводилося викладати закон Божий одночасно у декількох школах парафії, що було складно, а в окремих випадках і неможливо (ДАЖО Ф. 147. Оп.1 Спр. 480. Арк. 1.).

У тих школах, які знаходилися далеко від місця проживання парафіяльного священника, викладати закон Божий дозволялося вчителям церковних шкіл. Однак він мав викладатися якісно як «головний предмет навчання, що мав велике виховне значення». Це обґрунтовували тим, що по селам проносилася «згубна хвиля хуліганства, сектантства і надзвичайно небезпечного релігійного індивідуалізму», яка насамперед заражала душу молодого покоління «отрутою «нової культури», чужої й супротивної істинно-християнському православному духу, вірі й Церкві» (ДАЖО Ф. 147. Оп.1 Спр. 480. Арк. 1.).

Отже, після початку повноцінної діяльності земств у регіоні вони розпочали формування мережі земських початкових шкіл. Враховуючи значний вплив православного духовенства на освітній процес, постало питання про викладання закону Божого не лише священниками, а й вчителями, що мали на це право.

Між земствами та православним духовенством виникала низка суперечностей, насамперед пов'язаних із фінансуванням будівництва нових початкових шкіл. Так, 12 червня 1912 р. голова Дубенської повітової земської управи у відповідь на пропозицію повітового відділення ВЄУР щодо спільного будівництва нових початкових шкіл і «розширення приміщень існуючих церковнопарафіяльних» відмітив, що висланий повітовим земством у міністерство фінансів план розроблений таким чином, що «центром його тяжкості являлися витрати на будівництво й утримання нових шкіл», а витрати на розширення існуючих були частковими. На будівництво нових шкіл у повіті запланували витратити 65 550 крб., у тому числі земських коштів – 22 000 крб., допомоги від МНО – 22 550 крб. та позика земства. Впродовж наступних 20 років планували витратити на будівництво нових навчальних закладів у повіті 1 308 706 крб. Значна частина цієї суми напряму фінансувалася органом земського самоврядування (ДАЖО. Ф. 147. оп.1 спр. 481. Арк. 40).

Загалом на початку ХХ ст. повітове земство продовжувало надавати фінансову допомогу Духовному відомству та «несло долю матеріальної участі в утриманні церковнопарафіяльних шкіл Дубенського повіту» шляхом їх субсидіювання тоді як багато «старих земств» відмовилися фінансувати навчальні заклади, що перебували у підпорядкуванні Синоду РПЦ. Участь у витратах на будівництво шкіл двох структур, що мали неоднакові погляди на подальший розвиток освіти, неодноразово призводили до суперечностей, які було вирішити досить складно (ДАЖО. Ф. 147. оп.1 спр. 481. Арк. 40-40 зв.).

Станом на 1912 р. в Ізяславському повіті функціонувало 12 домашніх шкіл на 9 529 жителів, у тому числі 817 хлопців та 952 дівчини, але навчалася лише 389 православних учнів і 24 католики. Взагалі не відвідували початкові школи 1 356 дітей шкільного віку. У цих навчальних закладах працював 1 вчитель, який мав середню освіту, 11 вчителів мали початкову освіту. На 35 610 жителів, у тому числі 5 014 дітей шкільного віку, діяло 60 шкіл грамоти. У них навчалася 2 358 учнів, у тому числі 96 римо-католиків. Взагалі не навчалася 2 664 дітей. Крім отців законників, які ними завідували, працювало 68 вчителів. Лише 25 шкіл мали частково придатні для навчання приміщення, інші 35 – розміщувалися у «тісних, холодних і сирих приміщеннях» (К. По губернии, 1912, с.3).

Окрім названих вище в Ізяславському повіті також функціонувало 87 церковнопарафіяльних шкіл, в яких здобували початкову освіту 5 228 учнів у тому числі 123 римо-католики та 74 євреї. Взагалі не відвідували школу й залишалися неосвіченими 7 385 дітей шкільного віку. Частина вчителів церковно парафіяльних шкіл мала середню освіту, 5 – спеціальну, 24 вчителів отримали звання вчителя після здачі відповідного екзамену. Із 87 шкільних приміщень придатними визнали 47, а інші 40 не відповідали своєму призначенню. Кошти на їх утримання надходили з трьох джерел: допомоги Синоду, земської субсидії та громадських сум (К. По губернии, 1912, с.3).

Отже, значна кількість приміщень, в яких навчалися учні початкових, церковних та церковнопарафіяльних шкіл Ізяславського повіту, були у критичному становищі. Аналогічна ситуація була й у інших повітах губернії. Також багато дітей взагалі не відвідували школу й залишалися неписьменними.

Відповідно до положення про навчальний заклад до земського фельдшерського училища приймали як хлопців так і дівчат (ДАЖО Ф. 85. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 38).

Згідно з розпорядженням міністра внутрішніх справ імперії, а вищезазваний навчальний заклад перебував у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ, від 2 липня 1910 р. було

.....
визначено перелік хвороб, які могли бути перешкодою до вступу у навчальні заклади імперії, що готували фельдшерів, фельдшерок, повивальних бабок та зубних лікарів, шкіл масажу, гігієнічної, лікувальної та педагогічної гімнастики; правила виключення учнів за умови, якщо хворобу виявлять під час навчання (ДАЖО Ф. 85. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 38).

Особи, що не закінчували цих навчальних закладів, але планували займатися фельдшерською практикою, були зобов'язані мати загальноосвітній ценз за повний курс 4-х класів гімназії чи рівного за обсягом курсу інших середніх навчальних закладів та безперервне вивчення фельдшерської справи впродовж року в державній чи громадській лікарні та обов'язково здати при фельдшерській школі практичні та теоретичні екзаменати згідно з розпорядженням лікувального відділу за обсягом офіційно встановленим МВС. У випадку нескладання екзамену, вони допускалися до перездачі впродовж 3-х місяців (ДАЖО Ф. 85. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 38).

Враховуючи ситуацію, що склалася у Волинській губернії у 1911 р. губернська земська управа прийняла рішення про виділення 945 крб. для проведення підготовчих курсів земським фельдшерам, які мали покращити свою кваліфікацію (ДАЖО. Ф. 85. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 89).

Приділяючи значну увагу формуванню мережі земських лікарень на Волині, губернське земство постійно інформувало керівництво фельдшерського училища про наявність вакансій у лікарнях та сільських пунктах для його випускників. Випускники земської фельдшерської школи влаштовувалися на роботу у повітових земських лікарнях, сільських лікарнях та фельдшерських амбулаторіях. Так, станом на весну 1913 р. вакансії були у Дубенському повіті – дві вакансії для фельдшерок-акушерок, Ізяславському – дві вакансії для фельдшерів, Володимир-Волинському при земській лікарні та амбулаторії, Острозькому повіті – дві вакансії фельдшерів тощо (ДАЖО. Ф. 85. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 142-142зв.).

У травні 1915 р. Володимир-Волинська повітова земська управа звернулася до директора школи фельдшерів про наявність п'яти вакансій для її випускників (ДАЖО.Ф. 85. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 6).

Таким чином, земства не лише фінансували розвиток мережі початкових навчальних закладів у регіоні, а й значну увагу приділяли працевлаштуванню випускників середніх професійних навчальних закладів. Зокрема повітові земські управи регулярно інформували директора фельдшерсько-акушерського училища про наявність вакансій для його випускників. Ще одним важливим кроком для розвитку професійної освіти у краї були виділення іменних стипендій.

Органи місцевого самоврядування важливу роль відводили професійній підготовці вчителів земських шкіл. З метою якісного забезпечення кадрового складу земських шкіл, губернське земство виділяло стипендій для учнів учительських семінарій. Так, на початку липня 1914 р. при Дедеркальській учительській семінарії залишалися нерозподіленими 18 стипендій земства, які Губернською земською управою були виділені для її учнів з Житомирського, Ізяславського, Ковельського, Новоград-Волинського, Володимир-Волинського, Дубенського, Луцького, Овруцького, Рівненського, Острозького та Старокостянтинівського повітів. Повітові земські управи зобов'язувалися представити своїх кандидатів на отримання стипендій не пізніше 1 серпня 1914 р. В іншому випадку губернська управа залишала за собою право передати вільні вакансії студентам з інших повітів. Розмір стипендії складав 120 крб. на рік. Після закінчення семінарії кандидати на отримання стипендії зобов'язувалися пропрацювати у народних школах 1,5 роки за кожен рік отримання стипендії (Земская, 1914, с.3).

25 січня 1912 р. Житомирська міська дума розглянула клопотання директора комерційного училища Н. Л. Ремезової про виділення для будівництва нового корпусу земельної ділянки. У ньому планували відкрити землемірне училище, що сприяло б його перетворенню у середній політехнічний навчальний заклад. Після дискусії орган місцевого самоврядування прийняв рішення підтримати дане клопотання (В городской а, 1912, с.3).

Однак, з цього приводу необхідно акцентувати увагу на тому, що окрім директорки приватного училища, питання відкриття землемірного професійного навчального закладу підтримував і депутат Думи М.С. Андрійчук. У своєму листі до органу міського самоврядування він обґрунтовував необхідність відкриття у Житомирі землемірного училища. Це питання мали розглянути на засіданні органу місцевого самоврядування. Він висловлював надію на підтримку проекту щодо відкриття училища у губернському центрі. Відповідно до планів у чотирьох класах мали здобувати професійну освіту 180 учнів. (Письмо, 1912, с.3).

4 травня 1912 р. на засіданні Житомирської міської думи було розглянуто пропозицію депутата Думи М. С. Андрійчука про доцільність відкриття у місті землемірного училища. Після дискусії міський голова запропонував відкласти розгляд питання до наступного засідання органу міського самоврядування, у зв'язку з тим, що для гласних міської думи була важливою точка зору губернського земства. Така ситуація пояснюється тією обставиною, що держава виділяла

лише 7 676 крб. на відкриття названого вище навчального закладу, а решта фінансування мала здійснюватися коштом органів місцевого самоврядування. Загалом з цього приводу позиція гласних була неоднозначною: частина пропонували підтримати клопотання Андрійчука, а з клопотанням Л. Н. Ремезової, як керівника приватного комерційного училища зачекати (В городской д, 1912, с.3).

Таким чином, органи місцевого самоврядування відігравали важливу роль у відкритті професійних навчальних закладів. Але багато питань не вдавалося позитивно вирішити через непросте їхнє матеріальне становище. У зв'язку з цим окремі проекти не фінансувалися. Натомість губернське земство враховуючи ситуацію, що складалася у регіоні, також не завжди підтримувало відкриття нових навчальних закладів.

Отже, незважаючи на складну ситуацію напередодні Першої світової війни у регіоні зростала кількість початкових, середніх та професійних навчальних закладів. Важливу роль у цьому відігравали органи місцевого самоврядування, особливо після початку повноцінної діяльності земств. Безпосередньо земства докладали величезних зусиль щодо зростання мережі початкових навчальних закладів, виділяли стипендії для учнів учительських семінарій за умови, що вони після завершення навчання працюватимуть у земських школах. Особлива увага приділялася також розвитку професійної освіти. Органи місцевого самоврядування не лише субсидіювали відкриття нових навчальних закладів, а й також пропонували можливості для працевлаштування їхнім випускникам. Насамперед це стосувалося випускників педагогічних училищ та фельдшерсько-акушерської школи. Однак багато планів не було реалізовано через початок Першої світової війни, адже на території Волині з 1915 р. велися активні воєнні дії, а частина населених пунктів була зруйнована.

Подяка. Автори висловлюють подяку працівникам Державних архівів Житомирської та Рівненської областей і Центрального державного історичного архіву України у Києві за надану допомогу у підготовці матеріалів.

Фінансування. Автори не отримували фінансової допомоги для дослідження та публікації статті.

Джерела та література:

В городской думе а. (Заседание 25 января. Окончание). (1912). *Волынь*. 28 января. № 26. С. 3.

В городской думе б. Очередное заседание 4 мая. (1912). *Волынь*. 6 мая. №122. С. 3.

ДАЖО – Державний архів Житомирської області.

ДАРО - Державний архів Рівненської області.

Земская жизнь. Земские стипендии при Дедеркальской учительской семинарии (1914). *Наша Волынь*. 3-го июля. № 172. С. 3.

К. По губернии Изяславский уезд. Церковно-приходские школы в цифрах. (1912). *Жизнь Волыни*. 11 января. № 9. С. 3.

К реформе среднего образования. (1901). *Волынь*. 13 июля. № 153. С. 1.

М-ва С. Жалобы родителей на педагогов. (1901). *Волынь*. 27 июля. № 165. С. 1-2.

Местная хроника. Проект реорганизации школьного дела. (1906). *Волынь*. 28 января. № 24. С. 3.

Письмо члена Гос. Думы М. С. Андрейчука получено. (1912). *Волынь*. 29 апреля. № 115. С. 3.

ЦДІА України у Києві. – Центральный державный историчний архів України у Києві.

Цецик С., & Цецик Я. (2020). Особливості розвитку професійної освіти та підготовки педагогічних кадрів на Волині на початку ХХ ст. *Проблеми гуманітарних наук. Збірник наукових праць Дрогобицького державного університету імені Івана Франка. Серія: Історія. Випуск 5.* С. 178-192. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.5/47.217827>

Хроника Заславского уезда (1901). *Волынь*. 22 января. № 17. С. 2.

Циркулярное предложение управляющего Министерством народного просвещения, товарища министра, попечителям учебных округов (20 июля 1901 года, №19028). (1901). *Волынь*. 28 июля. № 166. С. 1.

Yaroslav P. Tsetsyk

Water and Environmental Engineering
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Yurii P. Oleksyn

National University of Water and Environmental Engineering
Dr. (Pedagogy), Professor (Ukraine)

Svitlana P. Tsetsyk

National University of Water and Environmental Engineering
PhD. (Pedagogy), Associate Professor (Ukraine)

Educational Development in Volyn at the End of the 19th – Beginning of the 20th Century

Abstract. *The purpose of the article is to study the role of imperial authorities and local self-government bodies in the development of primary and secondary education in the Volyn province in the late 19th and early 20th centuries. The authors analyse archival documents and scientific works which highlight the specifics and peculiarities of the development of primary, vocational and secondary education in Volyn during the period under study. The role of local governments in the development of education in the region is highlighted. The methodology of the study is based on the use of special historical (comparative historical and chronological) and general scientific research methods (analysis, synthesis and generalisation), which, in combination with the principles of multifactoriality, objectivism and historicism, created the necessary conditions for an impartial coverage of the tasks. The scientific novelty of the work lies in the fact that the authors, on the basis of archival documents and periodicals, have clarified the role of imperial authorities and local self-government in the development of primary, vocational and secondary education in Volyn in the late 19th and early 20th centuries.*

Conclusions. *On the basis of an impartial analysis of archival documents and periodicals, the role of local governments in the development of education in Volyn in the late nineteenth and early twentieth centuries is determined. It is noted that thanks to the efforts of local governments, a number of men's and women's gymnasiums were opened in the region, and some pro-gymnasiums were reorganised into full-fledged gymnasiums, which greatly influenced the development of education in the region. Particular attention is paid to the role of zemstvo self-government bodies in the development of a network of primary schools in all counties of the province. The Volyn Zemstvo, after the beginning of its full-fledged activity in 1911, paid important attention to the development of vocational education, as did the municipal authorities. In order to achieve this goal, they not only subsidised the opening of new educational institutions, but also financed the existing ones, and provided scholarships for students of pedagogical educational institutions on the condition that they would work in zemstvo schools after graduation. Considerable attention was also paid to the employment of graduates of the medical and midwifery school.*

Key words: *Volyn, gymnasium, progymnasium, primary school, parochial school, trustee of the Kyiv educational district.*

References:

- V horodskoi dume a. (Zasedanye 25 yanvaria. Okonchanye)** [In the city council (Meeting on January 25. Ended)]. (1912). Volyn. 28 yanvaria. № 26. S. 3. [in Russian].
- V horodskoi dume b. Ocherednoe zasedanye 4 maia.** [The regular meeting of the City Duma on May 4.] (1912). Volyn. 6 maia. № 122. S. 3. [in Russian].
- DAZO** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Region]. [in Ukrainian].
- DARO** – Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti [State archive of Rivne region]. [in Ukrainian].
- Zemskaia zhyzn. Zemskye stypendyy pry Dederkalskoi uchytelskoi semynaryy** [Zemskaya zhizn. State scholarships at the Dederkal Teacher's Seminary] (1914). Nasha Volyn. 3-ho yuliia. № 172. S. 3. [in Russian].
- K. Po hubernyy Yziaslavskiy uezd. Tserkovno-prykhodskyye shkoly v tsyfrakh** [In the province of Izyaslavsky uyezd. Parish schools in numbers] (1912). Zhyzn Volyny. 11 yanvaria. № 9. S. 3. [in Russian].
- K reforme sredneho obrazovaniya** [Towards reform of secondary education]. (1901). Volyn. 13 yuliia. № 153. S. 1. [in Russian].
- M-va S. Zhaloby rodytelei na pedahohov** [Parents' complaints about teachers]. (1901) Volyn. 27 yuliia. № 165. S. 1-2. [in Russian].
- Mestnaia khronyka. Proekt reorhanyzatsyy shkolnoho dela** [Local chronicle. The project of reorganization of school affairs]. (1906). Volyn. 28 yanvaria. № 24. S. 3. [in Russian].

Pismo chlena Hos. Dumy M. S. Andreichuka polucheno [A letter from a member of the Gos. Opinions of M. S. Andreychuk have been received]. (1912). Volyn. 29 apreliia. № 115. S. 3. [in Russian].

TSDIAK Ukrayini – Tsentralniy derzhavniy Istorichniy arhiv UkraYini v m. Kievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. [in Ukrainian].

Tsetsyk S., & Tsetsyk Ya. (2020). Osoblyvosti rozvytku profesiinoi osvity ta pidhotovky pedahohichnykh kadriv na Volyni na pochatku XX st. [Peculiarities of the development of professional education and training of teaching staff in Volyn at the beginning of the 20th century]. Problemy humanitarnykh nauk. Zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia: Istoriiia. Vypusk 5. S. 178-192. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.5/47.217827>

Khronyka Zaslavskoho uezda [Chronicle of Zaslavsky uyezd]. (1901). Volyn. 22 yanvaria. № 17. S. 2. [in Russian].

Tsyrukliarnoe predlozhenye upravliaiushcheho Mynysterstvom narodnoho prosveshcheniya, tovaryshcha mynustra, popechyteliam uchebnykh okruhov (20 yiulia 1901 hoda, №19028). [Circular proposal of the manager of the Ministry of Public Education, a comrade of the minister, to the trustees of educational districts (July 20, 1901, No. 19028)]. (1901). Volyn. 28 yiulia. № 166. S. 1. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 01.07.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 17.08.2023 р.

Володимир Мирош

Національний університет «Острозька Академія»

аспірант (Україна)

e-mail: volodymyr.myrosh@oa.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8835-7607>

Докторат Богдана Барвінського: генеза, реалізація, рецепція

Анотація. *Мета дослідження* – реконструювати процес підготовки Б. Барвінським докторату, проаналізувати зміст праці та з'ясувати особливості її рецепції. **Методологія дослідження** спирається на застосування принципів (об'єктивності, історизму, холізму) та методів (узагальнення, аналіз і синтез, порівняння, генетичний, психологічний та типологічний) історіографічного дослідження. **Наукова новизна** статті полягає у спробі комплексного аналізу проблематики, пов'язаної із підготовкою, захистом та рецепцією першої монографії Б. Барвінського. **Висновки.** Здійснена реконструкція процесу підготовки та обговорення докторської дисертації Б. Барвінського дозволяє доволі повно зрозуміти дослідницький темперамент молодого вченого. Насамперед відзначено його наполегливість і цілеспрямованість в опануванні знань і вмінь як необхідних підстав для осмислення доби українського середньовіччя, що нею був захоплений юнак. По-друге, вказано на амбітність початкуючого історика, який наполегливо шукаючи власну дорогу в українознавстві, свідомо обрав темою докторату надзвичайно складну та контраверсійну постать Жигимонта Кейстутовича. Її опрацювання вимагало тривалих археографічних пошуків й інтенсивної аналітичної праці. По-третє, Б. Барвінський продемонстрував чимало дослідницьку сміливість, а подекуди й зухвалість, у спробах підважити усталені історіографічною традицією тези. І хоча його гіпотези здебільшого не були підтримані колегами, вони спонукали литuanістів до фахової саморефлексії. Незважаючи на загалом критичне сприйняття першої монографії Б. Барвінського, наукова корпорація схвально оцінила проведену молодим ученим археографічну й історіографічну роботу та його наполегливість у переосмисленні політичної біографії Жигимонта Кейстутовича. Підсумком була успішна промоція докторської праці і здобутий авторитет талановитого медієвіста. Це дозволило Б. Барвінському стати помітною постаттю галицької історіографії, представники якої виконували важливу громадську місію переосмислення ключових явищ середньовічної доби Центрально-Східної Європи з погляду українського історичного інтересу.

Ключові слова: Б. Барвінський, докторат, «Жигимонт Кейстутович, великий князь литовсько-руський (1432–1440 рр.)», М. Грушевський, рецепція.

Постановка проблеми. В інтелектуальній біографії кожного історика факт написання, публікації та захисту докторської праці є особливою подією. Адже йдеться про певне підсумування періоду фахового становлення та представлення на суд ученої корпорації першого в творчій кар'єрі монографічного опрацювання, за яким колеги мають визнати чи відкинути амбіції молодого дослідника на рівноправний професійний діалог. Особливої значущості цей факт набував для українських істориків у добу національного відродження. Йдеться про те, що за відсутності власної держави та стабільної фінансової підтримки, а також сумнівів більшої частини фахової спільноти у дисциплінарній самостійності україністики, опрацювання і промоція докторату з цієї галузі перетворювалися на повний самопожертви культурно-національний чин. Тож чимало молодих людей того часу, маючи непересічний дослідницький талант і вдалі проби пера у студентські роки, не витримували перевірки суворою дійсністю і зрікалися творчих амбіцій задля певного шматка хліба, що його давало учительство чи чиновницька служба.

Добрим прикладом цього спостереження є львівська історична школа М. Грушевського. Як довели її дослідники В. Тельвак і В. Педич, лише третина ближчих вихованців автора «Історії України-Руси» довели свої семінарські студії до кондиції докторської праці (Тельвак, Педич, 2016, с. 97-98). Решта ж після перших, часто дуже вдалих в науковій opinii праць, залишили творчі амбіції і пішли протореною стежкою вчительства. Цю ситуацію з певним відчаєм змалював сам М. Грушевський у доповіді на загальних зборах НТШ ще в 1899 р.: «Завдяки тому, що галицькі Русини не мають доступу до академічної кар'єри, ті молоді надійні сили, які скуплює й виховує Товариство, мусять тоді, коли-б власне потребували дальше віддаватися інтенсивній науковій роботі, розлазитися по провінціальним закуткам, де здібности їх

марнуються й упадають. Товариство, як би не найшло на далі більш інтенсивної підтримки, стоїть перед перспективою роботи Данаїд» (Грушевський, 1899, с. 6).

Згадане вище пояснює чималу увагу сучасних історіографів до наукових кар'єр українських гуманітаріїв в імперську добу, адже саме їхні зусилля значною мірою легітимізували академічний статус українознавства в традиційно консервативному середовищі інтелектуалів Центрально-Східної Європи. Актуалізуючи цю проблему на прикладі львівської історичної школи, нижче реконструюємо процес підготовки та обговорення докторської праці «Жигимонт Кейстутович, великий князь литовсько-руський (1432–1440 рр.)» авторства одного з найбільш контраверсійних, а тому призабутих учнів М. Грушевського Богдана Барвінського (1880-1958).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як уже йшлося, Б. Барвінський є незаслужено призабутою постаттю нашої історіографії. Це доводить доволі скромний перелік праць, які були присвячені йому протягом останніх тридцяти років. В цих здебільшого біографічних нарисах авторства О. Дзьобана, І. Чорновола, А. Фелонюка та ін. лише згадується факт захисту нащадком давнього галицького роду докторської дисертації. Значно докладніше про докторат Б. Барвінського у низці статей і підсумковій монографії писали згадувані В. Тельвак і В. Педич (Тельвак, 2013; Тельвак, 2014; Тельвак, Педич, 2015; Тельвак, Педич, 2015а; Тельвак, Педич, 2015b; Тельвак, Педич, 2016). Вони ж ввели до наукового обігу рецензію на докторат молодого вченого його наукового керівника Людвіка Фінкля. Дещо про докторат Б. Барвінського йшлося в низці наших статей, присвячених рокам навчання історика у Львівському університеті та його співпраці з «Записками НТШ» (Мирош, 2023а; Мирош, 2023b). Втім, комплекс історіографічних проблем, пов'язаних із підготовкою та фаховим обговоренням монографії «Жигимонт Кейстутович, великий князь литовсько-руський (1432–1440 рр.)», так і не знайшов належної їй значущості повноти обговорення. Цим і зумовлено актуальність теми нашого дослідження.

Мета статті – реконструювати процес підготовки Б. Барвінським докторату, проаналізувати зміст праці та з'ясувати особливості її рецепції.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить перша відома сьогодні автобіографія Б. Барвінського, написана як складова його подання на здобуття докторату у Львівському університеті, молодий чоловік від початку здобуття вищих студій показав себе доволі амбітним дослідником. Це проявилось в тому, що він не захотів подібно до багатьох його колег, які розуміли безпосередній зв'язок між доступністю джерельного матеріалу у місцевих архівах і темпами підготовки промоційної праці, опрацьовувати історичну проблематику краєзнавчого характеру. На відміну від них, він захопився порівняно бідною на джерельні звістки добою українського середньовіччя, а саме литовсько-руським періодом. В автобіографії молодий історик з цього приводу відзначив: «Вже від самих початків університетських студій я вирішив присвятити себе науковій праці. З запалом кинувся до вивчення історії середніх віків [...], а з них спеціально досліджував польсько-русько-литовські стосунки, особливо в XIII-XV ст.» (Мирош, 2023а, с. 23).

Вірогідно, певним поштовхом для вибору Б. Барвінським науковою спеціалізацією литuanістики стали присвячені нашому середньовіччю перші томи «Історії України-Руси» М. Грушевського, що якраз з'являлися в роки університетських студій молодого вченого і широко обговорювалися в літературі. Певним доказом цього може бути значне зацікавлення початкуючого історика дидактичними пропозиціями українського професора. Як свідчить студентський каталог Львівського університету, Б. Барвінський відвідував як всі лекційні курси М. Грушевського («Історія Русі, давній період», «Історія Східної Європи в XIII-XIV ст.», «Устрій і культура руських земель в XI-XIII ст.», «Історія руської культури в XI-XIII ст.», «Галицько-Волинська держава», «Історія Великого князівства Литовського до половини XV в.» та «Україна в XVII-XVIII ст.») (Мирош, 2023а, с. 22), так і його науковий семінар «Історичні вправи». Як довів В. Тельвак, власне на науковому семінарі український професор у тісному спілкуванні зі студентами з'ясував їхні наукові зацікавлення та в руслі заявлених інтересів пропонував теми для перших проб пера (Тельвак, 2016). У випадку Б. Барвінського це були реферати «Король Бела IV і князь Данило та питання австрійської спадщини» та «Прешбурзький з'їзд в справі спадщини по Бабенбергах. Причинок до історії великого австрійського безкоролів'я». Про тогочасний професійний рівень молодого історика свідчить те, що остання робота була визнана М. Грушевським гідною преміювання та публікації на сторінках «Записок НТШ».

На своєму семінарі М. Грушевський вочевидь переконався, що для занять українською медієвістикою загалом, а литuanістикою зокрема, у Б. Барвінського є необхідні мовні та критико-джерелознавчі компетенції. А чимала амбітність юнака, яка впадала у вічі оточуючим, була запорукою того, що він не залишить своєї праці незакінченою. Тож у розмові досвідченого й початкуючого істориків народилася ідея досліджувати на рівні докторату малознану тоді постать великого князя литовсько-руського Жигимонта Кейстутовича. Вірогідність нашої реконструкції до певної міри засвідчує сам Б. Барвінський у передмові до першої монографії: «Передовсім за

.....
вибір теми й за цінні замітки та вказівки, а і за поміч в книжках складаю найсердечнішу подяку ВП. Професорови М. Грушевському» (Барвінський, 1905, с. VII).

Процес написання докторату знайшов доволі добре відображення у листуванні молодого і досвідченого істориків. Воно віддзеркалює процес постійного наукового консультування Б. Барвінського старшим колегою з широкого кола питань – доступу до джерел, особливостей інтерпретації їхніх свідчень, отримання потрібної літератури з бібліотеки М. Грушевського, апробації окремих сюжетів на науковому семінарі та засіданнях Історично-філософської секції тощо. Для прикладу наведемо лист початкуючого вченого до вчителя від 6 червня 1904 р.: «До «Жигимонта Кейстутовича» я зібрав спорий матеріал та невдовзі маю надію бути готовим з працею, щоб її восени віддати до апробати [...]. Праця протягнулась не з моєї вини, раз що через 2 місяці був хорий, а друге, що книжок годі було дістати по бібліотеках, так порозпозичувані [...]. Я був би дуже вдячний, якби ВП. Пан Професор назначили міні день і час, коли-б я міг прийти та в дечім поінформуватись про долю моєї праці» (Мирош, 2023а, с. 23).

В свою чергу, попри чималу зайнятість, М. Грушевський не шкодував часу для консультування Б. Барвінського й гостинно удоступнював для нього свою бібліотеку. Отримуючи всебічну підтримку, останній постійно дякував «за клопіт, за прихильну раду». Незважаючи на це, завершення написання праці постійно затягувалося, адже багато матеріалів доводилося замовляти в архівосховищах інших міст або ж безпосередньо виїздити туди для археографічних пошуків. Відчуваючи вчителеву втому від своїх нарікань на перешкоди із завершенням праці, Б. Барвінський виправдовувався: «Й справді мені дуже прикро, що молодші мої товариші мають вже то іспити, то докторати, а я все ще з нічим» (Мирош, 2023а, с. 25).

Іншою загрозою для вчасного докторування, як свідчить епістолярій, стала перспектива призову молодого історика до війська. З огляду на це, Б. Барвінський спішив із завершенням рукопису, що вочевидь не сприяло його якості, на що пізніше вказували рецензенти. Ба більше, він навіть просив учителя у випадку мобілізації апробувати на засіданні Історично-філософської секції працю про Жигимонта за його відсутності. Утім, доля посміхнулася молодому вченому і він був визнаний непридатним для військової служби за станом здоров'я. Прикметно, що першим цією радісною для нього новиною історик поділився саме з учителем в листі від 11 березня 1905 р.: «В[исоко] Поважний Пане Професор! Ділюся з В[исоко] Поважним Паном Професором радісною звісткою, що вчора комісія суперарбітральна увільнила мене раз на все від військової служби. Евентуально міг би я вже особито реферувати свою працю, на коли В[исоко] Пов[ажний] П[ан] Професор її ласкаво переглянуть».

Згадане обговорення останньої частини докторської монографії Б. Барвінського відбулося на засіданні Історично-філософської секції НТШ 13 червня 1905 р. На ньому молодий історик за участі І. Франка, Ф. Вовка, М. Грушевського, С. Томашівського та інших членів секції реферував підсумкові положення праці про Жигимонта Кейстутовича (Мирош, 2023а, с. 25). Стислість протоколу зібрання секції не дозволяє нам докладніше реконструювати перебіг дискусії. Але як згадував пізніше сам Б. Барвінський, її підсумком було те, що реферовану працю «згодився проф. Грушевський прийняти яко докторську» (Барвінський, 1907, с. 3).

Успішність згаданого обговорення поставила питання про оприлюднення монографії Б. Барвінського. В листах до вчителя він запитував про можливість друку праці на сторінках «Записок НТШ», як це подекуди робили інші представники львівської історичної школи. Це дозволило б молодому вченому не тільки не витратитися на видання докторату, але й отримати за публікації в кількох томах часопису частин праці гідний гонорар. Втім, М. Грушевський обстоював потребу появи такої об'ємної студії окремим виданням. Це бачення було більш виграшним для самого Б. Барвінського, адже дозволяло читачеві зрозуміти масштабність проробленої роботи та не відсувало б здобуття докторату ще більше з огляду на тривалість його появи у періодичному виданні. Зрештою, молодий історик прийняв вчителеве бачення проблеми і почав готувати книгу до публікації у видавництві отців Василіян, з яким у його батька були тривалі плідні взаємини.

Фінальний варіант рукопису, що враховував результати згаданого обговорення на засіданні Історично-філософської секції НТШ, Б. Барвінський надіслав на перегляд учителю. Втім, останній відмовив учневі у проханні прочитати рукопис: «Поважний Пане! Кількома наворотами брався я до читання Вашої праці, але що письмо дуже густе, а при тім помазане, забирає се дуже багато часу, а його не маю» (Мирош, 2023а, с. 24). Як твердять дослідники львівської історичної школи, це був єдиний відомий випадок, коли М. Грушевський відмовив учневі у науковому редагуванні його тексту (Тельвак, Педич, 2016, с. 70).

Більшість сучасних історіографів схильні пояснювати таку поведінку львівського професора його тривалим конфліктом з Олександром Барвінським, що якраз тоді сягнув апогею (Тельвак, 2017). Останній надав ситуації публічного розголосу і Львовом поширилися поголоски про неетичну поведінку М. Грушевського. Своім обуренням такою інтерпретацією історик

поділився зі щоденником: «Вчора був Копач, оповідав про говорення на мене Барвінського і Студинського, що я мішаю персоналії до публичних справ (праця Б. Барвінського); Копач намовляв на уступки – але ті люде все будуть по собі міряти» (Грушевський, 2021, с. 205). Результатом цього скандалу стала зміна наукового керівника докторської праці Б. Барвінського. Ним став добрий приятель його батька Л. Фінкель.

Незважаючи на згадані події, в другій половині 1905 р. монографія «Жигимонт Кейстутович, великий князь литовсько-руський (1432–1440 рр.)» вийшла друком. В авторській передмові ніщо не натякало на проблеми з її підготовкою та появою. Б. Барвінський традиційно подякував усім причетним до його книжкового дебюту, у першу чергу згадавши саме М. Грушевського як головного інспіратора праці. Вчителя він також згадав у стислому історіографічному огляді, вказавши, що його «Історія України-Руси» дала авторові «дуже цінні замітки» (Барвінський, 1905, с. VI). Цікаво, що ціла книга була присвячена Володимирі Антоновичу, як засновнику української литуаністики, з нагоди сорокаліття наукової творчості. Як знаємо, саме завдячуючи засновнику київської школи документалістів та О. Барвінському М. Грушевський опинився на львівській університетській кафедрі (Пиріг, Тельвак, 2021, с. 80). Залишається лише припускати, чи не була згадана присвята інспірована саме лідером угодного табору як певний натяк львівському професору за його нібито невдячність, що її проявила ситуація з докторатом сина.

В плані архітекτονіки і змісту, книга про Жигимонта Кейстутовича була традиційною біографічною студією. Як годиться, автор на початку охарактеризував комплекс виявлених і опрацьованих джерел і літератури. Підсумувавши здобутки попередників, молодий дослідник амбітно заявив, що його монографія «вперше обняла цілість князювання Жигимонта Кейстутовича» і окреслив своїм завданням дати «можливо вірне змалюване его особи jako історичної постати» (Барвінський, 1905, с. VI-VII). Далі Б. Барвінський за хронологією намагався якомога повніше реконструювати біографію самого діяча – спочатку як князя стародубського, а відтак і володаря всієї литовсько-руської держави. Вагомими екскурсами до книги стали укладений автором ітінерарій Жигимонта Кейстутовича, зібрані варіанти його імені в німецьких і руських літописах і актах, причинок до генеалогії Волімутовичів та ін. Цінними для дослідників стали й джерельні додатки, що містили акти унії Великого князівства Литовського з Польщею та витяги з Познанського рукопису «Літописця великого князівства литовського та жомоїтського».

Наукова критика з очікуваним зацікавленням сприйняла нову студію про загалом малознаного політичного діяча європейського середньовіччя. В цілому, праця зустріла доволі скептичне обговорення в літературі, де підкреслювалася дослідницька сміливість вченого у вирішенні тривалий час дискутованих питань, але разом із тим робився закид стосовно апріорності й поспішності багатьох історіографічних припущень. Прикметно, що сам М. Грушевський не виступив зі спеціальним критичним обговоренням першої книги учня. Своїм враженням він поділився на сторінках четвертого тому «Історії України-Руси», відзначивши «старанно зроблений перегляд матеріалу, хоч не поглиблений і мало оригінальний взагалі», що дає лише «деякі поправки і доповнення» до наявної історіографії теми (Грушевський, 1993, с.477).

Натомість, із середовища львівської історичної школи зі спеціальним оглядом монографії виступив інший молодий талановитий медієвіст Богдан Бучинський. Він відзначив чималі сильні сторони книги Б. Барвінського, що наважився опрацювати таку складну проблему. Разом із тим, цілком у дусі вчителевих зауважень рецензент вказав, що намагання автора будь-що заперечити висновки попередніх дослідників і показати князя прихильним до православ'я і русинів володарем значною мірою залишилося нереалізованим, оскільки Б. Барвінський обмежився лише наведенням кількох правових документів. Більше того, вказує рецензент, використовуючи ці акти, автор книги був настільки переконаний у слушності своєї гіпотези, що не здійснив всебічної критики залучених документів, чим «поповнив чималу методичну недокладність» (Бучинський, 1907, с. 140). Відтак, вважає Б. Бучинський, колезі не вдалося досягти більшості поставлених перед собою завдань, тож і вартість рецензованої книги має переважно історіографічний інтерес, як ретельне узагальнення наявних в історіографії підходів. «Взагалі праця доповняє дотеперішню літературу предмета другорядними причинками, дрібними поправками, – висновує рецензент, – але не дає ширшої синтези ані в всестороннім зрозумінню діяльності чоловіка, котрому присвячена ця «монографія», ані в зрозумінню часу, обставин, течій, серед яких розвивала ся його діяльність – в сім другим його праця взагалі не додає майже нічого, і автор сам ішов переважно за чужими, давнішими поглядами» (Бучинський, 1907а, с. 142).

Вдруге до книги «Жигимонт Кейстутович, великий князь литовсько-руський (1432–1440 рр.)» Б. Бучинський звернувся в спеціальній статті, вказавши колезі на існування певних джерельних резервів до вивчення часів великого князя Свидригайла (Бучинський, 1907b).

Прикметно, що Б. Барвінський із вдячністю скористався цією порадою. Проводячи в 1908 р. археографічні пошуки в рукописному відділі бібліотеки князів Чарторийських у Кракові, молодий історик опрацював декілька джерельних текстів, що їх підказав рецензент (Барвінський, 1913, с. 5). Готуючи їх до друку, Б. Барвінський з вдячністю відзначив, що покійний вже тоді Б. Бучинський дав йому «цілий ряд цінних заміток і поправок» до його праці. Вводячи ці документи до наукового обігу, молодий дослідник, за власним зізнанням, «сповнив, хоч в часті обітницю доповнити колись в дечім свою розвідку про Жигимонта Кейстутовича».

Доволі подібною в тональності до наведених вище оцінок докторської монографії Б. Барвінського була польська критика. Так, науковий керівник Л. Фінкель у своєму відгуку вказував на солідність проробленої претендентом на докторський ступінь археографічної та історіографічної праці. Відзначивши, що книга вихованця «є першим всебічним опрацюванням тієї загадкової постаті», польський професор відзначив: «Автор збирає всі, хоч би й найдрібніші, джерельні згадки про Сигізмунда, в численних примітках та екскурсах наводить їх і критично оцінює, рахується з кожною думкою, висловленою в історичній літературі про правління та політику великого князя і намагається подати повну і виразну картину всієї його діяльності». Разом із тим, у відгуку містяться й серйозні закиди: «Однак сумлінності та працьовитості автора не дорівнює його історична проникливість: багато проблем [...] він не зміг переконливо розв'язати. Скрупульозно зібраний матеріал домінує над автором» (Тельвак, Педич, 2016, с. 384).

Найбільш ґрунтовний серед польських істориків аналіз монографії Б. Барвінського запропонував знаний львівський дослідник литовсько-польської доби Антоній Прохаска. Він підніс чималі виклики джерелознавчого, історіографічного та суто дослідницького плану, які стояли перед молодим дослідником життєпису Жигимонта Кейстутовича. Вже на самому початку рецензент підкреслив «чіткість і систематичність авторської роботи, наявні вже в самому групуванні теми» (Prochaska, 1906, s. 339). Далі А. Прохаска доволі докладно проаналізував архітектуру книги та авторський виклад, показуючи значну кількість проблем, що їх був змушений досліджувати Б. Барвінський. При цьому, схвально вказує критик, автор нерідко займає власне становище у дискусії його іменитих попередників. Також рецензент підніс сумлінність в опрацюванні автором джерел і зроблених на їхній підставі висновків.

Поряд із такими сильними сторонами рецензованої книги, А. Прохаска вказує на чималу кількість спірних, а то й відверто слабких її моментів. Вони значною мірою були зумовлені тим, що залучивши для висвітлення теми широке коло різнопланових джерел, Б. Барвінський не зміг їх опанувати з належною критичністю. Внаслідок цього молодий історик замість інтерпретатора свідчень минулого нерідко ставав довірливим адептом візії того чи іншого середньовічного автора. А. Прохаска неодноразово віднотує приклади такої «наївної щирості» Б. Барвінського стосовно інтерпретованих ним джерельних свідчень. Цим рецензент пояснює недокладність багатьох історіографічних припущень і висновків молодого вченого, а подекуди навіть і порушення елементарної логіки при реконструкції подій минулого. «Придавлений матеріалом, не вміє автор подекуди визволитися з під його тягарю і робить висновки сумнівної вартості [...], – відзначає оглядач. – Наслідком такого домінування матеріалу є також деяка плутанина в авторських реконструкціях» (Prochaska, 1906, s. 344-345). У випадках, коли історичне конструювання Б. Барвінського набувало фантастичності, А. Прохаска навіть був змушений наводити більш очевидні висновки зі свідчень залучених ним джерел.

Втім, вважає рецензент, відзначені ним неточності поступаються місцем достоїнствам книги Б. Барвінського, цінність якої полягає в тому, що вона є першою найбільш достовірною оцінкою діяльності Жигимонта Кейстутовича і цим просуває вперед історичну литuanістику. А. Прохаска твердить, що у своїй монографії автор виявив не тільки знання джерел і щире захоплення предметом, але й старанне прагнення до істини й поміркованість суджень. Цінність праці молодого історика, висновує оглядач, значно підвищують також залучені ним у додатках численні документальні матеріали.

Цікаво, що Б. Барвінський визнав рацію українським і польським рецензентам його книги. Адже попри амбітність і полемічний запал так і не виступив із жодним спростуванням чи полемікою. Зрештою, його дослідницьке еґо мав би потішити той факт, що кількість схвальних оцінок все-таки переважала критичні спостереження. Тож протягом двох років від появи монографії молодий історик склав усі докторські іспити (ригорозум) і 31 травня 1907 р. відбулася довгоочікувана ним промоція на доктора філософії. Вона засвідчила появу в українській історіографії оригінального дослідника, здатного ставити новаторські проблеми та пропонувати шляхи їхнього вирішення.

Висновки. Здійснена реконструкція процесу підготовки та обговорення докторської дисертації Б. Барвінського дозволяє доволі повно зрозуміти дослідницький темперамент молодого вченого. Насамперед слід відзначити його наполегливість і цілеспрямованість в

опануванні знань і вмінь як необхідних підстав для осмислення доби українського середньовіччя, що нею був захоплений юнак. По-друге, відзначимо амбітність початкуючого історика, який наполегливо шукаючи власну дорогу в українознавстві, свідомо обрав темою докторату надзвичайно складну та контраверсійну постать Жигомонта Кейстutowича. Її опрацювання вимагало складних археографічних пошуків й інтенсивної аналітичної праці. Портрет, Б. Барвінський продемонстрував чималу дослідницьку сміливість, а подекуди й зухвалість, у спробах підважити усталені історіографічною традицією тези. І хоча його гіпотези здебільшого не були підтримані колегами, вони спонукали литuanістів до фахової саморефлексії. Незважаючи на загалом критичне сприйняття першої монографії Б. Барвінського, наукова корпорація схвально оцінила проведену молодим ученим археографічну й історіографічну роботу та його наполегливість у переосмисленні політичної біографії Жигимонта Кейстutowича. Підсумком була успішна промоція докторської праці і здобутий авторитет талановитого медієвіста. Це дозволило Б. Барвінському стати помітною постаттю галицької історіографії, представники якої виконували важливу громадську місію переосмислення ключових явищ середньовічної доби Центрально-Східної Європи з погляду українського історичного інтересу.

Подяка. Висловлюю щирю вдячність працівникам бібліотек, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Prochaska, A.** (1906). [Recenzja]. Barwiński Bohdan: Zygmunt Kiejstutowycz, welykij kniaz litowsko-ruskij (1432 do 1440). Żowkwa 1905 str. 169. *Kwartalnik historyczny*, XX, 339-345.
- Барвінський, Б.** (1905). *Жигимонт Кейстutowич – великий князь литовско-руський (1432–1440 рр.)*. Історична монографія. Жовква. 169 с.
- Барвінський, Б.** (1907). Заява. *Руслан*, 208, 3.
- Барвінський, Б.** (1913). Кілька документів і заміток до часів вел[икого] князів Свигригайла і Жигимонта Кейстutowича. *Записки НТШ*, CXV, С. 3-7.
- Барвінський, Б.** (1927). *Д-р Юліан Целевич (23. III. 1843—24. XII. 1892). Його наукова діяльність на полі української історіографії і етнографії в світлі давніших та новіших дослідів*. Львів. 334 с.
- Бучинський, Б.** (1907а). Новіші праці по історії вел. кн. Литовського в XV віці. *Записки НТШ*, LXXV, 138-145.
- Бучинський, Б.** (1907б). Кілька причинків до часів вел[икого] князя Свигригайла (1430 -1433). *Записки НТШ*, LXXVI, 117–142.
- Грушевський М. С.** (2021). *Щоденник (1902–1914 рр.)*: У двох томах. Т. 1 (1902–1907) / Упоряд., вступна стаття, коментарі С. Панькова. Київ: ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. 544 с.
- Грушевський, М.** (1899). Наукове Товариство імені Шевченка і його діяльність в 1898 р. *Записки НТШ*, XXVII, 3-7.
- Грушевський, М.** (1902). Рецензія: Богдан Барвінський — З'їзд галицького князя Данила з угорським королем Белею IV в Прешбурзі 1250 р. (історично критична аналіза). *Записки НТШ*, L, 12-13.
- Грушевський, М.** (1907). Злобна напасть. *Діло*, 246, 1.
- Грушевський, М.** (1993). *Історія України-Руси*. Київ : Наук. думка. 535 с.
- Мирош, В.** (2023а). Богдан Барвінський та Львівський університет: становлення історика. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 60-3, 20-27. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/60-3-3>
- Мирош, В.** (2023б). Співпраця Богдана Барвінського із «Записками НТШ» на початку ХХ ст.: проблематика та рецепція. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 12/54, 71–85. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.12/54.283660>
- Н. М. [Молчановський Н.]**. (1902). Рецензія: Богдан Барвінський. З'їзд галицького князя Данила з угорським королем Белею IV в Прешбурзі 1250 р. Історично-критична аналіза. Львів, 1901. *Киевская старина*, LXXVI, 38-39.
- Піріг, Р., Тельвак, В.** (2021). *Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби*. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС. 572 с.
- Тельвак, В.** (2013). Михайло Грушевський в оцінках своїх учнів (перша третина ХХ ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*, 23, 160-197.
- Тельвак, В.** (2014). Львівський університет у становленні історичної школи Михайла Грушевського. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 10, 46-52.

- Тельвак, В. (2016). "Історичні вправи" Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Український археографічний щорічник. Нова серія*, 19/20, 313-322.
- Тельвак, В. (2017). Михайло Грушевський та Олександр Барвінський на тлі українського руху кінця XIX – першої третини XX століття. *Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції*, CCLXX, 82-102.
- Тельвак, В., Педич, В. (2014). Львівська історична школа Михайла Грушевського: комунікативна природа та психологічний клімат. *Історіографічні дослідження в Україні*, 25, 26-53.
- Тельвак, В., Педич, В. (2015). Львівська історична школа Михайла Грушевського: культура конфлікту. *Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*, X, 234-241.
- Тельвак, В., Педич, В. (2015a). Львівська історична школа Михайла Грушевського: становлення, функціонування, структура. *Galicia. Studia i materiały*, 1, 229-251.
- Тельвак, В., Педич, В. (2015b). Персональний склад львівської історичної школи Михайла Грушевського: методологічний аспект. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія»*, 36, 18-35.
- Тельвак, В., Педич, В. (2016). *Львівська історична школа Михайла Грушевського*. Львів. 440 с.

Volodymyr B. Myrosh

National University «Ostroh Academy»
Postgraduate Student (Ukraine)

Bohdan Barvinsky's Doctorate: Genesis, Implementation, Reception

Abstract. *The purpose of the research is to reconstruct the preparation process of B. Barvinsky's doctorate, to analyze the content of the work and to find out the peculiarities of its reception. The research methodology is based on the application of principles (objectivity, historicism, holism) and methods (generalization, analysis and synthesis, comparison, genetic, psychological and typological) of historiographic research. The scientific novelty of the article consists in an attempt to comprehensively analyze the issues related to the preparation, defense and reception of B. Barvinsky's first monograph. Conclusions.* The reconstruction of the process of preparation and discussion of B. Barvinsky's doctoral thesis allows us to fully understand the research temperament of the young scientist. First of all, his perseverance and determination in mastering knowledge and skills were noted as necessary grounds for understanding the era of the Ukrainian Middle Ages, which the young man was fascinated by. Secondly, it pointed out the ambition of the beginning historian, who persistently sought his path in Ukrainian studies, in consciously choosing the extremely complex and controversial figure of Sigismund Kęstutaitis as the subject of his doctorate. The thesis development required long archeographic searches and intensive analytical work. Thirdly, B. Barvinsky demonstrated considerable research courage, and sometimes audacity, in attempts to undermine theses established by the historiographical tradition. And although his hypotheses were mostly not supported by colleagues, they encouraged professional self-reflection among Lithuanian studies scholars. Despite the generally critical perception of B. Barvinsky's first monograph, the scholars praised the archeographic and historiographical work carried out by the young scientist and his persistence in rethinking the political biography of Sigismund Kęstutaitis. The result was the successful promotion of the doctoral work and the acquired authority of the talented medievalist. This allowed B. Barvinsky to become a prominent figure in Galician historiography, whose representatives performed an important public mission of rethinking the key phenomena of the medieval era of Central-Eastern Europe from the point of view of Ukrainian historical interest.

Key words: B. Barvinsky, doctorate, "Sigismund Kęstutaitis, Grand Duke of Lithuania-Rus (1432–1440)", M. Hrushevsky, reception.

References:

- Barvinskyi, B. (1905). *Zhygymont Keistutovych – velykyi kniaz lytovsko-ruskyi (1432–1440 rr.). Istorychna monohrafiia [Zhygimont Keistutovych – Lithuanian-Russian Grand Duke (1432–1440). Historical monograph]*. Zhovkva. 169 s. [in Ukrainian].
- Barvinskyi, B. (1907). Zaiava [Statement]. *Ruslan – Ruslan*, 208, 3. [in Ukrainian].
- Barvinskyi, B. (1913). Kilka dokumentiv i zamitok do chasiv vel[ykoho] kniaziv Svytryhaila i Zhyhymonta Keistutovycha [Several documents and notes to the time of the Grand Dukes Svydrygail and Zhygimont Keistutovych]. *Zapysky NTSh – Notes of SSS*, CXV, 3-7. [in Ukrainian].
- Barvinskyi, B. (1927). *D-r Yuliiian Tselevych (23. III. 1843—24. XII. 1892). Yoho naukova diialnist na poli ukrainskoi istoriohrafii i etnohrafii v svitli davnishykh ta novishykh doslidiv [Dr. Yuliyian Tselevich (23. III. 1843—24. XII. 1892). His scientific activity in the field of Ukrainian historiography and ethnography in the light of older and more recent research]*. Lviv. 334 s. [in Ukrainian].

- Buchynskiy, B.** (1907a). Noviishi pratsi po istorii vel. kn. Lytovskoho v XV vitsi [Newer works on the history of the vel. book Litovsky in the 15th century]. *Zapysky NTSh – Notes of SSS*, LXXV, 138-145. [in Ukrainian].
- Buchynskiy, B.** (1907b). Kilka prychnykh do chasiv velykoho kniazia Svytryhaila (1430 -1433) [Several reasons for the time of Grand Duke Svytrygail (1430-1433)]. *Zapysky NTSh – Notes of SSS*, LXXVI, 117–142. [in Ukrainian]
- Hrushevskiy, M.** (1899). Naukove Tovarystvo imeny Shevchenka i yoho diialnist v 1898 r. [Shevchenko Scientific Society and its activities in 1898.]. *Zapysky NTSh – Notes of SSS*, XXVII, 3-7. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (1902). [Retsenziia]. Bohdan Barvynskiy — Zizd halytskoho kniazia Danyla z uhorskym korolem Beleiu IV v Preshburzi 1250 r. (istorychno krytychna analiza) [Bohdan Barvynskiy — The meeting of the Galician prince Danylo with the Hungarian king Belya IV in Preshburz in 1250 (historically critical analysis)]. *Zapysky NTSh – Notes of SSS*, L, 12-13. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (1907). Zlobna napast [A malicious attack]. *Dilo – Work*, 246, 1. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (1993). *Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus’]*. Kyiv : Nauk. dumka. 535 s. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2021). *Shchodennyk (1902–1914 rr.) [Diary (1902–1914)]*: U dvokh tomakh. T. 1 (1902–1907) / Uporiad., vstupna stattia, komentari S. Pankova. Kyiv: IUAD im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. 544 s. [in Ukrainian].
- Myrosh, V.** (2023a). Bohdan Barvynskiy ta Lvivskiy universytet: stanovlennia istoryka [Bogdan Barvynskiy and Lviv University: the formation of a historian]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Current issues of humanitarian sciences*, 60-3, 20-27. [in Ukrainian]. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/60-3-3>
- Myrosh, V.** (2023b). Spivpratsia Bohdana Barvinskoho iz «Zapyskamy NTSh» na pochatku XX st.: problematyka ta retsepsiia [Bohdan Barvynskiy's collaboration with the «Notes of Shevchenko Scientific Society» at the beginning of the 20th century: problems and reception]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istoriia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 12/54, 71–85. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.12/54.283660>
- N. M. [Molchanovskiy, M.]**. (1902). Retsenziia: Bohdan Barvynskiy — Zizd halytskoho kniazia Danyla z uhorskym korolem Beleiu IV v Preshburzi 1250 r. (istorychno krytychna analiza) [Bohdan Barvynskiy — The meeting of the Galician prince Danylo with the Hungarian king Belya IV in Preshburz in 1250 (historically critical analysis)]. *Kyevskaia staryna – Kyiv Antiquities*, LXXVI, 38-39. [in Ukrainian].
- Prochaska, A.** (1906). [Recenzja]. Barwiński Bohdan: Zygmunt Kiejstutowycz, welykij kniaz litovskoruskij (1432 do 1440). Żowkwa 1905 str. 169. [Barwiński Bohdan: Zhygimont Keistutovych – Lithuanian-Russian Grand Duke (1432–1440). Zhovkva. s. 169]. *Kwartalnik historyczny – Historical Quarterly*, XX, 339-345. [in Ukrainian]
- Pyrih, R., Telvak, V.** (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: zhyttiepys na tli doby [Mykhailo Hrushevskiy: biography against the backdrop of the times]*. Kherson: Vydavnytstvo OLDI-PLluS. 572 s. [in Ukrainian].
- Telvak V., Pedych, V.** (2015c). Personalnyi sklad lvivskoi istorychnoi shkoly Mykhaila Hrushevskoho: metodolohichni aspekt [Personnel of the Lviv historical school of Mykhailo Hrushevskiy: methodological aspect]. *Problemy humanitarnykh nauk. Serii «Istoriia» – Problems of humanitarian sciences. "History" series*, 36, 18-35. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2013). Mykhailo Hrushevskiy v otsinkakh svoikh uchniv (persha tretyna XX st.) [Mykhailo Hrushevskiy in the evaluations of his students (first third of the 20th century)]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic research in Ukraine*, 23, 160-197. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2014). Lvivskiy universytet u stanovlenni istorychnoi shkoly Mykhaila Hrushevskoho [Lviv University in the formation of the historical school of Mykhailo Hrushevskiy]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Current issues of humanitarian sciences*, 10, 46-52. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2016). "Istorychni vpravy" Mykhaila Hrushevskoho u Lvivskomu universyteti: sproba rekonstruktsii [Mykhailo Hrushevskiy's "Historical Exercises" at Lviv University: an attempt at reconstruction]. *Ukrainskyi arkhografichniy shchorichnyk. Nova serii – Ukrainian archeographic yearbook. New series*, 19/20, 313-322. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2017). Mykhailo Hrushevskiy ta Oleksandr Barvynskiy na tli ukrainskoho rukhu kintsia XIX – pershoi tretyny XX stolittia [Mykhailo Hrushevskiy and Oleksandr Barvynskiy against the background of the Ukrainian movement of the end of the 19th – the first third of the 20th century]. *Zapysky NTSh. Pratsi Istorychno-filosofskoi sekti – Notes of SSS. Proceedings of the Historical and Philosophical Section*, CCLXX, 82-102. [in Ukrainian].
- Telvak, V., Pedych, V.** (2014). Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho: komunikatyvna pryroda ta psykholohichni klimat [Mykhailo Hrushevskiy Lviv Historical School: communicative nature

.....
and psychological climate]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic research in Ukraine*, 25, 26-53. [in Ukrainian].

Telvak, V., Pedych, V. (2015a). Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho: kultura konfliktu [Mykhailo Hrushevskyyi Lviv Historical School: Culture of Conflict]. *Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*, X, 234-241. [in Ukrainian].

Telvak, V., Pedych, V. (2015b). Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho: stanovlennia, funktsionuvannia, struktura [Mykhailo Hrushevskyyi Lviv Historical School: formation, functioning, structure]. *Galicja. Studia i materiały*, 1, 229-251. [in Ukrainian].

Telvak, V., Pedych, V. (2016). *Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho [Lviv historical school of Mykhailo Hrushevskyyi]*. Lviv. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 06.07.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 22.08.2023 р.

Галина Стародубець

Житомирський державний університет імені Івана Франка

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: starodubec@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2005-771X>

Scopus Author ID: 57222037538

WOS Researcher ID: M-9514-2015

**Засоби масової інформації як інструмент соціальної мобілізації
західноукраїнського суспільства в перше повоєнне десятиліття**

Анотація. Мета дослідження – розкрити особливості використання комуністичною владою періодичних друкованих видань як інструментів тотальної мобілізації західноукраїнського суспільства в перше повоєнне десятиліття, дослідити специфіку їх діяльності в умовах радянізації регіону. **Методологія дослідження.** В основу методологічного підходу дослідження покладено теорію тоталітарної держави, позбавленої демократичних засад. Використовуються також загальнонаукові методи аналізу і синтезу, порівняння і узагальнення. Застосовано історичні методи зовнішньої та внутрішньої критики архівних джерел. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше розглянуто особливості функціонування друкованих періодичних видань у регіональному розрізі, показано способи їх використання владою як інструмент соціальної мобілізації західноукраїнського суспільства в період пізнього сталінізму. **Висновки.** Зроблено висновок, що, преса західних областей України виступала одним із важливих інструментів радянізації краю в період першого повоєнного десятиліття. Усі без виключення регіональні газети були друкованими органами районних/міських/обласних комітетів КП(б)У. Редакторська політика априорі не могла бути самостійною, оскільки за умов партійної монополії на інформаційний простір, уся преса перебувала під тотальним контролем більшовицької партії. Друковані періодичні видання досліджуваного періоду виконували функції агітатора та пропагандиста сталінських ідей, політики правлячої комуністичної партії. З одного боку, вони сприяли мобілізації населення на відбудову економіки регіону, а з іншого – на підтримку політики партії, спрямованої на боротьбу з українським повстанським рухом. Широко застосовувана практика залучення місцевого населення як кореспондентів газети – робітькорів, мала на меті створення ілюзії всенародної підтримки партійно-радянської влади, можливості кожного «пересічного громадянина» вільно долучитися до процесу розбудови держави.

Ключові слова: газети, пропаганда, сталінізм, західноукраїнські землі, ЗМІ.

Постановка проблеми. Російська агресія проти України актуалізувала проблему інформаційної безпеки й опору маніпулятивним технологіям у медіа просторі, які широко використовуються агресором в ході ведення гібридної війни. Створення викривленого інформаційного поля з метою формування у суспільній свідомості паралельної віртуальної реальності не є нововитвором путінської Росії. Сталінський досвід застосування різноманітних методів і способів тоталітарної пропаганди активно впроваджується в життя сучасними російськими пропагандистами, але вже на рівні використання новітніх медійних ресурсів. Друковані періодичні видання перших повоєнних років були своєрідними інформаційними каналами репрезентації тоталітарної ідеології для західноукраїнського суспільства. Дослідження особливостей їх становлення і функціонування дозволить краще зрозуміти суть процесу радянізації, ролі і місця в ньому різних інституцій.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історіографія досліджуваної нами проблеми не є досить репрезентативною. Як правило, дослідники вивчають західноукраїнську пресу періоду пізнього сталінізму в контексті висвітлення теми радянізації регіону, особливостей пропагандистської політики більшовицької влади. Крізь призму порівняльного співставлення преси Півдня і Заходу України окремі аспекти проблеми висвітлює у своїй роботі О. Філіпова, підкреслюючи, що «саме тоді формувалися ті принципи та постулати діяльності системи преси» [Філіпова, 2013, с. 463]. Роль друкованих засобів інформації як одного з інструментів ідеологічно-пропагандистської політики радянської влади у досліджуваній нами період аналізують вітчизняні дослідники Р.Попп [Popp, 2018], Г.Стародубець [Starodubets, Sokoliuk, 2022; Starodubets, Popp, 2020] та М. Нагірняк і В. Лаврецький [Нагірняк, Лаврецький, 2013]. О.Мельничук та В.Кононенко наголошують, що «у повоєнний період радянська преса продовжувала відігравати звичну роль інструменту формування ідеологічних настанов, міфів та

образів [Kononenko, Melnychuk, 2019]. І.Крупський фокусує увагу на проблемі партійного керівництва ЗМІ, яке трактується ним як різновид ідеологічної цензури [Крупський, 2020].

З огляду на використання авторами широкого масиву примірників Волинської обласної газети, датованої 1944-1954 роками, заслуговують на увагу роботи В. Бортнікова [Бортніков, 2020] та О. Каліщук [Каліщук, 2021]. Загалом проблема використання сталінським режимом засобів масової інформації, зокрема, друкованих періодичних видань, в процесі радянзації західноукраїнського регіону в перше повоєнне десятиліття розкривається в роботах вітчизняних науковців епізодично. Однак, зважаючи на значимість їх ролі як інструментів тоталітарної пропаганди, вважаємо, що ця тема потребує глибокого і комплексного дослідження. Джерельну базу статті складають документи та матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Державного архіву Тернопільської області.

Мета статті – розкрити особливості використання комуністичною владою періодичних друкованих видань як інструментів тотальної мобілізації західноукраїнського суспільства в перше повоєнне десятиліття, дослідити специфіку їх діяльності в умовах радянзації регіону.

Виклад основного матеріалу. Паралельно з фронтом, де точилася збройна боротьба проти українського національно-визвольного руху, більшовиками було відкрито другий, політико-ідеологічний фронт, основними засобами та інструментами боротьби якого виступали ЗМІ, зокрема, друковані періодичні видання. Шпальти газет розглядалися владою, з одного боку, як «поле битви» де велася інформаційна війна за світоглядні переконання місцевого населення, зокрема, сільського, яке виступало суб'єктом заплілля УПА. А з іншого – преса трактувалася ними як «гостра і дієва зброя в партійно-політичній роботі більшовиків» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 301, арк.168]. Тому представниками більшовицько-радянської влади приділялася значна увага належному функціонуванню регіональних газет, започаткування/відновлення роботи яких розпочалося відразу після звільнення території від німецьких окупантів.

У переважній більшості перші випуски обласних та районних газет західноукраїнських областей з'явилися вже навесні 1944 – на початку 1945 років. Для прикладу, «газета «Сталінський шлях» Острозького району Ровенської області почала виходити з жовтня 1944 р., «Дубновська правда» Дубнівського району - з 1 травня 1944 р.» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр.359, арк.29, 49]; перший номер Львівської газети «Вільна Україна» вийшов 29 липня 1944 р.» [Палюх, 2010, с, 70]. Однак процес налагодження роботи редколегій і організації випуску перших примірників місцевих друкованих видань був доволі складним і розтягнутим у часі. Більш-менш стабільно вони почали працювати через півроку/рік після призначення головного редактора видання. Так, у березні 1945 року в Тернопільській області «нараховувалося 27 районних, дві міські і одна обласна газета; у Волинській – 15 міських і районних газет» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 359, арк.97]; у Станіславській області – 22 газети, з яких одна – обласна» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 301, арк.167]. Схожою була ситуація і в решти західних областей УРСР.

Незаперечним фактом є те, що радянська преса періоду сталінського режиму виступала, насамперед, інструментом політичної пропаганди, але аж ніяк не джерелом об'єктивної інформації, сполучною ланкою між суспільством і державою для налагодження інформаційно-комунікативних горизонтальних та вертикальних зав'язків. Тому завдання, які ставилися перед друкованими органами, відповідали не потребам суспільства, а партії-держави, якою була СРСР. Об'єктивним свідченням цього є спосіб їх створення та форми і методи формування редакторської політики.

Відновлення радянської влади супроводжувалося тотальним обмеженням/ліквідацією альтернативних джерел інформації, крім офіційних партійних. Тому усі, без винятку, друковані періодичні видання виступали органом відповідного комітету КП(б)У – обласного, міського чи районного. У такий спосіб здійснювалося «жорстке підпорядкування інформаційних потоків ідеологічно-пропагандистським задачам владної комуністичної еліти, централізація пропагандистської діяльності» [Кравчук, 2004, с.130]. Ні про яку самостійну редакторську політику не могло бути й мови. Безпосереднім «куратором» редактора регіональної газети був секретар відповідного комітету КП(б)У. Він «читає газету, робить свої зауваження і підказує редакції, які питання треба внести і як реально їх виконати» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 359, арк.42]. Практикувалися робочі візити в обком КП(б)У редакторів міських та районних друкованих видань для «індивідуальних бесід з питань практики газетної роботи, розбиралися помилки та недоліки і давалися поради з покращення роботи» [ДАТО, ф.П-1, п.1, спр. 968, арк.7]

Зміст і форма кожного випуску друкованого видання обов'язково проходила процедуру «затвердження на бюро райкому партії» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр.359, арк.42], де також розглядалися і затверджувалися «тематичні плани випуску газет і план роботи з сількорами» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 359, арк.22]. Більше того, часто відділ агітації і пропаганди райкому КП(б)У для редакторів газет розробляв «спеціальний макет, як потрібно будувати газету, як

правильно розміщувати матеріал, що повинно бути змістом газети» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 301, арк.169]. Така практика сприймалася як абсолютно нормальна і беззаперечна норма. На одній із міжобласних нарад редакторів районних та міських газет західних областей України, партійний чиновник на тезу працівника редакції газети щодо позитивного досвіду його співпраці з місцевими партійними посадовцями наголосив, що «газета це орган райкому і не може бути мови про те, щоб райком втручався в роботу газети. Він сам робить газету, а не втручається» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 359, арк.41].

Процес налагодження роботи пресових органів в перші місяці після звільнення краю від німецьких окупантів проходив украй важко. Критично не вистачало професійних кадрів; бракувало друкарського обладнання та відповідних приміщень, постійно відчувалася нестача паперу. У березні 1945 року редактор районної газети «Прапор перемоги» (Волинська область, Оликський район) нарікав на «не відремонтоване приміщення, відсутність поліграфічного устаткування, кваліфікованих наборщиків» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 359, арк.19]. Переважна більшість «типографій Станіславської області на початку 1945 року також потерпали від нестачі поліграфічної бази» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 301, арк.167]. У 1946 році стан справ з матеріальним забезпеченням друкарень в районах залишав бажати кращого. Для прикладу, в липні цього року «фактична непридатність до роботи друкарської машини, яка була в редакції Кременецької газети «Сталінським шляхом» (Тернопільська обл.), спричинила великі труднощі з друком газети» [ДАТО, ф.П-1, оп.1, спр. 979, арк.69]. Місяцем раніше схожа ситуація трапилася в редакції районної газети «Сталінський заклик» цієї ж області [ДАТО, ф.П-1, оп.1, спр. 679, арк.68].

Часто-густо місцеві типографії, отримавши надіслане їм за спеціальною рознарядкою з Києва обладнання зі східних областей, виявляли, наприклад, що «150-ти кілограмові шрифти не комплектні. Якщо є шрифти, то немає машини. Є машини, то немає шрифтів» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 365, арк.5]. Ця проблема носила універсальний характер, оскільки в роки війни значних руйнувань зазнала поліграфічна база всіх українських областей, а процес відбудови економіки вимагав значних коштів. Однак, з огляду на запеклий антирадянський спротив національно-визвольного руху в західних областях, необхідність налагодження роботи місцевих друкованих органів як рупорів пропаганди, розглядалося як пріоритетне завдання. Тому динаміка його вирішення перебувала на постійному контролі з боку центральних органів більшовицько-радянської влади і це питання стояло в порядку денному усіх республіканських нарад щодо діяльності ЗМІ.

Впродовж тривалого часу іншою болючою проблемою, яка серйозно гальмувала налагодження якісної роботи місцевих газет, залишалася тема забезпечення редакцій кваліфікованими кадрами. Причому це стосувалося як журналістських професій, так і робітничих. Видавництва трактувалися владою як стратегічно важливі об'єкти, до роботи в які допускалися люди, які пройшли перевірку на політичну благонадійність. Адже в умовах запеклої боротьби з повстанським підпіллям, типографічне обладнання і папір розглядалися як цінний ресурс для ведення пропагандистських кампаній. Тому робітниками типографій, принаймні в перші роки після звільнення регіону з-під німецької окупації, були виключно приїжджі зі східних та південних регіонів УРСР, яких відбирали «по 2-3 з кожного підприємства кожної області» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 350, арк.5]. В масі своїй вони були або зовсім-, або ж малокваліфікованими, а «деякі товариші вперше працювали в газетній роботі» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 301, арк.169]. Тому на місцях для їх навчання організувалися спеціальні трьохмісячні курси, як наприклад, у Станіславській області, де на початку 1945 року «здійснювалася підготовка 78 наборщиків і друкарів для районних газет». Однак, на думку посадовця, «вони ще не зможуть набрати газету», тому він звернувся до партійного керівництва з проханням «прислати 30 кваліфікованих друкарів для того, щоб вони організували роботу і разом з тим були завідувачими типографіями» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 301, арк.176]. В окремих випадках на роботу приймали та «готували людей з польського населення» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 359, арк.100]. Проте згодом така практика себе не виправдала, тому що поляки почали масово виїжджати до Польщі й кадрове питання продовжувало залишатися відкритим. Таким чином, проблема забезпечення друкарень робітниками впродовж тривалого часу не могла бути вирішеною не тільки з об'єктивних причин (фізична відсутність належно підготовлених фахівців), але й із суб'єктивних – патологічна підозра партійно-радянського чиновництва у політичній неблагонадійності місцевого населення.

Редакції західноукраїнських газет, особливо районного рівня, катастрофічно не вистачало журналістів. У перші місяці роботи «газети спиралися виключно на авторський актив, який складався з партійно-радянських і комсомольських працівників» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 359, арк.27]. Ті ж спеціалісти, які приїжджали в регіон з інших областей України, як правило, були дуже далекі від журналістики, що викликало справедливі нарікання з боку редакторів газет. «Нам присилають на роботу до газети учительку нижчих класів, - скаржився очільник газети

«Червоний Скалат» Тернопільської області. - Редактор і на боротьбу з бандерівцями повинен їхати і на інші справи. А газета залишається на цих працівників». Або інший випадок: «Є в районі Маслов. Добре знає газетну справу. Він три дні на місяць працює, а останні бореться з зеленим змієм» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 359, арк.46]. В одну з волинських районних газет прислали «дівчину, яка зовсім не знає української мови, закінчила семирічку і працювала токарем у фебзаучі» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 359, арк.27]. І такі випадки носили далеко не поодинокий характер. Слабкий рівень (а то й повна його відсутність) журналістської майстерності впродовж тривалого часу залишався однією з причин низької якості районних газет.

Характерною особливістю партійно-радянських видань загалом, і повоєнного періоду, зокрема, є те, що вони «створювалися за єдиною моделлю» [Філіпова, 2013, с.464], але з маркуванням окремих елементів локальної ідентичності на конкретно територіальному рівні. Очевидною проблемою перших випусків районних газет була фактична відсутність публікацій, які б відображали життя і проблеми конкретного регіону. Здебільшого передруковувалися статті з обласних або центральних всесоюзних чи республіканських газет: ««Правда», «Культура і життя», «Комсомольская правда», «Радянська Україна», «Радянський селянин», «Сталинское племя», журналів: «Большевик», «Сучасне і мабутнє» а також статті, які посилаються для обласних, міських та районних газет по лінії Пресбюро «Правди», ТАСС і РАТАУ» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 4506, арк.101]. Проте поступово сторінки районної преси наповнювалися й місцевим контентом про «трудові будні трудящих радянського села», передовиків народного господарства, колгоспне будівництво тощо. Скласти загальне уявлення про співвідношення кількості публікацій в районних газетах місцевих авторів і пропагандистів з Києва чи обласного центру дозволяє звіт про роботу газети «Радянські вісті» Гусятинського району Тернопільської області. Судячи зі змісту документу, «впродовж 1946 року вийшло 100 випусків видання, в яких уміщено 109 пропагандистських статей. Із них – Пресбюро «Правди», ТАСС, РАТАУ і передруковано з газет – 52 статті і 57 статей написані місцевими авторами» [ДАТО, ф.П-1, оп.1, спр. 679, арк.126]. Усі вони, за виключенням головного редактора, є члени райкому КП(б)У або керівники структурних підрозділів райвиконкому. Ця категорія партійно-радянських чиновників у відповідності до своїх посадових обов'язків повинні були регулярно робити пропагандистські дописи в місцеву газету. Ще однією категорією регулярних дописувачів виступала інтелігенція, насамперед, науковці, вчителі, працівники сфери культури чи сільського господарства.

Визначаючи роль ЗМІ в процесі радянізації західноукраїнських земель, сучасні дослідники сходяться на думці, що «партійно-радянська преса ревно виконувала функцію колективного пропагандиста і агітатора більшовицької політики» [Крупський, 2020, с. 40], була «найбільш гнучким знаряддям керівництва, незламним засобом впливу на маси» [Кравчук, 2016, с 247], виступала одним із інструментів пропагандистської політики комуністичної партії, спрямованої на реалізацію двох основних задач: мобілізація населення на післявоєнну відбудову економіки та на боротьбу з українським антирадянським рухом опору. Кожна з цих задач, у свою чергу, вимагала вирішення низки завдань, перелік яких визначався поточною ситуацією як у державі, так і, зокрема в регіоні.

Тематика газетних публікацій зводилася до висвітлення процесу відбудови народного господарства, досягнень у сфері колгоспного будівництва на селі, звеличення ролі комуністичної партії та особисто Й.Сталіна, вульгарної критики «бандерівського руху». Редактори районних газет своє завдання вбачали у тому, щоб «рішення партії доносити до мас; виховувати маси в дусі відданості партії» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 359, арк.27], за допомогою газети «організовувати соцзмагання на підприємствах місцевої промисловості, домагатися виконання трудящими державних зобов'язань» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 359, арк.49], знайомити читачів з «життям місцевих партійних та комсомольських організацій» [ДАТО, ф.П-1, оп.1, спр. 679, арк.10] тощо.

З метою нав'язування суспільству пропагандистських кліше про «єдність трудового народу і більшовицької партії», широкої практики набуло залучення представників місцевого населення до написання текстів у регіональні газети та публікація так званих «листів трудящих». Партійними кураторами перед редакторами районних газет було поставлено завдання «мати з кожного села 1-2 сількорів» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 359, арк.42]. Таким дописувачами, як правило, виступали голови чи секретарі сільрад, місцеві активісти, або ж навіть школярі. Вважалося, що пропагандистські меседжі про «значні досягнення колгоспників села», «про передовиків сільського господарства», переможців «соціалістичного змагання», «вдячні слова т. Сталіну» тощо переконливіше звучатимуть з уст селянина чи робітника, який «мешкає поруч у селі чи містечку». Тематика таких публікацій була різною і залежала від запитів поточної політичної та економічної ситуації. Для прикладу, напередодні виборів до Верховної Ради УРСР на сторінках газет знаходимо листи «пересічних виборців» під такими назвами як: «З радістю віддам свій голос», «Вона виправдає довір'я виборців» [Нове Життя, 1947, 26 січня] і т.п.

Характерною особливістю регіонального дискурсу західноукраїнських друкованих видань було апелювання до минулого, на тлі якого радянське теперішнє мало виглядати значно привабливішим. Це стосувалося не тільки статей, написаних професійними пропагандистами, але й тих, які відносяться до категорії «листи трудящих». Обов'язковою складовою майже кожного допису місцевих авторів було нарікання на важке батрацьке минуле і вияв «глибокої вдячності Сталіну та комуністичній партії» за визволення з-під «польського ярма». «Багато сліз і горя зазнала гноблена жінка західних областей України при панській Польщі, - пише багатодітна мати Ф. Хруляк. Батьківським піклуванням оточена вона в країні Рад» [Хруляк, 1947]. Схожі пропагандистські посили знаходимо в замітці голови сільради т. Біла [Нове Життя, 1946, 16 жовтня] та інших.

Використання повторюваних стилістичних зворотів та ідеологічно забарвленої лексики на кшталт «радянський народ», «соціалістичне змагання», «історичні вказівки вождя і вчителя великого Сталіна» і т.п., сприяли формуванню пропагандистських кліше, які заповнювали символічний простір західноукраїнського суспільства. У такий спосіб сталінська «тоталітарна пропаганда домагалася визнання цих меседжів і символів як достовірних», оскільки за відсутності альтернативних джерел інформації «їх було нікому спростувати» [Почепцов, 2015].

Другим вектором соціальної мобілізації у західних областях України була боротьба проти українського національно-визвольного руху. Крім пропагандистських статей та інформації з офіційних джерел партійно-радянських органів влади про «звірства, які чинять українсько-німецькі націоналісти» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 359, арк.28], результати проведення «успішних операцій проти бандерівських банд», газети рясніли «листами бандерівців, що ще сидять по схронах і лісах, та тих, які прийшли з повинною» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 359, арк.40]. Оскільки редактори друкованих видань зобов'язані були час від часу унаочнювати «прагнення» місцевого населення «знищити фашистських прихвостнів, які тероризують радянські села», то такого роду публікації слугували підтвердженням цього.

Динаміка висвітлення цієї теми в газетах перебувала під постійним контролем райкомів КП(б)У. Влада намагалася продемонструвати факт масової підтримки західноукраїнським населенням «соціалістичних перетворень», застосовуючи такого роду пропагандистські методи для розколу суспільства на два ворогуючі табори. Окрім листів, на сторінках газет часто публікувати виступи місцевих активістів на зборах селян/колгоспників/трудова колективів з приводу мобілізації населення на відбудову господарських об'єктів, збору коштів на користь державних ініціатив, створення колгоспів, засудження «бандерівського руху» тощо.

Розгорнута українським повстанським підпіллям агітаційно-пропагандистська кампанія проти організованого владою добровільно-примусового залучення західноукраїнської молоді на відбудовчі процеси в Донбасі, так само знайшла своє відображення на сторінках місцевих газет. Зокрема, кореспонденти «організовували друкування листів з Донбасу, щоб розбити теревені українсько-німецьких націоналістів» [ЦДАГОУ, ф.1, оп.70, спр. 359, арк.20]. Аналогія з нацистськими методами пропаганди, яка супроводжувала кампанії з набору робочої сили для роботи в Німеччині, є очевидними. Тоталітарні за своєю суттю обидві політичні системи використовували засоби масової інформації з метою мобілізації населення на забезпечення, насамперед, інтересів держави. При цьому «пропагандистські структури спрямовувалися на посилення символічності навколишнього світу, надаючи особливої значущості тим чи іншим подіям і людям» [Почепцов, 2015]. У випадку СРСР/УРСР такими символами виступали вожді більшовицької революції, насамперед, Сталін, комуністична партія, колгоспний лад, соціалістичне змагання тощо. Раз у раз повторювані в ЗМІ, вони сприяли зовнішньому переформуванню символічного простору західноукраїнського населення з поступовим проникненням у суспільну свідомість.

Висновки. Таким чином, друковані періодичні видання західних областей України виступали одним із важливих інструментів радянської країни в період першого повоєнного десятиліття. Усі без виключення регіональні газети були друкованими органами районних/міських/обласних комітетів КП(б)У. Редакторська політика априорі не могла бути самостійною, оскільки за умов партійної монополії на інформаційний простір, уся преса перебувала під тотальним контролем більшовицької партії. Друковані періодичні видання досліджуваного періоду виконували функції агітатора та пропагандиста сталінських ідей, політики правлячої комуністичної партії. З одного боку, вони сприяли мобілізації населення на відбудову економіки регіону, а з іншого – на підтримку політики партії, спрямованої на боротьбу з українським повстанським рухом. Широко застосовувана практика залучення місцевого населення як кореспондентів газети – робількості, мала на меті створення ілюзії всенародної підтримки партійно-радянської влади, можливості кожного «пересічного громадянина» вільно долучитися до процесу розбудови держави.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Копоненко, V., Melnychuk, O.** (2019). The role of the soviet press in cultural-ideological processes in the Ukrainian SSR (1945 – 1953). *Східноєвропейський історичний вісник*, 11, 169–179. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.11.170711>.
- Попп, R.** (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region). *Східноєвропейський історичний вісник*, 8, 142–152 DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>.
- Starodubets, G., Popp, R.** (2020). The policy of Sovietization of the western regions of Ukraine in 1944–1953 through the Propagandist symbols and rituals. *Studia Historica Nitriensia*, 24, 2, 412–427. DOI: 10.17846/SHN.2020.24.2.412-426.
- Starodubets, G., Sokoliuk, S.** (2022). Propaganda Component of the Process of Sovietization and Forms of its Implementation in the Western Regions of Ukraine in 1944 – 1950. *Studia Historica Nitriensia*. 26, 2, 408-421. DOI: 10.17846/SHN.2022.262.408-421.
- Бортніков, В.** (2020). Газета «Радянська Волинь» як джерело сталінської пропаганди. *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 11–12 червня 2020 року*. Львів, 23–27.
- ДАТО** - Державний архів Тернопільської області.
- Каліщук, О** (2021). Повсякдення волинян у повоєнні роки: окремі аспекти ідеологічного тиску (за матеріалами газети «Радянська Волинь»). *Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944–1953) : колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький*. Львів – Торунь : Liha-Pres, 297-317.
- Кравчук, Л.** (2016). Преса як засіб радянзації Тернопільщини (вересень 1939 – червень 1941 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2(3), 70-72.
- Кравчук, М.** (2004). Утвердження тоталітарної політичної системи засобами політичної пропаганди (радянський період). *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини* : 36. наук. праць, 229-230, 129-133.
- Крупський, І.** (2020). Партійне керівництво ЗМІ як різновид ідеологічної цензури (на прикладі західноукраїнських земель повоєнних років). *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 11–12 червня 2020 року*. Львів, 37–41.
- Нагірняк, М. Лаврецький, В** (2013). Політична та ідеологічна боротьба органів Комуністичної партії у процесі утвердження режиму в Західній Україні (1944–1945 рр.). *Військово-науковий вісник*. 20, 66-80.
- Наслідуйте мій приклад (1946). *Нове Життя*. 16 жовтня.
- Нове Життя (1947). 26 січня.
- Палюх, О.** (2010). Газета «Вільна Україна» (1939–1941 рр.) як видавничий проект. *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики; НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника, НДІ пресознавства*. Львів, 2, 70.
- Почепцов, Г.** (2015) *Пропагандистские системы Германии и СССР: параллели и различия*. URL: <http://argumentua.com/stati/propagandistskie-sistemy-germanii-i-sssr-paralleli-i-razlichiya>.
- Філіпова, О.** (2013) Дискурс партійно-радянської повоєнної преси Півдня та Заходу України: порівняльний аспект. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*, 3, 462-476.
- Хруляк, Ф.** (1947). Від широкого серця дякую рідному Сталіну. *Нове Життя*. 8 березня.
- ЦДАГОУ** – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Galyna M. Starodubets

Ivan Franko Zhytomyr State University
Dr. (History). Professor (Ukraine)

**Mass Media as an Instrument of Social Mobilization of Western Ukrainian Society
in the First Postwar Decade**

Abstract. *The purpose of the study is to reveal the peculiarities of the use of periodicals by the communist authorities as instruments of total mobilization of Western Ukrainian society in the first postwar decade, to investigate the specifics of their activities in the context of the region's Sovietization. Research methodology.* The methodological approach of the study is based on the theory of a totalitarian state devoid of democratic principles. General scientific methods of analysis and synthesis, comparison and generalization are also used. Historical methods of external and internal criticism of archival sources are applied. **The scientific novelty** is that for the first time the peculiarities of the functioning of printed periodicals in the regional context are considered, and the

ways in which they were used by the authorities as an instrument of social mobilization of Western Ukrainian society in the period of late Stalinism are shown. **Conclusions.** It is concluded that the press of the western regions of Ukraine was one of the most important instruments of Sovietization of the region during the first postwar decade. All regional newspapers, without exception, were the publications of the district/city/regional committees of the CP(b)U. Editorial policy a priori could not be independent, since under the conditions of the party monopoly on the information space, the entire press was under the total control of the Bolshevik Party. The printed periodicals of the period under study served as agitators and propagandists of Stalin's ideas and the policies of the ruling Communist Party. On the one hand, they helped mobilize the population to rebuild the region's economy, and on the other hand, they supported the party's policy aimed at fighting the Ukrainian insurgency. The widespread practice of engaging local residents as newspaper correspondents, the «robsilker», was aimed at creating the illusion of popular support for the Party-Soviet government and the possibility for every "ordinary citizen" to freely join the process of state building.

Key words: newspapers, propaganda, stalinism, Western Ukrainian lands, mass media.

References:

- Bortnikov, V.** (2020). Hazeta «Radianska Volyn» yak dzherelo stalinskoj propahandy [The newspaper "Soviet Volyn" as a source of Stalinist propaganda]. *Totalitaryzm yak systema znyshchennia natsionalnoi pamiaty: zbirnyk naukovykh prats za materialamy vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu 11–12 chervnia 2020 roku*. Lviv, 23–27. [in Ukrainian]
- DATO** - Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [State archive of Ternopil region]
- Filipova, O.** (2013) Dyskurs partiino-radianskoj povoiennoi presy Pivdnia ta Zakhodu Ukrainy: porivnialnyi aspekt [The discourse of the party-Soviet post-war press of the South and West of Ukraine: a comparative aspect]. *Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho instytutu presoznavstva – Proceedings of the Research Institute of Press Studies*, 3, 462-476. [in Ukrainian]
- Kalishchuk, O** (2021). Povsiakdennia volynian u povoienni roky: okremi aspekty ideolohichnoho tysku (za materialamy hazety «Radianska Volyn») [Everyday life of Volyn residents in the post-war years: certain aspects of ideological pressure (based on the materials of the newspaper "Soviet Volyn")]. *Povsiakdenne zhyttia naseleennia zakhidnykh zemel Ukrainy u pershi povoienni roky (1944–1953) : kolektyvna monohrafiia / vidp. red. V. Ilnytskyi*. Lviv – Torun : Liha-Pres, 297-317. [in Ukrainian]
- Khruliak, F.** (1947). Vid shchyroho sertsia diakuiu ridnomu Stalinu [I thank my dear Stalin from the bottom of my heart]. *Nove Zhyttia – New life*. 8 bereznia. [in Ukrainian]
- Kononenko, V., Melnychuk, O.** (2019). The role of the soviet press in cultural-ideological processes in the Ukrainian SSR (1945 – 1953). *Skhidnoevropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 11, 169–179. [in English] DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.11.170711>
- Kravchuk, L.** (2016). Presa yak zasib radianizatsii Ternopilshchyny (veresen 1939 – cherven 1941 rr.) [The press as a means of Sovietization of Ternopil Region (September 1939 - June 1941)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii : Istorii – Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk. Series: History*. 2(3), 70-72. [in Ukrainian]
- Kravchuk, M.** (2004). Utverzhennia totalitarnoi politychnoi systemy zasobamy politychnoi propahandy (radianskyi period) [Establishment of a totalitarian political system by means of political propaganda (Soviet period)]. *Naukovi visnyk Chernivetskoho universytetu. Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny – Scientific Bulletin of Chernivtsi University. History. Political sciences. International relations : Zb. nauk. prats*, 229-230, 129-133[in Ukrainian]
- Krupskyi, I.** (2020). Partiine kerivnytstvo ZMI yak riznovyd ideolohichnoi tsenzury (na prykladi zakhidnoukrainskykh zemel povoiennykh rokiv) [Party management of mass media as a kind of ideological censorship (on the example of the western Ukrainian lands of the post-war years)]. *Totalitaryzm yak systema znyshchennia natsionalnoi pamiaty: zbirnyk naukovykh prats za materialamy vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu 11–12 chervnia 2020 roku*. Lviv, 37–41. [in Ukrainian]
- Nahirniak, M., Lavretskyi, V** (2013). Politychna ta ideolohichna borotba orhaniv Komunistychnoi partii u protsesi utverzhennia rezhymu v Zakhidnii Ukraini (1944–1945 rr.) [The political and ideological struggle of the Communist Party bodies in the process of establishing the regime in Western Ukraine (1944–1945)]. *Viiskovo-naukovi visnyk – Military-scientific bulletin*. 20, 66-80. [in Ukrainian]
- Nasliduite mii pryklad [Follow My Example] (1946). (1946). *Nove Zhyttia – New life*. 16 zhovtnia. [in Ukrainian]
- Nove Zhyttia – New life.** (1947). 26 sichnia. [in Ukrainian]
- Paliukh, O.** (2010). Hazeta «Vilna Ukraina» (1939–1941 rr.) yak vydavnychiy proekt [The newspaper "Free Ukraine" (1939–1941) as a publishing project]. *Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho tsentru periodyky – Collection of works of the Scientific Research Center of Periodicals; NAN Ukrainy, LNNBU im. V. Stefanyka, NDI presoznavstva*. Lviv, 2, 70. [in Ukrainian]

-
- Pochepstov, G.** (2015) *Propagandistskie sistemi Germanii i SSSR: paralleli i razlichiya* [Propaganda systems of Germany and the USSR: parallels and differences]. URL: <http://argumentua.com/stati/propagandistskie-sistemy-germanii-i-sssr-paralleli-i-razlichiya> [in Russian]
- Popp, R.** (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region). *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk*, 8, 142–152 [in English] DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>
- Starodubets, G., Popp, R.** (2020). The policy of Sovietization of the western regions of Ukraine in 1944–1953 through the Propagandist symbols and rituals. *Studia Historica Nitriensia*, 24, 2, 412–427. [in English] DOI: 10.17846/SHN.2022.262.408-421.
- Starodubets, G., Sokoliuk, S.** (2022). Propaganda Component of the Process of Sovietization and Forms of its Implementation in the Western Regions of Ukraine in 1944 – 1950. *Studia Historica Nitriensia*. 26, 2, 408-421. DOI: 10.17846/SHN.2020.24.2.412-426. [in English]
- TsDAHOU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]

Статтю надіслано до редколегії 15.07.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 30.08.2023 р.

Галина Бухта

Іллінецький аграрний фаховий коледж

аспірантка (Україна)

e-mail: llin.bibl@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1069-3280>

Академік НААН А.О. Бабич та його наукова школа з аграрного дослідництва (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)

Анотація. Метою дослідження є визначення умов становлення і функціонування, внеску у науку, науково-технічний і соціальний прогрес досягнень наукової школи академіка НААН А. О. Бабича, місця і ролі її наукової діяльності у час радянської аграрної політики та період реформування аграрної галузі України. Вивчення окремих аспектів діяльності наукової школи у питанні розв'язання проблеми дефіциту продовольства у період глибокої кризи сільськогосподарського виробництва країни й переходу від екстенсивних методів колгоспно-радгоспної системи на ринкові умови господарювання здійснено на основі архівних матеріалів. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні й поєднанні головних загальнонаукових принципів: історизму, об'єктивізму, науковості, історико-біографічного аналізу у комплексі з історико-системним, біографічним, хронологічним, описовим та статистичним методами. **Наукова новизна** дослідження полягає у поглибленому вивченні досягнень наукової школи А. О. Бабича і його послідовників у напрямі селекції, рослинництва і кормовиробництва у контексті суспільно-політичних змін, на основі поєднання із матеріалами інтерв'ювання учнів академіка і його родини, що сприяло комплексному дослідженню історичного внеску наукової школи, як успішного творчого колективу, у розв'язання проблем аграрної науки. **Висновки.** У період трансформаційних перетворень сільськогосподарської галузі та наукового забезпечення селекційних і технологічних напрямів аграрного виробництва України академіком НААН А. О. Бабичем заснована наукова школа із напрямку селекційно-технологічного забезпечення та розвитку аграрної науки. Ученими наукової школи були розгорнуті перспективні дослідження із селекції, насінництва зернофуражних, зернобобових і кормових культур, запропоновані концепції та методи у кормовиробництві, зроблені відкриття і винаходи, створено багато нових, адаптованих під сортові технології сортів кормових культур, удосконалені технології їх вирощування. Запропоновані наукові розробки поліпшили стан кормової бази, забезпечили виробництво якісних повноцінних кормів. Це відіграло значну роль у перебудові сільськогосподарської науки в Україні, здобутті вагомих наукових і виробничих результатів.

Ключові слова: академік А. О. Бабич, Інститут кормів, історія аграрної науки, кормовиробництво, наукова школа, рослинництво, селекція, учні.

Постановка проблеми. Звернення до історії становлення й розвитку наукової школи вітчизняної аграрної науки із проблем кормовиробництва кінця ХХ – початку ХХІ ст., заснованої академіком А. О. Бабичем в НДІ кормів Південного відділення ВАСГНІЛ (нині – Інститут кормів та сільського господарства Поділля НААН), у співпраці з іншими галузевими установами, потребують ретельного вивчення й аналізу з огляду науково-теоретичних уявлень про науковий доробок академіка і його учнів. У 1980–2015 рр. вони забезпечували науковий супровід й позитивну динаміку змін у сільськогосподарському виробництві. Важливим є студіювання значно ширшого, соціально-політичного виміру у питанні розвитку національного інтелекту, наявності творчої спадщини академіка як національного надбання. Реалізуючи ідею комплексного дослідження й узагальнення наукового спадку видатного українського ученого академіка А. О. Бабича, особливої уваги потребує вивчення діяльності його наукової школи із напрямку селекційно-технологічного забезпечення та розвитку аграрної науки.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельна база студій над поступом української наукової школи із селекційно-технологічного забезпечення та розвитку аграрної науки, заснованої академіком А. О. Бабичем має певні напрацювання за останні десятиліття, проте продовжує характеризуватися фрагментарністю. Так, зазначена проблема частково розглянута у праці А. Г. Степаненка. Певною мірою біографічні відомості із життєпису та деякі фундаментальні основи діяльності наукової школи академіка НААН А. О. Бабича викладені у книзі К. С. Михайлова. Узагальнені відомості про ученого та його наукові досягнення містяться у дослідженнях науковців НААН В. А. Вергунова, Н. Б. Щебетюк, О. П. Анікіної та ін. Короткий аналіз наукової спадщини ученого окремих періодів його творчої діяльності здійснили учні

.....
Інституту кормів і сільського господарства Поділля НААН О.В. Корнійчук, В.С. Задорожний, А.А. Бабич-Побережна. Становлення і розвиток наукової школи, здобутки засновника школи і його послідовників у часі розглянуто у науковій публікації І.С. Задорожної. У цьому дослідженні також проаналізовані стан підготовки кадрів вищої кваліфікації за період розвитку творчого колективу, сучасний стан і пошук шляхів вирішення наукових проблем.

Функціональна багатогранність ученого-експериментатора та широта наукового діапазону заснованої ним наукової школи потребують вивчення та уваги з боку дослідників розвитку історії української науки і доповнення із залученням архівних джерел.

Джерельною базою дослідження проблеми є також масив документів радянського періоду та періоду незалежності України, що знаходяться у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) (ф. 2., оп. 15. Матеріали Ради Міністрів УРСР). Особливу зацікавленість серед матеріалів архіву становить комплекс документів, зокрема : «Листування відділу агропромислових галузей з міністерствами і відомствами про польове і лугопасовищне виробництво кормів, насінництво кормових культур і трав, виконання рішень Уряду по кормовиробництву» (ф. Р-2, оп. 15, спр. 2009, 2470); «Листування відділу агропромислових галузей із міністерствами і відомствами про роботу науково-дослідних установ АПК» (ф.Р-2, оп. 15, спр. 2043); «Листування відділу з питань агропромислового комплексу і продовольства з міністерствами і відомствами з питань роботи науково-дослідних установ та УААН» (ф.Р-2, оп.15, спр.3575).

Значний фактичний матеріал для здійснення дослідження міститься в архіві Інституту кормів НААН, зокрема це Особова справа академіка А. О. Бабича. Вагому частку джерельної бази становить творча спадщина академіка : особиста бібліотека ученого, у якій є монографії, книги, рукописи, патенти і свідоцтва (особисті й у співпраці), наукові публікації у фахових і періодичних виданнях, оригінальні автореферати.

Метою статті є спроба поглибленого вивчення й узагальнення наукових досягнень академіка А.О. Бабича та учнів його наукової школи, визначення її історичної місії у розвитку української аграрної науки та вирішенні державних завдань, а також уведення до наукового обігу нових джерел.

Виклад основного матеріалу. Сучасні реалії входження України у загальноєвропейські інтеграційні процеси вимагають переосмислення досвіду становлення сільськогосподарської науки, внеску наукових шкіл у її розвиток, науково-організаційної та педагогічної діяльності вітчизняних учених. Щодо цього цілком слушна заувага академіка НААН (Національна академія аграрних наук) В.А. Вергунова: «Кожна країна формує власну історію, контекстово залежну від системи цінностей свого цивілізаційного вектора, просякнуту національним колоритом та характерними особливостями, оскільки історія – це теперішній час, покладений на минувшину» (Вергунов, 2020, с. 27).

З огляду на аспекти змін історичних умов розвитку вітчизняної аграрної науки, аналіз наукової спадщини радянської доби потребує уважного підходу у питанні дослідження значного наукового досвіду провідних українських учених. Наполегливою працею та завдяки значним інтелектуальним зусиллям і цілеспрямованості, почуттям обов'язку, вони підняли та звеличили українську науку, створили наукові школи, виховали гідних послідовників.

Умовою виникнення та основою діяльності наукової школи за О. О. Богомольцем, є наявність видатного ученого, лідера із новими ідеями узагальнювального синтетичного значення, спроможного передати іншим свій ентузіазм, згуртувати навколо певної нової проблеми, упродовж багатьох десятиліть спільно працювати над її різними питаннями. Саме так формується нова наука школа, продукуючи з роками нове гармонійне вчення (Богомолець, 1969, с. 302). Згідно із робочою моделлю сучасної наукової школи, розробленою Ю. О. Храмовим, «наукова школа являє собою неформальну творчу спільноту дослідників різних поколінь високої наукової кваліфікації на чолі з науковим лідером у певному науковому напрямі, об'єднаних однаковими підходами до розв'язання проблеми, стилем роботи й мислення, оригінальністю й новизною ідей і методів реалізації дослідницької програми, яка одержала значні наукові результати, здобула авторитет і громадське визнання в даній галузі знання» (Храмов, с. 122).

Водночас здатність науки до універсального синтезу у сфері як державотворення, так і наукового супроводження усіх виробничих галузей народного господарства є ознакою національної історії. Відомо, що радянська колгоспно-радгоспна система з її плановою економікою потребувала наукового забезпечення розвитку галузей сільського господарства, координації діяльності наукових і виробничих структур не тільки через органи влади як структури управління й контролю, але й шляхом виконання державних програм через новостворені науково-дослідні установи та інституції. Втім, навіть в умовах жорсткого адміністративно-командного тиску й посиленого контролю зі сторони органів влади на всіх її рівнях ученим

вдавалося працювати системно над поставленими проблемами та досягати значних наукових результатів.

Відомо, що найгострішу проблему радянського народного господарства упродовж десятиліть створювало відстале сільськогосподарське виробництво, що спричинило дефіцит харчових продуктів. Для «стабілізації» ситуації здійснювалися різні заходи, приймалися постанови з питань поліпшення забезпечення населення продовольством (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 1329, арк. 101–117), окреслювалися нові завдання на перспективу. Великі надії у питанні розвитку тваринництва й забезпечення галузі повноцінними кормами, як джерелами продуктів харчування, покладалися на НДІ кормів УААН (ЦДАВО, ф. 2, оп. 15, спр. 1704, арк. 168). Проте, виробничі показники галузі упродовж десятиліть залишалися досить низькими, бо цілком залежали від міцної кормової бази та якісних кормів з максимальним вмістом поживних речовин, яких у господарствах катастрофічно не вистачало (ЦДАВО, ф. Р-2, оп., 15, спр. 2470, арк. 25, 26, 50, 117, 123, 136-142).

Коло окреслених проблемних питань радянської аграрної політики успадкувала незалежна українська держава, якій потрібно було реформувати галузь, пережити важкі трансформаційні процеси переходу на ринкові умови господарювання, як безальтернативного шляху розвинутих країн світу методом «докорінної перебудови діяльності аграрної науки та прискорення науково-технічного прогресу в агропромисловому комплексі», «інтеграції науки із виробництвом, прискореного розвитку фундаментальних і прикладних досліджень» (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 1336, арк. 29).

Як керівник державної програми із кормових культур (із 1980 р.) зі шпальт офіційної урядової газети «Голос України» (1992) професор у галузі рослинництва і селекції А. О. Бабич зауважив щодо «національної біди» України, корінь зла якої, на його думку, полягав у історичній традиції приділення незначної уваги виробництву енергетичних і високобілкових кормів. Висновки щодо передумов успішного функціонування аграрного сектору країни учений зробив у результаті вивчення досягнень світового кормовиробництва, цитуємо зокрема: «...найшвидше досягають успіхів, процвітають в економіці й житті людей ті фермери, господарства й країни, які прискореними темпами розвивають виробництво зернофуражних культур, кормів і сої, розв'язують проблему кормів і білка» (Бабич, 1992, с. 1).

Відтак постать видатного діяча у галузі аграрної науки А. О. Бабича (1936–2015) привертає увагу визначним місцем, яке він посів у світовій науковій ніші. Учений і організатор аграрного дослідництва головною місією для себе вважав служіння сільському господарству своєї країни (Бабич, 1990, с. 2). Так, колишній президент України Л.М. Кравчук схарактеризував академіка А.О. Бабича, як особистість, «керовану ідеалами любові до своєї землі». «Титаном науки чистого і світлого сумління» назвав академіка учений О. Зінченко; учені І. Гудков, В. Гудзь – «новатором науки, чуйною людиною».

Значний і багатогранний науковий доробок академіка А. О. Бабича – 1065 наукових праць, із них 30 монографій, книг і довідників, (Національна академія, 2012, с. 17–18), зокрема назвемо найбільш вагомі: «Проблема білка і вирощування зернобобових на корм» (1993), «Кормові і білкові ресурси світу» (1995), «Світові, земельні, продовольчі і кормові ресурси» (1996), «Кормові і лікарські рослини в ХХ – ХХІ століттях (1996) та ін.

Становлення особистості А. О. Бабича, як ученого відбувалося під впливом наукового комунікування із видатними уже на той час діячами вітчизняної науки –Б.Є. Патонем, В.М. Ремеслом, А.І. Задонцевим, А.М. Гіренком та ін. Так, у дніпропетровській науковій школі А.О. Бабич сформувався як науковий діяч, визначив пріоритетні напрями діяльності, над якими працював упродовж усього творчого життя. З 1975 р. він працював завідувачем лабораторії кормових культур Всесоюзного НДІ кукурудзи (нині – Інститут зернових культур НААН); у 1979 р. захистив докторську дисертацію «Особливості технології вирощування сої в умовах Північного Степу України». У 1980 р. отримав призначення на посаду директора Вінницького НДІ кормів (Архів Інституту кормів, арк. 37) і упродовж десятиліть розвивав дослідження із обраної теми. Практично в усіх регіонах країни працювали його учні, співвиконавці державних програм «Продовольство-95», «Корми і кормовий білок», «Кормовиробництво», «Концепції розвитку кормовиробництва» (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 1704, арк. 171–185), що висунули цілий ряд наукових проблем із ресурсощадних і інтенсивних технологій вирощування кормових культур, розв'язання яких потребувало напруженої роботи та розвитку Інституту кормів УААН, як наукового координаційного центру галузевих науково-дослідних установ.

Відомо, що А.О. Бабич очолив масштабну розробку державних наукових програм з метою збільшення виробництва продуктів харчування (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 1336, арк. 38) із пріоритетних напрямів досліджень із кормовиробництва, а саме: «розв'язання проблеми кормового білка, вдосконалення технології виробництва грубих, соковитих і комбінованих кормів», створення та використання у виробництві нових сортів і гібридів кормових культур. Учений сформував нові напрями наукових досліджень, відкрив нові наукові лабораторії,

здійснював науково-методичний супровід із застосування інноваційних технологій, які були передані у колгоспи і радгоспи, що «дозволило підвищити в ряді господарств урожайність кормових культур, поліпшити використання природних кормових угідь і культурних пасовищ» (ЦДАВО України, ф.2, оп. 15, спр. 1704, арк.16), зміцнював водночас матеріально-технічну базу Інституту та підпорядкованих науково-дослідних установ, розвивав міжнародну співпрацю.

Для забезпечення підготовки наукових кадрів в Інституті кормів із 1993 р. розпочала роботу аспірантура за спеціальностями «Селекція і рослинництво», «Кормовиробництво і лукивництво», «Годівля тварин і технологія заготівлі кормів». У 1996 році у ній навчалося 38 аспірантів. Згодом – докторантура із кормовиробництва і лукивництва, годівлі тварин і технології заготівлі кормів. У 1995 р. створена спеціалізована вчена рада із захисту докторських і кандидатських дисертацій, із двох спеціальностей 06.00.12 «Кормовиробництво і лукивництво» і 06.00.16 «Годівля тварин і технологія кормів». Першими здобутками аспірантури став захист 6 докторських і 8 кандидатських дисертацій (Степаненко, 1999, с. 22).

Серед видатних імен діячів української науки, які захистили докторські дисертації за наукового консультування А.О. Бабича – академіки, професори Ф.Ф. Адамень, М.І. Бахмат, А.Д. Гаркавий, А.І. Дзюбайло, Л.О. Кирилеско, Я.І. Мащак, С.В. Красненков, В.Т. Маткевич, І.Ф. Підпалій, А.В. Черенков, Е.Р. Ермантраут, В.Ф. Петриченко та ін. Свого часу захистили кандидатські дисертації Т.В. Болоховська, Н.Ф. Волинець, Н.Я. Гетьман, О.О. Грабовський, С.В. Іванюк, Т.В. Дробітько, В.П. Забродський, В. Карасевич, В.Г. Липовий, Н.М. Петриченко, С.П. Медвідь та ін. На сучасному етапі розвитку аграрної науки вони мають свої вагомі наукові надбання і розвивають свої наукові школи.

Зазначимо, що значна складова дослідницької роботи наукової школи відображена в оригінальних наукових працях учнів А. Бабича та досягненнях сформованих нових творчих об'єднань. Втім, яскравими прикладами наукових здобутків учнів академіка із практичним застосуванням інновацій є їхні оригінальні рукописи авторефератів на здобуття докторських та кандидатських дисертацій. Зокрема, це автореферат дисертації К.П. Ковтун на здобуття наукового ступеня доктора сільськогосподарських наук на тему «Наукове обґрунтування технологічних прийомів створення високопродуктивних багаторічних травостоїв при конвеєрному виробництві кормів на орних землях Лісостепу» (Ковтун, 2006), керівник В.Ф. Петриченко. Предмет дослідження – види і сорти бобових і злакових багаторічних трав та їх травосумішок, технологічні прийоми створення багаторічних травостоїв. Результати наукових досліджень використовувалися при розробці зональних регіональних систем кормовиробництва (Вінниця, 1998), а також включені до «Наукових основ агропромислового виробництва в зоні Лісостепу України» (Київ, 2005). Запропонована система виробництва кормів впроваджувалася у господарствах Вінницької, Житомирської, Тернопільської, Волинської, Івано-Франківської областей на площі близько 50 тисяч гектарів (Ковтун, 2006, с. 3).

Актуальність досліджуваної проблеми, яка визначалася потребою збільшення виробництва сої для розв'язання проблеми кормового білка у період переходу сільськогосподарського виробництва до ринкових відносин зазначена у роботі С.В. Іванюка із селекції і насінництва на тему «Оцінка і створення вихідного матеріалу для селекції сої на продуктивність, імуностійкість до хвороб та покращення якості насіння в умовах Лісостепу України» (Іванюк, 1996). Дослідження проводилися за наукового консультування А.О. Бабича; головна мета – поглиблене вивчення вихідного матеріалу для актуальних напрямлень селекції сої, на основі модельних сортозразків генетичної різноманітності світової колекції, можливість використання при створенні ранньостиглих високопродуктивних, стійких до хвороб сортів із високими показниками якості насіння сої в умовах Лісостепу України. Наукова новизна і практична цінність дослідження полягала у встановленні закономірностей мінливості та успадкування основних господарсько-цінних ознак, виявлення високого варіювання кількісних ознак та їх тісного зв'язку із умовами навколишнього середовища. За результатами цих наукових досліджень створені нові вихідні форми сої: ультраранньостиглий, імуностійкий до хвороб сорт «Краса Поділля»; середньостиглі продуктивні сорти «Подольянка», «Агат» і «Побужанка». Результати досліджень доповідалися на Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми виробництва і використання кормового зерна і сої» (Вінниця, 1993), «Корми і кормовий білок» (Вінниця, 1994), «Україна в світових земельних продовольчих і кормових ресурсах і економічних відносинах» (Вінниця, 1995), (Іванюк, 1996, с. 2).

Науковою новизною підготовки дослідницької праці А.В. Дробітько на здобуття наукового ступеня кандидата сільськогосподарських наук із рослинництва на тему «Формування урожаю зерна сої залежно від прийомів вирощування в умовах Південно-Західного Степу України» (2002), (керівник А.О. Бабич), стало виявлення високопродуктивних сортів сої; визначення загального фотосинтетичного потенціалу сої, економічної та енергетичної ефективності її вирощування. Практична цінність отриманих результатів дослідження полягала у забезпеченні

отримання на незрошувальних землях в умовах Південно-Західного Степу 16–20 центнерів насіння сої із гектара (Дробітько, 2002, с. 2).

Яскравим прикладом рівня розробки проблеми дослідження за наукового консультування А.О. Бабича є автореферат дисертації із кормовиробництва і лувівництва на здобуття наукового ступеня кандидата сільськогосподарських наук Ж.А. Молдован на тему «Продуктивність різночасно дозріваючих травостоїв залежно від видового складу компонентів в умовах Лісостепу Західного» (2007). Актуальність проблеми викликана проблемою підвищення ефективності створення і використання у зазначеному регіоні сіяних лучних угідь та культурних пасовищ з метою визначення найбільш перспективних різночасно дозріваючих багаторічних травосумішок. Завдяки одержанню результатам виявлено найкращі моделі сіяних ценозів за різної тривалості їх використання та встановлені параметри за різних способів формування. Наукові розробки були упроваджені в СГК ім. Щорса Староконстянтинівського району Хмельницької обл. на загальній площі 70 гектарів (Молдован, 2007, с. 3).

Заслуговує на особливу увагу органічне поєднання творчої діяльності на паритетних засадах у період, який визначений хронологічними рамками статті, академіка Анатолія Бабича та його доньки – доктора економічних наук А. Бабиш-Побережної. Працюючи над глобальною проблемою світових продовольчих і кормових ресурсів, А. Бабиш залучав до наукових досліджень провідних спеціалістів і науковців Інституту кормів. Нині, як учений економіст-аграрник, А.Бабиш-Побережна розвиває напрям наукових досліджень із економіки національних і світових продовольчих високобілкових кормових ресурсів. Їм належать спільні визначні проблемні праці із проблем виробництва і використання світових та вітчизняних високобілкових ресурсів забезпечення продовольчої безпеки, зокрема : «Народонаселення і продовольство на рубежі ХХ–ХХІ століть» (2000), «Засуха, суховій і пилова буря в Україні в період глобальних змін клімату» (2014), «Селекція, виробництво, торгівля і використання сої у світі» (2011) та ін.

За К. Михайловим (Михайлов, 2006) коло наукової творчості лідера і учнів вінницької школи умовно розподіляється на декілька сфер, а саме: ретроспективний погляд ученого на історію сільськогосподарської науки; оцінка реальних тенденцій сучасності, закладення нової методики і досліджень, як основи теорії аграрної науки; націленість на майбутнє із ключових проблем – питань земельних, продовольчих і кормових ресурсів.

Відтак розвиваючи дослідження світового рівня, особисто і у співавторстві упродовж 1980–2001 рр., А. Бабиш щорічно публікував понад 20–40 наукових праць. Загалом на 2006 р. друковані наукові праці А. Бабиш і його учнів склали понад 3686 статей, книг, підручників, монографій, довідників, рекомендацій; понад 286 патентів і авторських свідоцтв. Закономірно, що у 2011 р. підтверджено авторство селекціонера А.О. Бабиш на 88 сортів сої та інших культур; 138 патентів на винаходи і авторських свідоцтв (Бабиш, 2011, с. 3).

Багаторічні дослідження наукової школи А. О. Бабиш дали аграрному виробництву цінний вихідний селекційний матеріал, нові сорти зернових бобових і зернобобових культур, розробку генетичних основ та методик селекції у поєднанні комплексу корисних ознак – стійкості до стресових ситуацій, вилягання, високим вмістом білка. До творчих надбань наукової школи Анатолія Бабиш належать спільно створені близько 100 сортів сої, зернобобових і кормових культур.

Оригінальність досліджень наукової школи підтверджують авторські свідоцтва на розробки, зокрема : «Метод боротьби із бур'янами у посівах люцерни» (№1070719, 1983); «Метод заготівлі корму із рослинної сировини» (№1287331, 1986); «Метод силосування кормів» (№1559470, 1989); «Спосіб посіву сої» (№1637056, 1990); «Метод збирання зернобобових культур на насіння» (№1611260, 1990); «Метод отримання корму» (№1765932, 1992) та ін. Захищені нові наукові розробки вінницької наукової школи патентами на винаходи, зокрема : «Подрібнювач до машини для збирання підв'ялених стеблових кормів» (№21043, 1997); «Пристрій для обробки скошених рослин» (№20109, 1997); «Установка для нагрівання та перемішування зернового корму» (№13957, 1997); «Обертач валків» (№22583, 1998); «Сінозбиральна машина» (№29254, 2000); «Засіб для обробки насіння» (№22928, 1998) та ін.

Зазначимо, що спільні творчі здобутки засновника і лідера наукової школи і його послідовників створили її значуще надбання, забезпечивши перспективний розвиток. Так, доктор с. г. наук, професор, академік НААН В. Ф. Петриченко, захистивши у 1995 р. під науковим керівництвом А. Бабиш докторську дисертацію на тему «Наукове обґрунтування агротехнічних заходів підвищення урожайності та якості насіння в Лісостепу України», створив та об'єднав колектив учнів, які уже на 2019 рік успішно захистили 4 докторські та 38 кандидатських дисертацій (Задорожна, с. 154). Ученому належать монографії, підручники, навчальні посібники з агрономічної науки, зокрема : «Нова стратегія виробництва зернових та олійних культур в Україні» (2012); «Сучасні системи землеробства України» (2006), «Соя» (монографія, 2016) та ін. Наукові праці ученого і педагога збагатили вітчизняну агрономічну науку, зокрема її біологічний напрям у розкритті ролі факторів життя при формуванні високопродуктивних посівів

кормових і зернобобових культур. Автор і співавтор понад 620 наукових, науково-методичних і навчальних праць, разом із тим 45 монографій та навчальних посібників, співавтор 90 патентів України на сорти і технології (Задорожна, с.155), В.Ф. Петриченко робить вагомий внесок у розвиток української аграрної науки.

Авторитетну наукову позицію зайняв М.Ф. Кулик, доктор с. г. наук, професор, член-кореспондент НААН. Учений розвинув окремий напрям досліджень, зробив значний внесок у розвиток теоретичних основ та практичних методів раціонального використання кормів у годівлі тварин. У його творчому доробку монографії й навчальні посібники, зокрема : «Корми : оцінка, використання, продукція тваринництва, екологія» (2003); «Нові консерванти і технології кормів» (2004) та ін.

Розвивав ідеї наукової школи доктор с. г. наук професор Г.П. Квітко. Йому належить розробка і впровадження оптимальної структури кормових культур для господарств, прогресивні, екологічно безпечні технології вирощування багаторічних бобових трав. Учений є автором та співавтором понад 220 наукових праць (Задорожна, с. 157), найбільш вагомі серед них : «Багаторічні бобові трави – основа природної інтенсифікації кормовиробництва та поліпшення родючості ґрунту в Лісостепу України» (2013); «Наукові основи інтенсифікації польового кормовиробництва в Україні» (2008) та ін.

Варто зазначити, що серед головних чинників успіху наукової школи А.О. Бабича значну роль відіграли його особисті якості, як лідера, педагога та організатора наукової діяльності учнів. Про це свідчать відгуки послідовників академіка : «Проблема кормів і білка в рослинництві стала для нас спільною на довгі роки. Перша ж зустріч відбулася на початку 80-х на Хмельниччині, в м. Шепетівка на республіканській нараді з питань кормовиробництва. У науковців і виробників відразу склалося враження про могутній десант Інституту кормів у сусідню область: широке коло питань пропозиції виробникам, паритетний діалог з колегами...» (Е. Ермантраут, доктор с. г. наук, професор, м. Київ). «Розроблені схеми дослідів, вибрані методи досліджень, створена наукова школа вчених-кормовиків, в лабораторії зберігається атмосфера взаємодопомоги і принциповості у дотриманні методики закладки польових дослідів» (С. Красненков, Ерастівська дослідна станція); «...вражає його невтомність, працелюбність, відданість науці ...» (Д. Кондратюк, м. Вінниця); «...за час нашої спільної наукової діяльності сумісно опубліковано 10 наукових праць. Вдячний йому, що відкрив мені дорогу в науку» (В. Липовий, Інститут кормів, м. Вінниця); «Велика честь належати до наукової школи Анатолія Бабича. Відчуваю його підтримку і в роки наукової роботи в Буковинському інституті агропромислового виробництва» (В. Смолянінов, м. Чернівці) та ін.

Відтак, у науковій школі А. О. Бабича зосереджувалася творча енергія учених і дослідників, яка скоординувалася лідером під час наукового пошуку, що сприяло їх становленню. Характерна їй атмосфера терпимості, толерантності, стимулу до самостійної інтелектуальної праці, створеним здоровим мікрокліматом, високим стандартом досліджень, справили позитивний вплив у питанні вирішення актуальних і перспективних завдань вітчизняної науки.

Втім, остаточне цілісне уявлення про А.О. Бабича нам допомогла створити сутність ареалу практичної причетності його найближчого оточення. Донька ученого Аліна Анатоліївна зазначила про його суцільне захоплення наукою, дослідницькою роботою, новими ідеями, учнями, дисертаціями – цим він був щасливий. У лабораторії економічного дослідження і маркетингу Інституту кормів науковим співробітником нині працює також і внук ученого Максим Побережний. Максим Сергійович безпосередньо був причетним до підготовки нашого дослідження в питанні опрацювання наукової спадщини ученого.

Як підсумок зазначеного, процитуємо вислів самого А. О. Бабича: «Учений не може бути задоволений тільки результатами експериментальних досліджень, отриманих в лабораторії й на ділянках, вони повинні бути впроваджені у виробництво, освоюватися на полях і фермах. Лише той справжній вчений, хто на практиці бачить плоди своєї напруженої праці, якщо вони принесли реальну користь людям, заслуговує дійсного визнання народу» (Степаненко, 1999, с.41). У масивах збереженої наукової спадщини, в Інституті кормів, у музеї академіка НААН А.О. Бабича перебуває наразі і постать ученого, зокрема у викладах його наукової думки, у нових наукових досягненнях його учнів – послідовниках розпочатої ним справи.

Загалом у ході дослідження діяльності наукової школи А. Бабича та її вагомого внеску у розвиток аграрної науки, робимо висновок, що фундаментальною основою побудови й розвитку широкого діапазону наукових напрямів став багатоаспектний науковий досвід ученого, світове визнання і попит на його наукові досягнення. Упродовж свого творчого наукового життя А.О. Бабич понад 21 рік працював у зоні ризикованого землеробства Степу, 35 років працював у зоні Лісостепу, вивчав зону Полісся. За багаторічну історію наукової діяльності у науковій школі академіка створені нові районовані сорти кормових, зернобобових культур і сої, розроблені теоретичні основи й конкретні рекомендації виробництву щодо використання пасовищ і

сінокосів, режимів удобрення, зрошення і використання травостоїв. Науковою школою здійснено новий підхід до структури посівних площ у польовому кормовиробництві, виробництві кормового зерна, сої, зернобобових культур. Упродовж свого наукового шляху учений зумів об'єднати учнів навколо ідеї та завдань державного значення. Академік і його учні відкрили нові напрями, розвинули власні наукові дослідження, заснували наукові школи, розробки яких захищені патентами й авторськими свідоцтвами. У надрах наукової школи А.О. Бабича зародилися і дістали свій розвиток групи дослідників з новими лідерами, перспективними напрямками та програмами. Цим схарактеризовано виняткове органічне поєднання таланту дослідника, організатора й педагога сільськогосподарської науки, академіка А.О. Бабича, який виховав 16 докторів і 40 кандидатів наук. Результати багаторічних досліджень наукової школи А.О. Бабича у галузі кормовиробництва відіграли значущу роль у період трансформаційних змін аграрної галузі кінця ХІХ – початку ХХ століття, і сьогодні їм характерне джерельне значення й актуальність у питанні успішного функціонування аграрного сектору України.

Масштаби окремих напрямів, що складають спектр наукової діяльності академіка А.О. Бабича і його наукової школи у розв'язанні питання забезпечення продовольством та кормами вимагають подальших перспективних розвідок у цій проблемі та є актуальними для дослідників історії аграрної науки.

Подяка. Висловлюємо щирю вдячність працівникам Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління України, ученим Інституту кормів і сільського господарства Поділля НААН, членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Архів Інституту кормовиробництва і сільського господарства Поділля. Особова справа Бабича Анатолія Олександровича (1936–2015). 112 арк.

Бабич, А. (1990). Оновити відносини з селом. *Подільська зоря*, 23 січня, 2.

Бабич, А. (1992). Гордіїв вузол сівозміни. *Голос України*, 102,1.

Бабич, А., Бабич-Побережна А. (2011). *Селекція, виробництво, торгівля і використання сої у світі*. К.: Аграрна наука, 548.

Богомолець, А. (1969). *Вибрані твори*. К.: Наукова думка, 424.

Вергунов, В. (2020). Історичний аспект розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні як складова формування національної ідентичності. *Вісник НАН України*, 7, 27.

Дробітько, А. (2002). *Формування урожаю зерна сої залежно від прийомів вирощування в умовах Південно-Західного Степу України*: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата сільськогосподарських наук. спец. 06.01.09 «Рослинництво» / А. Дробітько; УААН; Інститут землеробства; Інститут кормів УААН. 1995–1998, 23.

Задорожна, І. Становлення та розвиток наукової школи з проблем селекційно-технологічного забезпечення та розвитку аграрної науки. *Корми і кормовиробництво*, 2019, вип. 87, 151–162.

Іванюк, С. (1996). *Оцінка і створення вихідного матеріалу для селекції сої на продуктивність, імуностійкість до хвороб та покращеної якості насіння в умовах Лісостепу України*: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата сільськогосподарських наук: спец. 06.00.05 «Селекція і насінництво» / С. Іванюк; Інститут кормів УААН (1992–1995). К., 26.

Ковтун, К. (2006). *Наукове обґрунтування технологічних прийомів створення високоефективних багаторічних травостоїв при конвеєрному виробництві кормів на орних землях Лісостепу*: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора сільськогосподарських наук: спец. 06.01.12 «Кормовиробництво і лугівництво» / К. Ковтун; УААН; Інститут кормів. Вінниця, 40.

Корнійчук, О., Задорожний, В., Бабич-Побережна, А. (2021). Науковий спадок академіка Бабича Анатолія Олександровича. *Корми і кормовиробництво*, 2021, 10–14.

Михайлов, К. (2006). *Наукова школа академіка А. О. Бабича*. Вінниця: Діло, 120.

Молдован, Ж. (2007). *Продуктивність різночасно дозріваючих травостоїв залежно від видового складу компонентів в умовах Лісостепу Західного*: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата сільськогосподарських наук. спец. 06.01.12 «Кормовиробництво і лугівництво» / Ж. Молдован; УААН; Інститут кормів. Вінниця, 22.

Національна академія аграрних наук України. (2012). Персональний склад (академіки, члени-кореспонденти, почесні та іноземні члени) 1990–2011. К.: Аграрна наука, 872.

Степаненко, А. (1999). *Академік А. О. Бабич: і визнання, і шана, і довіра*. Вінниця: Тезис, 170.

Храмов, Ю. Наукові школи в НАН України. *Наука та наукознавство*, 2008, №4, 122–133.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Galina O. Bukhta

Ilintsi Agrarian Vocational College
Postgraduate student (Ukraine)

**NAAS Academician A. Babych and His School of Agrarian Studies
(the End of the 20th – Beginning of the 21st Century)**

Abstract. *The purpose of the research is to determine the conditions of establishment and functioning, contribution to science, scientific-technical and social progress of the achievements of the academician A.O. Babych's scientific school, as well as the place and role of its scientific activities during the time of Soviet agrarian policy and the period of agricultural reform in Ukraine. The study of individual aspects of the scientific school's activities in solving the problem of food shortage during the period of deep crisis in agricultural production of the country and the transition from extensive methods of the collective farm state system to market-based economic conditions has been conducted based on archival materials. The research methodology is based on the utilization and combination of key general scientific principles, historicism, objectivity, scientificity, historical-biographical analysis in conjunction with historical-systemic, biographical, chronological, descriptive, and statistical methods. The scientific novelty of the research lies in the in-depth study achievements of the scientific school of A.O. Babych and his followers in the field of selection, plant science, and fodder production in the context of socio-political changes, based on a combination with materials from interviews with the academician's students and his family. This approach has facilitated a comprehensive examination of the historical contribution of the scientific school as a successful creative collective in addressing issues of agricultural science. Conclusions.* During the transformative changes in the agricultural sector and the resolution of scientific support issues in the selection and technological directions of Ukrainian agricultural production, a scientific school specializing in selection and technological support, as well as the development of agricultural science, was established by Academician A. O. Babych. The scientists of this scientific school conducted forward-looking research in selection, seed production of grain and forage crops, proposed concepts and methods in fodder production, made discoveries and inventions, and created numerous new varieties of fodder crops adapted to specific technological requirements. The technologies for their cultivation were refined and improved. These scientific developments not only enhanced the state of the fodder base but also ensured the production of high-quality and nutritious feeds. This played a significant role in the reformation of agricultural science in Ukraine and led to substantial scientific and production achievements.

Key words: Academician A. O. Babych, Institute of Fodder, history of agricultural science, fodder production, scientific school, plant science, selection, pupils.

References:

- Arkhiv Instytutu kormovyrobnytstva i silskoho hospodarstva Podillia.** Osobova sprava Babycha Anatoliia Oleksandrovycha (1936–2015). [Personal file of Anatolii Babych (1936-2015)].112 ark. [in Ukrainian]
- Babych, A.** (1990). Onovyty vidnosyny z selom. [Renew relations with the village]. *Podilska zoria – Podilska zorya, 23 sichnia, 2*
- Babych, A.** (1992). Hordiiv vuzol sivozminy. [Gordian knot of crop rotation]. *Holos Ukrainy – Voice of Ukraine, 102,1.* [in Ukrainian]
- Babych, A.,** Babych-Poberezhna, A. (2011). *Selektsiia, vyrobnytstvo, torhivlia i vykorystannia soi u sviti.* [Soybean breeding, production, trade and use in the world]. K.: Ahrarna nauka, 548. [in Ukrainian].
- Bohomolets, A.** (1969). *Vybrani tvory.* [Selected works]. K.: Naukova dumka. 424. [in Ukrainian].
- Drobitko, A.** (2002). *Formuvannia urozhaiu zerna soi zalezghno vid pryiomiv vyroshchuvannia v umovakh Pivdenno-Zakhidnoho Stepu Ukrainy :* avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata silskohospodarskykh nauk. spets. 06.01.09 «Roslynnnytstvo». [Formation of soybean grain yield depending on cultivation methods in the conditions of the Southwestern Steppe of Ukraine : thesis for the degree of Candidate of Agricultural Sciences. specialty 06.01.09 "Plant growing"] / A. Drobitko; UAAN; Instytut zemlerobstva; Instytut kormiv UAAN. 1995–1998, 23. [in Ukrainian].
- Ivaniuk, S.** (1996). *Otsinka i stvorennia vykhidnoho materialu dlia selektsii soi na produktyvnist, imunostiikist do khvorob ta pokrashchenoi yakosti nasinnia v umovakh Lisostepu Ukrainy :* avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata silskohospodarskykh nauk : spets. 06.00.05 «Selektsiia i nasinnnytstvo». [Evaluation and creation of source material for soybean breeding for productivity, immunity to diseases and improved seed quality in the forest-steppe of Ukraine : thesis for the degree of Candidate of Agricultural Sciences : specialty 06.00.05 "Breeding and seed production"] / S. Ivaniuk; Instytut kormiv UAAN (1992–1995). K., 26. [in Ukrainian].

Khramov, Yu. Naukovi shkoly v NAN Ukrainy. [Scientific schools in the National Academy of Sciences of Ukraine]. *Nauka ta naukoznavstvo – Science and science studies*, 2008, №4, 122–133. [in Ukrainian].

Korniichuk, O., Zadorozhnyi V., Babych-Poberezhna A. (2021). Naukovyi spadok akademika Babycha Anatoliiia Oleksandrovycha. [Scientific heritage of academician Babych Anatolii Oleksandrovych]. *Kormy i kormovyrobnytstvo – Feed and feed production*, 2021, 10–14. [in Ukrainian].

Kovtun, K. (2006). *Naukove obgruntuvannia tekhnolohichnykh pryiomiv stvorennia vysokoproduktyvnykh bahatorichnykh travostoiv pry konveiernomu vyrobnytstvi kormiv na ornykh zemliakh Lisostepu* : avtoreferat dysertatsii na здобuttia naukovoho stupenia doktora silskohospodarskykh nauk : spets. 06.01.12 «Kormovyrobnytstvo i lukivnytstvo». [Scientific substantiation of technological methods for the creation of highly productive perennial grass stands in the conveyor production of fodder on arable lands of the Forest-Steppe : thesis for the degree of Doctor of Agricultural Sciences : specialty 06.01.12 "Forage and grassland production"] / K. Kovtun; UAAN; Instytut kormiv, Vinnytsia, 40. [in Ukrainian].

Moldovan, Zh. (2007). *Produktyvnist riznochasno dozrivaiuchykh travostoiv zalezjno vid vydovoho skladu komponentiv v umovakh Lisostepu Zakhidnoho* : avtoreferat dysertatsii na здобuttia naukovoho stupenia kandydata silskohospodarskykh nauk. spets. 06.01.12 «Kormovyrobnytstvo i lukivnytstvo». [Productivity of grass stands maturing at different times depending on the species composition of components in the conditions of the Western Forest-Steppe: thesis for the degree of Candidate of Agricultural Sciences. specialty 06.01.12 "Forage and grassland production"] / Zh. Moldovan; UAAN; Instytut kormiv. Vinnytsia, 22. [in Ukrainian].

Mykhailov, K. (2006). *Naukova shkola akademika A.O. Babycha. [Scientific school of academician A. Babych.]*. Vinnytsia : Dilo, 120. [in Ukrainian]

Natsionalna akademiia ahrarnykh nauk Ukrainy. (2012). Personalnyi sklad (akademiky, chleny-korespondenty, pochesni ta inozemni chleny)1990–2011. [National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine. Personnel (academicians, corresponding members, honorary and foreign members)1990–2011]. *Ahrarna nauka*, 872. [in Ukrainian].

Stepanenko, A. (1999). Akademik A. O. Babych : i vyznannia, i shana, i doviria. [Academician A.O. Babych: recognition, honor and trust]. Vinnytsia : Tezys, 170. [in Ukrainian].

Verhunov, V. (2020). Istorychnyi aspekt rozvytku silskohospodarskoi doslidnoi spravy v Ukraini yak skladova formuvannia natsionalnoi identychnosti. [Historical Aspect of the Development of Agricultural Research in Ukraine as a Component of the Formation of National Identity]. *Visnyk NAN Ukrainy – Bulletin of the National Academy Sciences of Ukraine*, 7, 27. [in Ukrainian].

CDAVO Ukraine – Centralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy, m. Kyiv [Central State Archive of Supreme Authorities of Ukraine]. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 15.07.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 02.09.2023 р.

Світлана Нижнікова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: s.v.nyzhnikova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2064-6867>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/IXD-6337-2023>

Сфери уразливості українок в умовах вимушеної міграції в Німеччину

Анотація. Після початку повномасштабного нападу РФ на Україну мільйони українців евакуювалися до різних держав Європи з метою врятуватися від воєнних дій на теренах нашої країни. Відповідно до звіту ООН близько 87% українських біженців — це саме жінки й діти, тому **метою статті** є визначення саме жіночих сфер уразливості в умовах вимушеної міграції до Німеччини. **Методологічною основою** стали записані 75 інтерв'ю з українськими біженками у Німеччині у межах проекту «Про що неможливо говорити? Життєві історії та перспективи українських військових біженок у Німеччині», а також методи спостереження, самоаналізу, рефлексії та власний практичний досвід спілкування з українками в Німеччині. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше в історіографії ставиться питання дослідження досвіду вимушених українських мігрантів з гендерної точки зору. **Висновками** дослідження є виділення низки проблематичніших сфер для українських жінок, які вимушено опинилися у Німеччині. Перша проблема, з якою вони зустрілися, це нестача державних ресурсів для контролю процесу розподілу житла, що призвело до росту індивідуальних ініціатив з метою надання допомоги українським біженкам, що однак провокувало можливість сексуального насилля та професійної експлуатації. Проте великою перевагою для українських біженців у Німеччині стала фінансова допомога, що зменшила ризики цих явищ у майбутньому. Як показало дослідження інтеграція у німецьке суспільство є найскладнішою для самотніх жінок з дітьми дошкільного віку через відсутність звичної мережі підтримки та догляду за дитиною. Проте поступово відбувалося вибудовування нових соціальних зв'язків, які полегшували процес адаптації до нового життя. Значним випробуванням для багатьох біженок виявилось розділення сімей, що безумовно впливало на їх психоемоційний стан. Крім того, однією з проблем вимушено переміщених українок є саме наявність психологічних травм, спричинених початком війни та процесом евакуації. Практичне значення досягнутих результатів полягає у можливості розробки рекомендацій шляхів інтеграції українських біженок у німецьке суспільство з урахуванням виділених нами сфер уразливості.

Ключові слова: вимушена міграція, Німеччина, російсько-українська війна, сфери уразливості, травма, українські біженки.

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 р. сотні тисяч українців почали рухатися на захід країни в сторону кордонів з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією та Молдовою, намагаючись врятуватися від війни. Мільйони українців залишили свої домівки та велике їх число опинилося закордоном. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну призвело до найбільшої міграційної кризи в сучасному світі. За оцінкою Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців (УВКБ ООН) станом на 07 березня 2023 р. близько 8,1 млн українців було зареєстровано в Європі. Більшість біженців знайшли тимчасовий прихисток у Польщі. За даними Порталу оперативних даних УВКБ ООН на 31.01.2023 р. в Німеччині було зареєстровано 1 055 323 особи з України, які втекли від війни (Operational Data Portal). Згідно з регіональним звітом ООН у вересні 2022 р., близько 87% українських біженців — це саме жінки й діти (Lives on Hold, 2022), які в умовах вимушеної міграції зіткнулися з низкою проблем в різних сферах. Наше дослідження адаптації українських біженок до нового суспільства в умовах вимушеної міграції дозволить виділити та проаналізувати проблемні моменти цього процесу саме для жінок та розробити рекомендації для поліпшення умов їхньої інтеграції у німецький соціум на майбутнє.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Тема уразливості жінок і дівчат під час вимушеної міграції та інтеграції у нове суспільство є відносно новою для зарубіжної історіографії, але вже активно досліджується науковцями різних галузей останні два десятиліття у зв'язку з хвилями мігрантів у Європі. У сучасній зарубіжній історіографії можна зустріти різні напрямки дослідження цієї теми: аналіз травматичного досвіду та посттравматичного стресового розладу у біженців загалом і, жінок зокрема (L. Cortina, S. Kubiak, 2006; J. Lindert, O. S. von Ehrenstein, S. Priebe, E. Brähler, 2009; J. Reavell, Q. Fazil, 2016; T. Koch, A. Liedl,

T. Ehring, 2020; Y. Nesterko, D. Jäckle, M. Friedrich, H. Glaesmer, 2020; M. Vallejo-Martín, A. Sánchez Sancha, J. M. Canto, 2021), плив травми, психологічних розладів на процес інтеграції жінок у нове суспільство (M. Schmidt, N. Kravic, U. Ehlert, 2008; W. Renner, I. Salem 2009; S. Guruge, B. Roche, C. Catallo, 2012; K. Davaki, 2021), проблеми, з якими зустрічаються саме жінки в умовах вимушеної міграції та адаптації (U. Krause, 2014; B. Rohwerder, 2016; M. Hersh, K. Obser, 2016; G. Wolfensohn, 2016; J. Birchall, 2016) тощо. Війна на сході України, яка розпочалася у 2014 р., спричинила хвилю внутрішнього переміщення українців. Науковці розпочали дослідження впливу цього процесу на життєві проекти жінок та чоловіків, оскільки переміщення по-різному впливає на них (B. Roberts, N. Makhshvili, J. Javakhishvili, E. Richardson, 2017; I. Kuznetsova, O. Mikheieva, V. Mykhnenko, R. Dragneva, G. Gulyieva, 2018; I. Kuznetsova, O. Mikheieva, 2019; O. Уварова, М. Ясеновська, 2020а; O. Уварова, М. Ясеновська, 2020b; O. Попова, 2020). Повномасштабне вторгнення РФ на терени України викликало також зацікавлення дослідниками теми переміщення, вимушеної міграції та інтеграції у нове суспільство, що сприяло появі поодиноких розвідок протягом останнього року (O. Креденцер, Л. Карамушка, Ф. Вальдшмідт, С. Клімов, 2022; А. Гурт, Я. Василькевич, 2022; O. Креденцер, 2023; O. Дудчак, 2023). Проте, безумовно, це нова малодосліджена тема для української історіографії, спричинена масовою міграцією українців у Європу через військові дії в Україні.

Мета статті полягає у дослідженні суто жіночих проблемних сфер інтеграції у німецьке суспільство, з яким зустрічаються українські біженки в Німеччині. Методологічною основою нашого дослідження є записані інтерв'ю з українськими біженками у Німеччині у межах проекту «Про що неможливо говорити? Життєві історії та перспективи українських військових біженок у Німеччині», профінансованого Гостьовою дослідницькою програмою для українських вчених-біженців від Фонду Volkswagen. Проект тривав протягом травня 2022–травня 2023 рр. і в результаті було записано та транскрибовано 75 аудіо-/відеоінтерв'ю з українськими втікачами від війни, а саме – жінками, оскільки вони є домінуючою групою серед українських вимушених мігрантів, а також 25 аудіоінтерв'ю з українськими жінками-військовими. Для проведення дослідження нами була розроблена спеціальна анкета, яка складалася з чотирьох основних змістових блоків. Перший блок містив запитання, які стосувалися біографії респонденток та життя до 24.02.2022 р. Другий блок був присвячений питанням початку війни, психологічно-емоційному стану, облаштуванню побуту в Україні під час війни, факторам, які вплинули на прийняття рішення про евакуацію. Третій блок запитань стосувався шляху евакуації та волонтерської допомоги. Четвертий блок містив запитання про життя в Німеччині. Усі розроблені питання обговорювалися заздалегідь з психологами Університету Лейпцигу, щоб уникнути повторного травмування респонденток. В інтерв'ю брали участь тільки повнолітні жінки з різних регіонів України, які обрали Німеччину як країну тимчасового прихистку і знаходилися тут принаймні декілька тижнів, чиї основні життєві потреби були вже задоволені. У проекті брали участь лише ті оповідачі, які були впевнені, що можуть поділитися своїм досвідом. Інтерв'ю записувалися мовою, яку обирала опитувана (російською або українською). Окрім того, для інтерпретації, узагальнення та якісного аналізу даних нами були використані методи спостереження, самоаналізу та рефлексії, а також власний практичний досвід спілкування з українками в Німеччині.

Виклад основного матеріалу. Як показали перші місяці війни центральних державних ресурсів було недостатньо для забезпечення належної логістики, житлового забезпечення та захисту біженців, які прибували з України. Як наслідок багатьом українським втікачам від війни було надано перший захист за участі спонтанних ініціатив представників громадськості, які діяли як окремі особи або як організовані платформи. Таке швидке реагування німецького населення, з одного боку, було значною допомогою для влаштування українців, а з іншого боку, становило загрозу сексуальної та професійної експлуатації жінок, а також торгівлі жінками та дітьми, про що виказували занепокоєння наші оповідачки: *«Просто опять же, мне как женщине нужно было очень осторожно подходить к этому вопросу, вопросу поиска жилья, у кого можно остановиться вообще в незнакомой стране, без знания языка... я сижу и листаю Telegram, пью кофе, и мне написал немец, Штефан, что они с девушкой могут меня принять к себе. Сразу скинул мне все фото паспорта, все контакты, все там: Instagram, и тому подобное, и я подумала, что это выглядит очень даже безопасно, очень даже неплохо. Я согласилась, они спросили, откуда меня забрать. Я сказала, что с вокзала, пожалуйста. Они приехали, забрали меня, и мы вместе с ними уехали к ним домой... я знаю случаи, когда женщины, например, заселялись в квартиру к мужчине. Мужчина потом что-то от них требовал. Домогался. И тому подобное. То есть мне вначале было трудно»* (Акп «НІУЖБВН» МІП, Інтерв'ю з Юліанною, 1996 р. н.).

«Поначалу помагали вот эти знакомые, которые нас сюда звали, они нам дали жилье. Два месяца бесплатно мы жили в этой квартире, но потом произошла не очень приятная ситуация, я устроилась к ним на работу посудомойкой в ресторан... Я не хочу считать чужие деньги, но в

.....
какой-то момент просто я понимала, что мной пользуются, как рабочей силой. Мне не платят деньги, хотя я работаю, тяжело работаю» (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Олесею, 1997 р. н.).

Систематичний огляд сексуального насильства щодо біженців та внутрішньо переміщених осіб свідчить про те, що приблизно кожна п'ята жінка, яка зазнала вимушеного переміщення, зазнає сексуального насильства (Уварова, 2020, с. 20). Дослідження, проведені в Сирії, Іраку, Йорданії, Лівані та Туреччині, показують, що переміщені жінки та дівчата відчувають, що одним із найбільших викликів, з яким вони стикаються, є «щоденна реальність сексуальної експлуатації та домагань», яка змушує їх відчувати постійний страх і виснаження (Rohwerder, 2016). Дослідження Жіночої комісії у справах біженців у Німеччині й Швеції у 2015 р. виявили, що масштаб і швидкість міграції призвели до короткострокових рішень, які не вирішували, а в деяких випадках збільшили ризики насильства, яких зазнають жінки та дівчата на маршруті міграції. Крім того, в центрах розміщення шукачів притулку велике число жінок не мають окремого житлового приміщення або вбиральні, що підвищує їхню уразливість до зґвалтувань, нападів. Також надходили повідомлення про сексуальне та гендерне насильство, яке було вчинено персоналом центрів розміщення, включаючи охоронців або волонтерів (Hersh, Obser, 2016).

Наше дослідження показало, що загроза сексуального насилля для українських біженок не мала великого масштабу та не загрожувала щоденній безпеці. Оповідачки в своїх розповідях зазвичай не фіксували ці аспекти уразливості, що може свідчити про неактуальність цього фактору для них. На нашу думку, це можна пояснити тим, що більшість українських біженців складала жінки через заборону виїзду з країни чоловікам призовного віку, а тому у центрах тимчасового розміщення вони знаходилися переважно в оточенні жінок, дітей та чоловіків похилого віку. Крім того, значне число українських втікачів від війни отримало дуже швидко особисте так зване соціальне житло. Наявність державної соціальної допомоги унеможлиблювало сексуальну експлуатацію заради матеріального забезпечення біженок. Проте нами були зафіксовані поодинокі випадки домагань, які трапилися на шляху міграції до Німеччини у сусідніх країнах: *«...он починає приставать, починає лезть, обніматься, руку ложить на коліно, лезть целоваться. I это за рулем, i это в машинe, когда ми только одні. I когда ми уже уехали из Земберовци, моя машина далеко, я словами питаюсь передать с переводчиком либо так, как могу объяснить, i с переводчиком, в том числе, что нет, мы уезжаем от войны, мы сюда не еезжаем массово, чтобы искать себе мужей. Мы уезжаем от опасности, от ракет, от атакі, i для меня било это очень страшно...»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Ланою, 1986 р. н.)

Центральним елементом для успішної та стійкої інтеграції біженців на європейський ринок праці є знання німецької мови. Низка досліджень підтвердила, що незнання мови країни, в якій опинилась людина, значно впливає не тільки на процес адаптації, а й на загальний психічний стан людини, у неї виникає стурбованість стосовно майбутнього, тривога через неможливість жити повноцінним життям, фрустрації щодо власної обмеженості тощо (Креденцер, 2023, с. 48). Тому німецький уряд приділяє велику роль саме мовній політиці при інтеграції мігрантів у життя країни. З метою сприяння економічній та соціальній інтеграції українських біженців німецький уряд зобов'язав їх відвідувати інтеграційні курси, які є однією з найголовніших складових адаптації. Крім того, полегшення доступу до ринку праці традиційно є центральним напрямком політики інтеграції Німеччини, а також має вирішальне значення, враховуючи обмежені фінансові ресурси шукачів притулку. Для того, щоб прискорити інтеграцію українців у німецьке суспільство саме через працевлаштування всі українські втікачі від війни не пенсійного віку з 1 червня 2022 р. почали отримувати фінансову допомогу не на основі закону про забезпечення шукачів притулку, а через соціальний кодекс. Відтоді українці мають право на базове забезпечення від центру зайнятості (Jobcenter), тобто на фінансову допомогу з безробіття. Українським біженцям надається можливість підтвердити свій диплом, пройти курси підвищення кваліфікації, вони мають доступ до установ, громадських благ, державних і приватних товарів і послуг (житла, шкільного навчання).

Наявність соціального захисту в умовах вимушеної міграції є дуже важливим фактором в інтеграційному процесі українців, оскільки маючи ресурси для задоволення базових потреб, вони можуть поступово вивчити німецьку мову та знайти за допомогою центра зайнятості відповідну роботу. Слова нашої оповідачки підкреслюють успішність цієї стратегії інтеграційної політики Німеччини: *«Тебе дают возможность адаптироваться, успокоиться, набраться сил i потом уже от тебя что-то хотят, собственно говоря, а не с первого дня тебе нужно бежать искать любую работу, чтобы тебе вообще на кусок хлеба деньги билі»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Галиною, 1982 р. н.).

Однак доступ до інтеграційних курсів та роботи в Німеччині є особливо складним для жінок, які виїхали з України з маленькими дітьми, оскільки, крім мовних труднощів є тягар

батьківських обов'язків. Водночас українські біженки мусять вирішувати додаткові завдання, пов'язані з бюрократією, станом здоров'я тощо. Одна з оповідачок розповіла про важкість оформлення всіх документів для отримання соціальної допомоги саме через складність вистояти черги з маленькими дітьми, крім того, один з її дітей має аутизм, що ускладнювало цей процес: *«Но для меня, так как эти очереди действительно долги, длинные, и с ребенком, который кричит, что-то хочет от меня, я очень переживаю, что людям это напрягает. И для меня это был ад. Вот эти все оформления»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Ксенією, 1990 р. н.).

У довоєнні часи українські жінки були інтегрованими в місцеву систему дитячих садків, шкільно або ж відбувалося залучення традиційних неформальних мереж у вигляді бабусь або інших родичів, які доглядали за дитиною. У ситуації переміщення і вимушеного самотнього материнства українським біженкам часто не вдається цілком інтегруватися у місцеві заклади догляду за дітьми через брак вільних місць, крім того, відбувається розривом соціальних зв'язків (Дудчак, 2023). Відзначимо, що пропонуючи українським біженкам відповіді на питання інтерв'ю, велике число людей відмовило саме через відсутність можливості залишити з ким-небудь дитину дошкільного віку.

Однією зі стратегій, яку обрали українські біженки з дітьми, особливо з дітьми дошкільного віку — це втеча від війни спільно з друзями та родичами, щоб перенести за кордон фрагменти наявних мереж підтримки. Вони часто поселяються разом або поряд і більш чи менш активно долучаються до домашньої й доглядової праці, підтримуючи жінок, які вимушено стали самотніми матерями. Таке перенесення мереж підтримки й необхідні для цього кроки є відносно спланованими (хоча рішення нерідко приймаються в умовах надзвичайної ситуації) і відтворюють звичні моделі догляду (Дудчак, 2023). Як приклад Лариса приїхала до Німеччини саме з метою допомоги своїй дочці, яка евакуювалася раніше і опинилася сама з двома дітьми в чужій країні: *«Он (чоловік – С.Н.), конечно, играл на моем слабом месте, на том, что дочке нужно помочь, что начались курсы, новое место, квартира абсолютно пустая, как все здесь, что дети пережили такое, им нужно помочь. Так я здесь бистренько и оказалась»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Ларисою, 1960 р. н.).

У багатьох випадках перенесення мережі за кордон неможливе, і жінкам доводиться виплітати ці мережі з нуля. Біженки знайомляться в таборах і гуртожитках, де їх розмістили; у довгих чергах на оформлення документів та соціальних виплат; на дитячих майданчиках; під час різноманітних заходів, у соціальних мережах і чатах. Ці локації стають вузлами, які сприяють розпізнаванню спільних досвідів, уможливлуючи, прискорюючи та спрощуючи появу зв'язків, на основі яких може постати доглядова взаємодопомога (Дудчак, 2023) або ж просто вибудова нових соціальних зв'язків: *«Очень много здесь, во-первых, девочек с детками тоже без мужей, ребенок мой ходит в школу, и его одноклассники ходят в школу, и очень мы хорошо друг друга выручаем, в плане, забрать, отвезти, подстраховать, у кого-то термин, там кто-то забрал этого ребенка, кто-то забрал моего, потом я забрала чего-то. Очень помогают в этом вопросе»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Катериною, 1993 р. н.).

Інколи ця нова мережа взаємодопомоги формується вже з представників приймаючої сторони: *«У меня очень хорошие соседи, которые живут надо мною. Им лет по 70, семейной паре, они мне очень помогают...и когда у меня недавно у ребенка, проснулся весь посипанный от аллергии, и это было воскресенье, аптеки не работают, я не знала, что сделать. Я написала своей соседке, есть ли у нее что-то от аллергии. На что она спросила, что случилось. В итоге она говорит, я сейчас отвезу в клинику, то есть у меня есть помощь в плане, если что-то страхи, если температура у детей высокая, что делать. То есть у меня есть помощники, который меня сразу повезет, спасет»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Ксенією, 1990 р. н.).

Соціальна взаємодія та інтеграція можуть давати надзвичайно багато сил і впевненості жінкам, які починають жити з нуля. Ми можемо констатувати, що наявність особистих контактів, неформального спілкування дає українським біженцям передусім емоційну підтримку, що сприяє кращій адаптації: *«Конечно мы подружались с некоторыми посетителями. У нас группа именно из Украины, в основном девочки, женщины молодые, в основном с детьми, но не только молодые – разные. У всех интересные судьбы свои разные, из разных городов Украины, собрались и дружим. Мы ездим на экскурсии, по городу прогулки, обмениваемся информацией, что очень важно: кто-то, где-то, чего-то услышал. Можно туда в организацию, там регистрироваться, там ты можешь, там не можешь быстро провести свои документы оформить. И мы друг другу помогаем, ходим в гости — это очень здорово»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Тетяною, 1977 р. н.).

Вимушену міграцію завжди супроводжує таке явище як травма. Як відомо, походження слова травма пов'язане з раною, розривом або досвідом, який окреслює період до і після. Травма виникає, коли зовнішні події порушують здатність обробляти і керувати ними, що призводить до глибоких почуттів безсилля (Davaki, 2021). Більшість осіб, переміщених через конфлікт, страждають від надзвичайно високого рівня проблем із психічним здоров'ям, які

пов'язані з травмами, в тому числі посттравматичними стресовими розладами (ПТСР), тривожними та психічними розладами, депресією тощо. Всесвітня організація охорони здоров'я відзначила, що з 50 млн людей, переміщених через конфлікти по всьому світу, понад половини страждає на проблеми з психічним здоров'ям, переважна більшість з яких є ситуативними (а не хронічними) психіатричними захворюваннями, які навряд чи просто зникнуть після переселення (World, 2012). Попередні дослідження жінок-біженок у Європі показали, що велике їх число страждало від психосоціального стресу та травми внаслідок того, що вони пережили в країні походження та під час втечі (Wolfensohn, 2016). Розвідки, присвячені інтеграції біженців у Великій Британії, показали, що «жінки-біженці мають гірший стан емоційного та фізичного здоров'я, ніж їхні колеги-чоловіки» (Birchall, 2016).

У дослідженні, яке було опубліковано у 2019 р., зроблено висновок про те, що в Україні внутрішнє переміщення більшим чином впливає на психічне здоров'я саме жінок, ніж чоловіків (Kuznetsova, Mikheieva, 2019). Що є цілком логічним, адже з урахуванням традиційних ґендерних ролей та нестандартності практики звернення по допомогу у сфері охорони психічного здоров'я, часто очікується, що саме жінки забезпечуватимуть емоційний комфорт членів родини. Через недостатню допомогу у ситуаціях вимушеного переміщення жінки часто нехтують власним здоров'ям, віддаючи перевагу турботі про здоров'я і благополуччя дітей, партнерів та батьків, хоча самі проходять через вкрай травматичні події (Оперативний, 2022). Таким чином, ще однією сферою уразливості для жінок є їх психологічний стан.

Наше дослідження підтвердило наявність у багатьох українських біженок поодиноких або цілого комплексу симптомів глибокого стресу, який негативно впливає на їх психоемоційний стан. Однією із найпоширеніших зафіксованих проблем є розлад сну: *«Я практично не спала, то єсть мене не помогали нікакіє ні таблеткі, ні успокоительные, нічого»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Марією, 1982 р. н.). *«Тому що з тих пір, і до цих пір, я сплю, але я не сплю так як я спала колись. Засипаю я добре, а десь четверта – п'ята година, я вже не сплю, а дримаю, від любого шороху, від любого смс, я прокидаюсь»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю зі Світланою, 1982 р. н.). Психічний стан деяких оповідачок погіршувався через додаткові обставини, наприклад, Анна евакуювалася на останньому місяці вагітності, а в перші дні життя в Німеччині народила другу дитину. Вона була сама з двома дітьми в чужій країні, без знання мови, з розумінням, що її звичний світ зруйновано: *«В плане, наверное, психологическом, да, конечно, сложно, когда все твои друзья, весь твой привычный мир разрушен»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Анною, 1984 р. н.). У певний момент вона зрозуміла, що не може самостійно подолати свої психологічні проблеми і звернулася до психологів, які допомогли їй пережити цей важкий період її життя: *«Психологическое состояние было тяжелым и после родов еще добавилась послеродовая депрессия, гормональные какие-то изменения и началась действительно депрессия первый месяц, потому что слезы текли просто так, их невозможно было остановить, и даже без повода. Даже просто я могла идти общаться с дочерью на улице, выгуливая ребенка, и слезы просто шли рекой илі стоило кому-то спросить из новых знакомых, как у тебя дела и начинались слезы, и невозможно было остановиться. I не хотелось ни с кем видеться, общаться. Приходили немцы, которые нам помогали. Я не могла выйти, потому что я понимала, что я просто буду плакать, как идиотка. Мне помогло выйти из состояния то, что пришло осознание, что у меня проблема»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Анною, 1984 р. н.).

Відзначимо, що Анна не єдина серед наших оповідачок, хто звертався до професійної допомоги психологів, інші жінки також згадували, що консультувалися з українськими психологами онлайн або ж з німецькими спеціалістами. Можна зробити припущення, що українських біженок, які отримали спеціальну професійну допомогу психологів достатнє число, оскільки складний емоційний стан та проблеми з психічним здоров'ям, наявність травми присутні у багатьох вимушених мігрантів. Безумовно, психологічний стан мігранта є важливою складовою успішної інтеграції в нове суспільство, оскільки психічне здоров'я тісно пов'язане з фізичним здоров'ям, а також здатністю біженців вивчати нову мову, утримувати себе матеріально та розвивати професійні навички.

Ще один аспект, на який хочемо звернути увагу – це те, як міграція змінює традиційні ґендерні ролі. Оскільки в Україні діє заборона на перетин кордону чоловіків від 18 до 60 років, більшість жінок виїжджають самостійно або з дітьми. Це може призвести до більшої економічної чи соціальної автономії для жінок, а також надає можливості кинути виклик традиційним чи обмежувачим ґендерним ролям. Жінки-мігранти – як із сім'єю, так і без неї – можуть взяти на себе нові ролі працівниць та очільниць домогосподарств – ролі, які могли бути обмежені на батьківщині. Крім того, сини, які залишили домінуючі патріархальні сім'ї та довгий час знаходилися в німецькому суспільстві, можуть привезти додому після повернення нове сприйняття ґендерних ролей. Таким чином, війна та міграція може значно вплинути на ролі та відносини всередині українських сімей.

Проте з іншого боку, розділення сімей є ще одним випробуванням для жінок в умовах вимушеної міграції: «*Полное неприятие ситуации. Я не в том месте, где я хочу быть, я без мужа, мне очень тяжело без мужа, наша дочь без папы и это тоже очень сложно*» (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю зі Світланою, 1982 р. н.). Не всі жінки були готові так надовго розлучатися з чоловіками і бути наодинці з дітьми, тому певна їх частка вже повернулася в Україну, не дивлячись на продовження активної фази воєнних дій.

Висновки. Таким чином, дослідження показало наявність низки уразливих сфер саме для українських біженок, що мають тимчасовий прихисток у Німеччині. Одна з проблем, з якою зіткнулися жінки в перші тижні після евакуації – це загроза сексуального насилля та професійної експлуатації, тому що державних ресурсів не вистачало для регулювання допомоги біженкам у наданні житла. Проте можливість отримання фінансової допомоги українцями, що рятуються від війни, зменшили та майже унеможливили у подальшому ризики експлуатації жінок з метою накопичення коштів для забезпечення себе та своєї родини. Наступною сферою уразливості для українських жінок у Німеччині стала важкість влаштування дитини до місцевого дитячого садочку, відірваність від звичної традиційної неформальної мережі догляду за дітьми, що значно ускладнює процес вивчення німецької мови, пошуку роботи та інтеграції до нового суспільства. Значною проблемою, яка супроводжує практично всіх вимушених мігрантів, є наявність психологічних травм та погіршення психоемоційного стану. Як показала низка попередніх досліджень, жінки більше страждають від вимушеного переселення з психологічної точки зору. Для українських біженок цю ситуацію ще більше погіршує розділення з партнером, сім'єю, що є не менш важким випробуванням, ніж сама вимушена міграція. Перспективи подальших досліджень полягають у аналізі самого процесу інтеграції українок у Німеччині та розробці рекомендацій підтримки українських біженок в Німеччині, з урахуванням отриманих результатів дослідження.

Подяка. Авторка статті щиро вдячна всім учасникам редакційної колегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для авторства та публікації цієї статті, однак отримала фінансову підтримку для проведення дослідження у межах Гостьової дослідницької програми для українських вчених-біженців від Фонду Volkswagen.

Джерела та література

Birchall, J. (2016). *Gender, Age and Migration: An extended briefing*. Режим доступу: <http://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/bitstream/handle/123456789/10410/Gender%20Age%20and%20Migration%20Extended%20Briefing.pdf?sequence=1>

Cortina, L., Kubiak, S. (2006). Gender and posttraumatic stress: Sexual violence as an explanation for women's increased risk. *Journal of Abnormal Psychology*, 115(4), 753–759. <http://dx.doi.org/10.1037/0021-843X.115.4.753>. Режим доступу:

https://www.researchgate.net/publication/6696161_Gender_and_posttraumatic_stress_Sexual_violence_as_an_explanation_for_women's_increased_risk#fullTextFileContent

Davaki, K. (2021). *The traumas endured by refugee women and their consequences for integration and participation in the EU host country*. Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/351638462_The_traumas_endured_by_refugee_women_and_their_consequences_for_integration_and_participation_in_the_EU_host_country

Guruge, S., Roche, B., Catallo, C. (2012). Violence against women: An exploration of the physical and mental health trends among immigrant and refugee women in Canada. *Nursing Research and Practice*, 7. <https://doi.org/10.1155/2012/434592> Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/225287860_Violence_against_Women_An_Exploration_of_the_Physical_and_Mental_Health_Trends_among_Immigrant_and_Refugee_Women_in_Canada#fullTextFileContent

Hersh, M., Obser, K. (2016). *Falling Through the Cracks: Refugee Women and Girls in Germany and Sweden*. Режим доступу: <https://www.refworld.org/docid/56ef98954.html>

Koch, T., Liedl, A., Ehring, T. (2020). Emotion regulation as a transdiagnostic factor in Afghan refugees. *Psychological Trauma Theory Research Practice and Policy*, 12(3), 235–243. <https://doi.org/10.1037/tra0000489>

Krause, U. (2014). Analysis of empowerment of refugee women in camps and settlements. *Journal of International Displacement*, 4(1), 28–52. Режим доступу: <https://journalofinternationaldisplacement.org/index.php/JID/article/view/44/41>

Kuznetsova, I., Mikheieva, O. (2019). *The Mental Health of Internally Displaced People and the General Population in Ukraine*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.2585564> Режим доступу: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/mental_health_of_idps_and_general_population_in_ukraine.pdf

-
- Kuznetsova, I., Mikheieva, O., Mykhnenko, V., Dragneva, R., Gulyieva, G.** (2018). *The social consequences of population displacement in Ukraine: the risks of marginalization and social exclusion*. The University of Birmingham. <http://doi.org/10.5281/zenodo.1217838> Режим доступу: https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:79275e24-d26b-46e9-a970-710638b2f814/download_file?file_format=application%2Fpdf&safe_filename=Policy_brief_IDPs_Eng.pdf&type_of_work=Working+paper
- Lindert, J., von Ehrenstein, O.S., Priebe, S., Brähler, E.** (2009). Depression and anxiety in labor migrants and refugees—a systematic review and meta-analysis. *Social Science & Medicine*, 69, 246–257. Режим доступу: https://www.academia.edu/6867944/Depression_and_anxiety_in_labor_migrants_and_refugees_A_systematic_review_and_meta_analysis
- Lives on Hold: Intentions and Perspectives of Refugees from Ukraine*. Regional intentions report. № 2. September 2022. Режим доступу: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/95767>
- Nesterko, Y., Jäckle, D., Friedrich, M., Glaesmer, H.** (2020). Health care needs among recently arrived refugees in Germany: A cross-sectional, epidemiological study. *International Journal of Public Health*, 65, 811–821. Режим доступу: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00038-020-01408-0>
- Operational Data Portal. Ukraine Refugee situation*. Режим доступу: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
- Reavell, J., Fazil, Q.** (2016). The epidemiology of PTSD and depression in refugee minors who have resettled in developed countries. *Journal of Mental Health*, 26(1), 1–10. <https://doi.org/10.1080/09638237.2016.1222065>
- Renner, W., Salem I.** (2009). Post-traumatic stress in asylum seekers and refugees from Chechnya, Afghanistan, and West Africa: Gender differences in symptomatology and coping. *International Journal of Social Psychiatry*, 55(2), 99–108. <https://doi.org/10.1177/0020764008092341>
- Roberts, B., Makhshvili, N., Javakhishvili, J., Richardson, E.** (2017). Mental health care utilisation among internally displaced persons in Ukraine: results from a nation-wide survey. *Epidemiology and psychiatric sciences*, 28(1), 1–12. <https://doi.org/10.1017/S2045796017000385>
- Rohwerder, B.** (2016). *Women and girls in forced and protracted displacement (GSDRC Helpdesk Research Report 1364)*. Birmingham, UK: GSDRC, University of Birmingham. Режим доступу: <https://gsdrc.org/wp-content/uploads/2016/06/HDQ1364.pdf>
- Schmidt, M., Kravic, N., Ehler, U.** (2008). Adjustment to trauma exposure in refugee, displaced, and non-displaced Bosnian women. *Archives of Women's Mental Health*, 11(4), 269–276. <https://doi.org/10.1007/s00737-008-0018-5>
- Vallejo-Martin, M., Sánchez Sancha, A., Canto, J.M.** (2021). Refugee Women with a History of Trauma: Gender Vulnerability in Relation to Post-Traumatic Stress Disorder. *International Journal of Environmental, Research and Public Health*, 18(9). <https://doi.org/10.3390/ijerph18094806> Режим доступу: <https://www.mdpi.com/1660-4601/18/9/4806>
- Wolfensohn, G.** (2016). *Gender assessment of the refugee and migration crisis in Serbia and FYR Macedonia*. UN Women. Режим доступу: <http://www2.unwomen.org/~media/field%20office%20eca/attachments/publications/country/serbia/gender%20assessment%20of%20the%20refugee%20and%20migration%20crisis%20in%20serbia.pdf?v=1&d=20160112T163308>
- World Health Organization: Mental health of refugees, internally displaced persons and other populations affected by conflict*. Режим доступу: http://www.who.int/hac/techguidance/pht/mental_health_refugees/en/
- Акп «НІУЖБВН» МІЛ** – Архівна колекція проекту «Невимовне. Історії українських жінок біженок від війни в Німеччині». Молдова-Інститут Лейпциг.
- Гурт, А. В., Василькевич, Я.З.** (2022). Особливості соціально-психологічної адаптації вимушених українських переселенців у країнах ЄС. *Перспективи розвитку сучасної психології*, 11, 78–83
- Дудчак, О.** (2023). *У єдності — сила: вимушене самотнє материнство та мережі доглядової підтримки українських біженок*. Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/u-yednosti-sila-vimushene-samotnye-materinstvo-ta-merezhi-doglyadovoyi-pidtrimki-ukrayinskih-bizhenok/>
- Креденцер, О.** (2023). Емпіричне дослідження психологічних проблем українців, що перебувають в Німеччині у зв'язку з війною. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 1(28), 45–55. <https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.5> Режим доступу: <http://orgpsy-journal.in.ua/index.php/opep/article/view/379/314>
- Креденцер, О., Карамушка, Л., Вальдшміт, Ф., Клімов, С.** (2022). Концепція проекту «Соціально-психологічна підтримка українців в Німеччині». *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 3(27), 6–25. <https://doi.org/10.31108/2.2022.3.27.1>

Оперативний гендерний аналіз ситуації в Україні: огляд вторинних даних 29 березня 2022 р.
Режим доступу: https://eca.unwomen.org/sites/default/files/2022-05/UNWomen_BRIEF_A4_2022_UKR-1.pdf

Попова, О. (2020). Чинники неефективності соціальної комунікації вимушених мігрантів у приймаючому суспільстві. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 44, 43–49. <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2020-44-05>

Уварова, О., Ясеновська, М. (2020a). *Внутрішнє переміщення в Україні: урахування гендерного компонента в локальних політиках*. Харків, 48 с.

Уварова, О., Ясеновська, М. (2020b). *Гендерний вимір внутрішнього переміщення: світовий досвід і ситуація в Україні: методичне керівництво*. Харків, 74 с.

Svitlana V. Nyzhnikova

V. N. Karazin Kharkiv National University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Areas of Vulnerability of Ukrainian Women in the Conditions of Forced Migration to Germany

Abstract. After the start of Russia's full-scale attack on Ukraine, millions of Ukrainians evacuated to different European countries to escape the hostilities in our country. According to a UN report, about 87% of Ukrainian refugees are women and children, so **the purpose of the article** is to identify women's areas of vulnerability in the context of forced migration to Germany. **The methodology of the research** is based on 75 interviews with Ukrainian refugees in Germany as part of the project "What is impossible to talk about? Life Stories and Perspectives of Ukrainian Women War Refugees in Germany", as well as methods of observation, self-analysis, reflection, and my own practical experience of communicating with Ukrainian women in Germany. **The scientific novelty of the work** consists of the fact that for the first time in historiography the issue of studying the experience of forced Ukrainian migrants from a gender perspective is raised. **Conclusions.** The main results of the study identify a few problematic areas for Ukrainian women who were forced to move to Germany. The first problem they faced was the lack of state resources to control the process of housing assignment, which led to the growth of individual initiatives to help Ukrainian refugees, but also provoked the possibility of sexual violence and professional exploitation. However, financial support has become a great benefit for Ukrainian refugees in Germany, reducing the risks of these phenomena in the future. Integration into German society is most difficult for single women with preschool children due to the lack of a familiar support network and childcare. However, they gradually built new social networks that facilitated the process of adapting to a new life. The separation of families was a significant challenge for many refugees, which affected their psycho-emotional well-being. In addition, one of the problems of forcibly displaced Ukrainian women is the presence of psychological trauma caused by the outbreak of war and the evacuation process. The practical value of the results obtained is the possibility of developing recommendations for ways to integrate Ukrainian refugees into German society, considering the spheres of vulnerability we have identified.

Key words: areas of vulnerability, forced migration, Germany, Russian-Ukrainian war, trauma, Ukrainian refugees.

References:

АКР «НИУZhBVN» MIL – Архівна колекція проєкту «Невммовне. Історії українських жінкок бізнесок від виїви в Німецьчині». Moldova-Institut Leiptsyh – Archival collection of the project "Unspeakable. Stories of Ukrainian women refugees from the war in Germany". Moldova-Institute Leipzig.

Birchall, J. (2016). *Gender, Age and Migration: An extended briefing*. Retrieved from: <http://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/bitstream/handle/123456789/10410/Gender%20Age%20and%20Migration%20Extended%20Briefing.pdf?sequence=1> [in English].

Cortina, L., Kubiak, S. (2006). Gender and posttraumatic stress: Sexual violence as an explanation for women's increased risk. *Journal of Abnormal Psychology*, 115(4), 753–759. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.115.4.753> Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/6696161_Gender_and_posttraumatic_stress_Sexual_violence_as_an_explanation_for_women's_increased_risk#fullTextFileContent [in English].

Davaki, K. (2021). *The traumas endured by refugee women and their consequences for integration and participation in the EU host country*. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/351638462_The_traumas_endured_by_refugee_women_and_their_consequences_for_integration_and_participation_in_the_EU_host_country [in English].

-
- Dudchak, O.** (2023). *U iednosti — syła: vymushene samotnie mat erynstvo ta merezhi dohliadovoi pidtrymky ukrains'kykh bizhenok* [There is strength in unity: forced single motherhood and care support networks of Ukrainian refugees]. Retrieved from: <https://commons.com.ua/uk/u-yednosti-sila-vimushene-samotnye-materinstvo-ta-merezhi-doglyadovoyi-pidtrimki-ukrayinskih-bizhenok/> [in Ukrainian].
- Gurt, A.V., Vasylykevych, Ya.Z.** (2022). Osoblyvosti sotsialno-psykhologichnoi adaptatsii vymushenykh ukrainskykh pereselentsiv u krainakh YeS [Peculiarities of social and psychological adaptation of forced Ukrainian migrants in EU countries]. *Perspektyvy rozvytku suchasnoi psykhologii – Prospects for the development of modern psychology*, 11, 78–83. [in Ukrainian].
- Guruge, S., Roche, B., Catallo, C.** (2012). Violence against women: An exploration of the physical and mental health trends among immigrant and refugee women in Canada. *Nursing Research and Practice*, 7. <https://doi.org/10.1155/2012/434592> Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/225287860_Violence_against_Women_An_Exploration_of_the_Physical_and_Mental_Health_Trends_among_Immigrant_and_Refugee_Women_in_Canada#fullTextFileContent [in English].
- Hersh, M., Obser, K.** (2016). *Falling Through the Cracks: Refugee Women and Girls in Germany and Sweden*. Режим доступу: <https://www.refworld.org/docid/56ef98954.html> [in English].
- Koch, T., Liedl, A., Ehring, T.** (2020). Emotion regulation as a transdiagnostic factor in Afghan refugees. *Psychological Trauma Theory Research Practice and Policy*, 12(3), 235–243. <https://doi.org/10.1037/tra0000489> [in English].
- Krause, U.** (2014). Analysis of empowerment of refugee women in camps and settlements. *Journal of International Displacement*, 4(1), 28–52. Retrieved from: <https://journalofinternaldisplacement.org/index.php/JID/article/view/44/41> [in English].
- Kredentser, O., Karamushka, L., Val'dshmidt, F., Klimov, S.** (2022). Kontsepsiia proiektu «Sotsial'no-psykhologichna pidtrymka ukraintsv v Nimechchyni» [Concept of the project "Social and psychological support of Ukrainians in Germany"]. *Orhanizatsijna psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. – Organizational psychology. Economic psychology*, 3(27), 6–25. <https://doi.org/10.31108/2.2022.3.27.1> [in Ukrainian].
- Kredentser, O.** (2023). Empyrychne doslidzhennia psykholohichnykh problem ukraintsv, scho perebuvauiut' v Nimechchyni u zv'iazku z vijnoi u [Empirical study of psychological problems of Ukrainians living in Germany in connection with the war]. *Orhanizatsijna psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia – Organizational psychology. Economic psychology*, 1(28), 45–55. <https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.5> Retrieved from: <http://orgpsy-journal.in.ua/index.php/opep/article/view/379/314> [in Ukrainian].
- Kuznetsova, I., Mikheieva, O.** (2019). *The Mental Health of Internally Displaced People and the General Population in Ukraine*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.2585564> Retrieved from: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/mental_health_of_idps_and_general_population_in_ukraine.pdf [in English].
- Kuznetsova, I., Mikheieva, O., Mykhnenko, V., Dragneva, R., Gulyieva, G.** (2018). *The social consequences of population displacement in Ukraine: the risks of marginalization and social exclusion*. The University of Birmingham. <http://doi.org/10.5281/zenodo.1217838> Retrieved from: https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:79275e24-d26b-46e9-a970-710638b2f814/download_file?file_format=application%2Fpdf&safe_filename=Policy_brief_IDPs_Eng.pdf&type_of_work=Working+paper [in English].
- Lindert, J., von Ehrenstein, O.S., Priebe, S., Brähler, E.** (2009). Depression and anxiety in labor migrants and refugees—a systematic review and meta-analysis. *Social Science & Medicine*, 69, 246–257. Retrieved from: https://www.academia.edu/6867944/Depression_and_anxiety_in_labor_migrants_and_refugees_A_systematic_review_and_meta_analysis [in English].
- Lives on Hold: Intentions and Perspectives of Refugees from Ukraine*. Regional intentions report. № 2. September 2022. Retrieved from: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/95767> [in English].
- Nesterko, Y., Jäckle, D., Friedrich, M., Glaesmer, H.** (2020). Health care needs among recently arrived refugees in Germany: A cross-sectional, epidemiological study. *International Journal of Public Health*, 65, 811–821. Retrieved from: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00038-020-01408-0> [in English].
- Operational Data Portal. Ukraine Refugee situation*. Retrieved from: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> [in English].
- Operativnyj gendernyj analiz sytuatsii v Ukraini: ohliad vtorynnykh danykh 29 bereznia 2022 r.* [Operational gender analysis of the situation in Ukraine: review of secondary data March 29, 2022]. Retrieved from: https://eca.unwomen.org/sites/default/files/2022-05/UNWomen_BRIEF_A4_2022_UKR-1.pdf [in Ukrainian].

- Popova, O.** (2020). Chynnyky neefektyvnosti sotsial'noi komunikatsii vymushenykh mihrantiv u pryjmaiuchomu suspil'stvi [Factors of inefficiency of social communication of forced migrants in the host society]. *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. Seriya «Sotsiolohichni doslidzhennia suchasnoho suspil'stva: metodolohiia, teoriia, metody» – Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods"*, 44, 43–49. <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2020-44-05> [in Ukrainian].
- Reavell, J., Fazil, Q.** (2016). The epidemiology of PTSD and depression in refugee minors who have resettled in developed countries. *Journal of Mental Health*, 26(1), 1–10. <https://doi.org/10.1080/09638237.2016.1222065> [in English].
- Renner, W., Salem I.** (2009). Post-traumatic stress in asylum seekers and refugees from Chechnya, Afghanistan, and West Africa: Gender differences in symptomatology and coping. *International Journal of Social Psychiatry*, 55(2), 99–108. <https://doi.org/10.1177/0020764008092341> [in English].
- Roberts, B., Makhshvili, N., Javakhishvili, J., Richardson, E.** (2017). Mental health care utilisation among internally displaced persons in Ukraine: results from a nation-wide survey. *Epidemiology and psychiatric sciences*, 28(1), 1–12. <https://doi.org/10.1017/S2045796017000385> [in English].
- Rohwerder, B.** (2016). *Women and girls in forced and protracted displacement (GSDRC Helpdesk Research Report 1364)*. Birmingham, UK: GSDRC, University of Birmingham. Retrieved from: <https://gsdrc.org/wp-content/uploads/2016/06/HDQ1364.pdf> [in English].
- Schmidt, M., Kravic, N., Ehlert, U.** (2008). Adjustment to trauma exposure in refugee, displaced, and non-displaced Bosnian women. *Archives of Women's Mental Health*, 11(4), 269–276. <https://doi.org/10.1007/s00737-008-0018-5> [in English].
- Uvarova, O., Yasenovs'ka, M.** (2020). *Vnutrishnie peremischennia v Ukraini: urakhuvannia gendernoho komponenta v lokal'nykh politykakh [Internal displacement in Ukraine: taking into account the gender component in local policies]*. Kharkiv. [in Ukrainian].
- Uvarova, O., Yasenovs'ka, M.** (2020). *Gendernyj vymir vnutrishn'oho peremischennia: svitovyj dosvid i sytuatsiia v Ukraini: metodychne kerivnytstvo [The gender dimension of internal displacement: global experience and the situation in Ukraine: a methodological guide]*. Kharkiv. [in Ukrainian].
- Vallejo-Martín, M., Sánchez Sancha, A., Canto, J.M.** (2021). Refugee Women with a History of Trauma: Gender Vulnerability in Relation to Post-Traumatic Stress Disorder. *International Journal of Environmental. Research and Public Health*, 18(9). <https://doi.org/10.3390/ijerph18094806> Retrieved from: <https://www.mdpi.com/1660-4601/18/9/4806> [in English].
- Wolfensohn, G.** (2016). *Gender assessment of the refugee and migration crisis in Serbia and FYR Macedonia. UN Women.* Retrieved from: <http://www2.unwomen.org/-/media/field%20office%20eca/attachments/publications/country/serbia/gender%20assessment%20of%20the%20refugee%20and%20migration%20crisis%20in%20serbia.pdf?v=1&d=20160112T163308> [in English].
- World Health Organization: Mental health of refugees, internally displaced persons and other populations affected by conflict.* Retrieved from: http://www.who.int/hac/techguidance/pht/mental_health_refugees/en/ [in English].

Статтю надіслано до редколегії 07.07.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 29.08.2023 р.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 94(477.43/.44) «192»:323.281

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-98-104>

Ольга Колястрок

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: olha.koliastruk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1099-5868>

ResearcherID: ABG-3285-2021 <https://publons.com/researcher/3308378/>

Радянські репресивні практики і масовий терор у 1920 ті рр. (на прикладі Поділля)

Анотація. Метою статті є спроба проаналізувати масовий терор як єдино прийнятний для більшовиків спосіб завоювання влади та її збереження. Завдання полягає в осмисленні особливостей терору в Україні та на Поділлі, зокрема. Пропонується розглядати історію радянської окупаційної влади як типову для поведінки переможця стосовно переможеного – «тероризую, бо маю силу і владу, бо можу, не маю обмежень». **Методологічною основою** дослідження є принципи науковості, історизму, загальнонауковий інструментарій (аналіз, синтез, узагальнення). Аналіз та інтерпретація радянського режиму ґрунтується на цивілізаційно-гуманістичному та соціоантропологічному підходах. **Наукова новизна** роботи полягає у спробі узагальнити сучасне осмислення радянського режиму як окупаційно-колоніального, який переміг і закріпився завдяки терору і масовим репресіям. В Україні радянська каральна система мала геноцидальний характер і була спрямована проти селянства і національно свідомих категорій суспільства. **Висновки.** Радянська владна система – від збройного захоплення влади у 1917 р. до повалення режиму у 1991 р. – була за своєю ідеологією і політичною діяльністю карально-репресивною по відношенню до суспільства. Вона піддавала насильству різні соціальні верстви і категорії з різною мірою інтенсивності в залежності від особливостей історичного періоду. Безмежне застосування «революційного» насильства до реальних і уявних опонентів і суперників було родовою ознакою радянсько-більшовицької диктатури, цинічно легітимованої як «диктатура пролетаріату». Масовий терор і репресії були сутністю більшовизму в цілому, а не лише інструментом силових структур. Без репресій і терору радянська влада неможлива. Терор мав загальнопоглинальний (тотальний) характер, просякав усі сегменти і сфери суспільного життя і мав неперервний характер. Боротьба з внутрішніми і зовнішніми «ворогами народу» була штучною апологетикою людиноненавистницької програми більшовиків.

Ключові слова: репресії, масовий терор, більшовики, більшовицька ідеологія, радянська влада, селянство, Поділля, нова економічна політика.

Постановка проблеми. Захоплення влади більшовиками у Петрограді у жовтні 1917 р. шляхом збройного перевороту стало можливим через виснажливу політичну кризу в країні, соціальний безлад і крайню деморалізацію суспільства в умовах Першої світової війни. Успішно реалізована за таких обставин мілітарна модель взяття влади більшовиками спонукала їх до подальшої пролонгації своїх силових практик для закріплення і на окраїнах колишньої імперії. Це утвердження відбувалося не як «тріумфальна хода». Від самого початку саме надзвичайні засоби і заходи репресивно-терористичного характеру стали запорукою легітимації радянської державності. Без їх масового застосування проти мирного населення більшовики не могли б досягти реалізації поставленої мети.

Поборення Українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. досягнуто віроломством і насильством як проти ідейних ворогів і опонентів, так і проти пересічних громадян, передусім проти селянства, яке не лише становило більшість населення в Україні, а й було опозиційно налаштоване до нової влади. Українське Поділля в роки революції стало ареною жорстких зіткнень збройних формувань різних державних утворень. Ідея незалежної української державності, уособлена Українською народною республікою, була гаряче підтримана і обстоювана в регіоні. Тому і після його захоплення Червоною армією у 1920 р. радянська влада розглядала місцеве населення суто вороже. Оскільки західні межі Подільської губернії перетворилися на державний кордон з Польщею та Румунією, це посилило увагу до краю «з міркувань безпеки» (Васильєв, 2013, с.10) і вимагало системної протидії.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Проблема терору і репресій більшовиків проти цивільного населення на сучасному етапі є достатньо дослідженою як українськими, так і

зарубіжними істориками. За підрахунками дослідників, у сучасній вітчизняній історіографії нараховується понад 6 тис. праць (Бажан, Подкур (упор.), 2013, с. 8).

Слід визнати, що перші аналітичні реакції подали представники політичної післяжовтневої еміграції як російської (білоемігрантської), так і української (самостійницько-незалежницької), в текстах яких присутні фактографічні відомості з України і Поділля, зокрема. Так, С. Гула (Гула, 2014, с.505) в історіографічному огляді серед закордонних українських видань, що присвячені проблемам репресій та діяльності каральних органів на Поділлі, називає книгу, в якій уміщено опис репресій, організованих радянськими органами держбезпеки на Вінниччині в 1921-1922, 1929-1931, 1937-1938 рр. (Коваль, 1951). На нашу думку, для емігрантських рефлексій над епістолярієм, усними свідченнями співвітчизників й поодинокими окремими документами чи їх фрагментами, спільним є серйозне занепокоєння безпрецедентною жорстокістю і аморальністю радянських політиків та артикуляція стурбованості процесом насадження і унормування насилля на їхній батьківщині. Втім зіставляючи ці реакції на більшовицький терор, можна відстежити, як започатковувались концептуально відмінні погляди на нього в українців і росіян, що простежуються і до сьогодні. Українські емігранти (С. Петлюра, Є. Чикаленко, М. Шаповал, В. Винниченко та інші) акцентували увагу на злочинному свавіллі більшовиків. Вони підкреслювали, що у досягненні мети – захоплення влади та її втримання – більшовики переступали будь-які юридичні і звичаєві норми, християнську мораль. Натомість для російських вигнанців трагедія терору осмислювалась через призму нищівного удару по величчю держави, руйнування її соціальної структури й імперського простору. І в сучасній російській історіографії і суспільній політичній культурі так і не сформувалось бачення радянської карально-репресивної системи як найбільшого лиха в радянській історії. Масові репресії, роки сталінського терору мало хто в Росії розцінює як визначальний чинник долі країни. Останній симптом притомної рефлексії на сталінський режим простежувався на початку перебудови, але навіть тоді панувала тенденція пояснення режиму як паранаціональності диктатора, котрий єдиний особно винен у масових репресіях. При цьому роль Леніна у розв'язанні «червоного» терору і становленні тоталітаризму досі не увиразнена належно.

В Україні за час незалежності підхід до історії терору – кардинально інший, методологія його вивчення глибша, в сучасній історіографії терору панує соціо-антропологічний підхід, що дозволяє бачити й аналізувати радянський режим комплексно, з різних візій: як влади, замовників, організаторів і виконавців терору, так і суспільства, нації, людини.

Проблемам діяльності чекістів на Поділлі велику увагу приділили В. Васильєв, Р. Подкур, А. Давидюк, С. Калитко, П. Кравченко тощо. Репресивну діяльність більшовиків на Поділлі на ранньому етапі їх владарювання висвітлювали В. Петренко, О. Стадник, В. Жезицький та ін. Прикметною ознакою сучасних краєзнавчих кейсів є контекстивно-дискурсивний аналіз радянського репресивного режиму на прикладі локальної історії чи людської спільноти або й окремої людини.

Метою статті є спроба проаналізувати масовий терор як єдино прийнятний для більшовиків спосіб завоювання влади та її збереження. Завдання полягає в осмисленні особливостей терору в Україні та на Поділлі, зокрема. Пропонується розглядати історію радянської окупаційної влади як типову для поведінки переможця стосовно переможеного – «тероризую, бо можу, бо маю силу і владу, не маю обмежень».

Виклад основного матеріалу. Передусім, коротко про основні принципи зміни в оцінці терору, що склались на сучасному етапі на основі оприлюднених архівних документів і комплексного наукового аналізу.

По-перше, відкинуті сталі стереотипи щодо причин розгортання терору, вчені перестали розглядати його вимушеною мірою в боротьбі з контрреволюцією, необхідною відповіддю більшовиків на вороже оточення і «білий» терор. Цей радянський концепт «суворого покарання ворогів революції» започаткований офіційними більшовицькими рішеннями кінця 1917 – початку 1918 рр. щодо необхідності «захисту завоювань революції». Для формування відповідної реакції на надзвичайні репресивні заходи на місцях більшовицька пропаганда поширювала спеціальні роз'яснення, передусім, для того, щоб мобілізувати маси довкола себе і задавати ідейні та поведінкові орієнтири, в тому числі беззастережного підпорядкування владі, виконання її програми, недопущення жодного іншого варіанту розвитку або реставрації колишніх норм. Сучасні історики перестали вважати більшовицький терор соціальним наслідком Першої світової війни і породженою нею суспільно-політичної кризи в країні. Одним з варіантів обґрунтування доцільності терору була необхідність приборкати суспільну стихію, подолати хаос і анархію, впоратися з політичним бандитизмом, економічною злочинністю і контрабандою.

По-друге, хоча в сучасній історіографії і дотепер найбільша увага зосереджена на аналізі Великого терору 1937-1938 рр., але початковий етап (1917–1921 рр.) визнається наріжним періодом радянсько-більшовицької окупації України (Даниленко, 2016). Саме у цей час більшовики апробували на дієвість взаємодію таких складників: проголошених легітимними

.....
норм «революційної доцільності» («надзвичайщини»); використання армії у проведенні каральних акцій проти мирного населення; опертя на розгорнуту пропаганду, завідомо цинічну і маніпулятивно-облудну. При жорсткому більшовицькому контролі і суворій субординації на всіх рівнях (московському, республіканському, місцевих) у прицільному використанні цих чинників і стала можливою перемога над українським рухом за самостійну незалежну державу.

По-третє, масовий терор і репресії були сутністю більшовизму в цілому – від ідеології до реалізації – це стрижень системи, її змістова характеристика, її повноформатний прояв, радше навіть: *проявлення*, оскільки більшовики завжди демонстративно проголошували вищі людські цінності і чесноти, при цьому цинічно і безсоромно підмінювали їх абсолютно протилежним за суттю або суцільним симулякром. Відтак історики дійшли єдності також в оцінюванні радянського минулого як наскрізно репресивного режиму від захоплення влади більшовиками і розгортання «червоного терору» аж до краху СРСР і переслідування носіїв ідеї української незалежності (включно з ОУН, УПА, дисидентським і правозахисним рухом 1960-х – 1980-х рр.).

Крім того, більшовицький терор за виконанням був оперативно-динамічним, а за організацією – системним і комплексним: політичним, соціальним, економічним, культурним, національним тощо – тобто мав загальнопоглинальний характер як по вертикалі, так і по горизонталі, просякав усі сегменти суспільного життя і мав неперервний характер, охоплював не лише суспільно-громадянську інституціональну сферу, а й повсякденний світ і приватний простір.

У формуванні тоталітарного режиму брали участь практично всі найважливіші елементи радянської державної системи – партійні, владні інститути, правоохоронні органи, суд, прокуратура, армія – проте особливе місце в цьому займали органи безпеки ЧК–ДПУ–НКВС (Політичний терор, 2002, с.225).

Будучи невід'ємною частиною державного апарату, органи безпеки виконували завдання, обумовлені курсом політичного керівництва країни. Створені як надзвичайні органи боротьби з ворогами радянської влади, ЧК акумулювали в собі найрізноманітніші функції: розвідки, контррозвідки, охорони державного кордону, боротьби з повстанством і бандитизмом, політичним підпіллям всередині країни і підіривними організаціями за кордоном, економічними і низкою загально-кримінальних злочинів (Політичний терор, 2002, с.241). Водночас основним призначенням ЧК було виявлення неугодних і незгодних, показова розправа здійснювалася з метою упокорення і приборкання суспільства. Як підкреслює С. Кульчицький: «Головне завдання чекістів партійне керівництво вбачало у недопущенні самої думки про опозицію владі серед громадян. Тому терор проти тих, хто не бажав підкреслювати свою лояльність до політичного режиму, мав бути показово відкритим і широко популяризованим» (Кульчицький, 2013, с.123).

Поняття «контрреволюціонер» спочатку стосувалося небільшовицьких політичних партій та організацій, потім поширилося на так звані «ворожі класи» (буржуазія, поміщики, духовництво), потім було екстрапольоване на «соціально чужі елементи» (інтелігенція, куркулі, купецтво, непмани, кооператори тощо). Врешті під репресії потрапили не тільки особи, що активно протидіяли режиму, але й просто ті, хто висловлював антирадянські й антикомуністичні погляди.

Українські історики на підставі аналізу документів довели, що репресивна політика в УСРР–УРСР була розгорнута з осені 1917 р. з прямої вказівки Леніна і спрямована на знищення української нації шляхом ліквідації національної еліти і українських політичних партій, винищення селянства та інтелігенції, заборони національної церкви, русифікації освіти і культури. Глибоко проаналізувавши період сталінізму та особливості його реалізації в українських містах і селах, дослідники довели, що програма масового терору і репресивна політика повністю розроблялася в Кремлі, режисировалася за його сценарієм і жорстко ним контролювалася, натомість радянська республіканська номенклатура і місцева партійна верхівка слухняно впроваджувала її з рекрутуванням необхідних працівників (агентів, сексотів). Не зайве підкреслити, що доносительство як система було інспіроване більшовиками, коли в серпні 1920 р. цілком гласно пролунав заклик ВЧК: кожний комуніст повинен стати інформатором. Наприкінці 1924 р. на обліку секретного відділу ОДПУ було 99 080 таємних інформаторів, в основному з членів партії (Кульчицький, 1999, с.142). З часом інформаційно-освідомча робота набула потворно великих масштабів: усе суспільство було наскрізь просочене «очима і вухами» режиму.

Можна також висновкувати, що для упокорення України, її радянізації більшовики виробили і спожили весь арсенал методів терору, каральних засобів і репресивних практик, демагогічно обґрунтовуючи їх застосування інтересами народу заради світлого майбутнього. Видатний дослідник радянської історії С. Кульчицький дійшов висновку, що «форми та різновиди терору, застосованого більшовицьким керівництвом під час побудови держави-комуни, були настільки різноманітними, що важко піддаються класифікації» (Кульчицький, 2013, с.225).

Водночас він визнає вартою уваги класифікацію головного упорядника «Чорної книги комунізму» Стефана Куртуа, яку той запропонував ще у 1982 р. У рамках перших двох десятиліть, коли формувався радянський лад, той виділив три види «масовидного» (за неологізмом, запровадженим В. Леніним) терору: а) проти явних ворогів режиму; б) проти селянства під час колективізації; в) проти більшовицької партії (Куртуа, 2012, с.335-336).

Якщо визначити основні вектори більшовицького терору і репресій в Україні на початковому етапі, то це насамперед боротьба з селянством (з «куркульством», «бандами», «одноосібником», «дрібним власником»), з «українським буржуазним націоналізмом» в особі лідерів національної революції та освіченої інтелігенції («петлюрівцями», «унрівцями», «спецами», «шкідниками», «поворотниками», «академіками», «сепаратистами», «шпигунами» тощо).

Як підкреслює О.Ганжа, найбільш затято більшовицький режим вів війну проти українського селянства (Ганжа, 2000) через стратегічну небезпеку, оскільки без України більшовицький режим втрачав 92% цукру, 55% – пшениці, 26% – ячменю, 20% – вівса, 77% – вугілля, 65% – чавуну, понад половину металу (Малик, 1996, с.148).

До реквізиції хліба та інших продовольчих продуктів більшовики заходились вже з кінця лютого 1918 р. за наказом першого радянського уряду України, зокрема у відозві від 23 лютого 1918 р. була артикульована погроза: «Всі приховувачі підлягають арештові й передачі революційному суду як вороги народу та революції». Це був пряий заклик до розгортання терору проти українського селянина. За чотири місяці більшовики встигли вивезти з України від 15 до 17 млн пудів хліба (Ченцов, Архієреський, 1997, с.256).

У березні 1919 р. Ленін підписав директиву ЦК РКП(б) «Про постановку продовольчої справи на Україні», в якій постачання радянської Росії офіційно проголошувалося завданням державної ваги. Для вилучення хліба у селян організовували робітничі продзагони, влітку до них залучили до 5 тис. українських робітників. Але «основне ядро цих загонів, – підкреслює О.Ганжа, – приблизно половину всіх відправлених на село, становили ті, хто мав досвід подібної «роботи» в Росії. Взагалі в 1919 р. продзагони та каральні органи радянської влади були на 90 % неукраїнськими за своїм національним складом. Це можна пояснити передусім тим, що, з одного боку, більшовицький режим розумів, що буде дуже важко змусити українських робітників, які ще залишалися тісно пов'язаними з селом, грабувати його, а з другого – розраховував спертися на перевірені російські кадри, які не були пов'язані з місцевим населенням» (Політичний терор, 2002, с.156). Так, у період «воєнного комунізму» радянська влада виказала свою імперську сутність і діяла як окупаційна, насильницьки розв'язуючи продовольчу проблему через масові реквізиції, конфіскації та контрибуції, неприкритий розбій і пограбування.

Українські селяни відповіли спротивом (бойкот розпоряджень влади, укриття збіжжя і худоби, підпали комор, розправи з активістами, збройні виступи і повстання). Через те влада вдалася до застосування військової сили, що чітко прописано у закритій постанові Ради робітничо-селянської оборони УСРР «Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів на селі» від 17 липня 1919 р. Надісланий в Україну з Москви для підсилення місцевих функціонерів Ф. Дзержинський мав реалізувати тверду партійну лінію: «Україна зараз – це наша база, не можна її втратити, (вона) повинна стати «чесною – радянською»» (Шитюк, 2000, с.110).

За офіційними даними, наприкінці 1920 – на початку 1921 р. у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб, не враховуючи локальних спалахів і протестів. На Поділлі в Ямпільському повіті взимку 1921 р. розгорнулося масове селянське повстання, в якому взяли участь понад 15 тис. осіб (Політичний терор, 2002, с.158). Наступним документом, який знаменував собою початок чергового етапу в боротьбі з повстанством, стала підписана Леніним у грудні 1920 р. ухвала Ради праці та оборони (РПО) про надзвичайні заходи щодо ліквідації «політичного бандитизму на Україні». Цим актом більшовики оголошували відкриту війну повсталому селянству.

Селяни опиралися нав'язуванню радянської системи, чинили відчайдушний опір. Всеукраїнська ЧК вела боротьбу з політичним бандитизмом доволі результативно: за 10 місяців 1921 р. було убито в боях 189 отаманів, 9 розстріляні, 84 заарештовані, 162 добровільно з'явилися з повинною і були амністовані; таким чином з боротьби виведені різними засобами 444 отамани (Меймескулов, 1990, с.282).

У зв'язку з голодом на півдні країни, передусім у Поволжі, Ленін вимагав мобілізувати там «молодь до армії в кількості близько 500 тис. штиків». Пропонувалося «розташувати ці пів мільйона на Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи надто зацікавлені в ній, особливо ясно усвідомлюючи і почуваючи несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні» (Ленін, 1975, т.44, с.63). Згодом вождь висловився ще точніше: «Я думаю, що для успішного збирання податку потрібні військові частини на допомогу цьому збиранню, з тим щоб ці військові частини одержували посилене постачання за рахунок місцевих селян, поки податок

.....
не буде сплачений». В середині серпня ці міркування матеріалізувалися у постанові РПО про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку. В ній йшлося про введення до волостей та сіл, що опиралися наркомпродівцям, військових частин. Останні мали під час збирання податку «негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру» (Мовчан (упор.), 1993, с.32). Підзаконні інструкції напучували виконавців: «Взяти в кожній волості від 15 до 25 осіб заручників із куркульського і середняцького населення. У випадку, коли яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж, давши підписку про виконання продподатку в 48 годин, не виконає, такі села оголошуватимуться ворогами радянської влади. Половина заручників має бути засуджена аж до застосування вищої міри покарання – розстрілу, після чого буде взято наступну групу. Все зерно, незалежно від продподатку, конфіскується» (Мовчан (упор.), 1993, с.51).

Так 1920–1921 рр. в Україні було вперше запроваджено терор голодом. Центральний уряд, конфіскуючи злиденні продовольчі запаси, посилив наслідки природної посухи, аби впоратися з «куркульським бандитизмом». Голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців (Кульчицький, 2013, с.64-65).

В. Васильєв простежив частотність і щільність голодів на Поділлі. Він підкреслює, що подільський регіон як один з найбільш аграрних в Україні пережив нестачу продовольства та голод у 1921 р., наприкінці 1922 – на початку 1923 рр., 1925–1926 рр., 1928–1929 рр., 1934–1935 рр. Жакливими за наслідками стали два голодування: Голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. Вчений довів, що основним фактором, що діяв постійно і обумовлював періодичний голод, була політика «викачування» сільськогосподарської продукції з краю в інтересах всього СРСР. Автор резюмує: «Образно кажучи, Вінницька область у складі СРСР в 20–40-х рр. ХХ ст. була «внутрішньою сільськогосподарською колонією» (Васильєв, 2011, с.113).

Через рік після проголошення непу (в березні 1922 р.) Ленін у листі до наркома Л. Каменєва застерігав: було б величезною помилкою думати, що неп поклав край терору. «Ми ще повернемося до терору і до терору економічного», – зауважував він (Ленін, 1975, т.44, с.412). Понад те, він вимагав обґрунтувати його доцільність: «...відкрито виставити принципове і політично правдиве (а не тільки юридично-вузьке) положення, що мотивує суть і виправдання терору, його необхідність, його межі» (Ленін, 1975, т.45, с.80).

На цьому етапі варто сказати про реорганізацію ЧК в ДПУ як про ще один маніпулятивний прийом, який використала влада для зміцнення свого впливу на суспільство. З одного боку, влада не могла не зважати на гостру критику в бік чекістів через їх зловживання і офіційну лібералізацію режиму, з іншого – мала довести необхідність збереження силового органу в умовах непу і на подальшу перспективу. Як відомо, в історії відомства чекістів відбудеться ще не одна така формально-інституційна метаморфоза, але природа цієї своєрідної держави в державі буде незмінною як за рольовим впливом, так і за функціональними повноваженнями.

Упродовж 1920-х рр., до «великого перелому», більшовицько-радянська система довела свою результативність у забезпеченні режиму, наступного десятиліття Сталінім вона була вдосконалена і забезпечила подальше існування.

Висновки. Радянська владна система – від збройного захоплення влади у 1917 р. до повалення режиму у 1991 р. – була за своєю ідеологією і політичною діяльністю карально-репресивною по відношенню до суспільства, піддаючи насильству його різні соціальні верстви і категорії з різною мірою інтенсивності в залежності від особливостей історичного періоду. Безмежне застосування «революційного» насильства до реальних і уявних опонентів і суперників було родовою ознакою радянсько-більшовицької диктатури, цинічно легітимованої як «диктатура пролетаріату». Наскрізна через усю історію боротьба з «ворогами народу», внутрішніми і зовнішніми, була штучною апологетикою людиноненависницької програми від часів задуму перевороту, його підступного втілення, жорстокого закріплення на теренах колишньої імперії і збереження влади будь-якою ціною.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для написання та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Бажан, О., Подкур, Р. (упоряд.) (2013) Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. Київ: Ін-т історії України НАН України. 456 с.

Васильєв, В. (2013). Настрої та поведінка населення Поділля доби «великого перелому» та початку суцільної колективізації сільського господарства. *Настрої та поведінка населення*

Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940. Київ: Ін-т історії України НАН України. 9-23.

Васильєв, В. (2011). Порівняльний аналіз голоду та Голодомору: Вінницька область (1920–1940-і рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Київ. 37. 111-135.

Ганжа, О. І. (2000). *Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927)*. Київ : Ін-т історії України НАН України. 208 с.

Гула, С. (2014). Сучасні тенденції та проблеми історіографії діяльності радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928 1938 рр.). Київ. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2(43). 504-531.

Даниленко Р.М. (2016). *Червоний терор в Україні в 1918 – 1921 рр.* : дис. ... канд. істор. н. 07.00.01. Київ: КНУ ім.Т.Г. Шевченка. 257 с.

Коваль, В. (1951). *Злочин Москви у Вінниці*. Нью-Йорк, Видання Головної Управи Спілки Української Молоді Америки. 55 с.

Кульчицький, С.В. (1999). *Україна між двома війнами (1921–1939)*. Київ : Альтернативи. 336 с.

Кульчицький, С. В. (2013). *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі*. Кн.2. Київ: Темпора. 628 с.

Куртуа, С. (2012) *Більшовизм а la francaise* / пер. з фр. Київ: Темпора. 456 с.

Ленін, В. І. (1975) *Повне зібрання творів* : в 55 т. Київ: Політвидав України.

Маймескулов, Л. и др. (1990). *Всеукраинская чрезвычайная комиссия*. 1918–1922. Харьков : Основа. 345 с.

Малик, Я. (1996). *Впровадження радянського тоталітаризму в українському селі (1919-1920)*. Львів : ЛДУ ім. І.Франка. 267 с.

Мовчан, О.М. (упоряд.) (1993). *Голод 1921-1923 років в Україні*. Збірник документів і матеріалів. Київ : Ін-т історії України НАН України. 224 с.

Політичний терор (2002). *Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст. Історичні нариси*. Київ : Ін-т історії України НАН України. 952 с.

Ченцов, В., Архієрейський, Д. (1997). Упокорення селян. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Збірник статей. Київ. 2. 246-266.

Шитюк, М.М. (2000). *Масові репресії проти населення Півдня України в 20 – 50-ті роки XX ст.* Київ : Тера. 550 с.

Olha A. Koliastruk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History). Professor (Ukraine)

The Soviet Repressive Practices and Mass Terror during the 1920s (Based on Podillia region)

Abstract. *The purpose of the article is an attempt to analyze mass terror as the only acceptable method for the Bolsheviks to gain power and maintain it. The task is to understand the specifics of terror in Ukraine, in particular in Podillya. It is proposed to consider the history of the Soviet occupying power as typical of the behavior of the winner towards the defeated: «I terrorize because I have power and authority, because I can, I have not limits». The methodological basis of the research is the principles of scientificity, historicism, general scientific tools (analysis, synthesis, generalization). The analysis and interpretation of the Soviet regime is based on civilization-humanistic and socio-anthropological approaches. The scientific novelty of the work consists in an attempt to generalize the modern understanding of the Soviet regime as an occupation-colonial regime that won and took hold thanks to terror and mass repressions. In Ukraine, the Soviet penal system had a genocidal character and was directed against both the peasantry and nationally conscious categories of society. Conclusions. The Soviet system of power - from the armed seizure of power in 1917 to the overthrow of the regime in 1991 - was punitive and repressive in relation to society in terms of its ideology and political activity. It subjected various social strata and categories to violence with varying degrees of intensity depending on the characteristics of the historical period. The unlimited use of «revolutionary» violence against real and imagined opponents and rivals was a common feature of the Soviet-Bolshevik dictatorship, cynically legitimized as the «dictatorship of the proletariat». Mass terror and repression were the essence of Bolshevism as a whole, not just a tool of power structures. Soviet power is impossible without repression and terror. Terror had an all-absorbing (total) character, permeated all segments and spheres of social life and had a continuous character. The fight against internal and external «enemies of the people» was an artificial apologetic for the Bolsheviks' misanthropic program.*

Key words: repression, mass terror, Bolsheviks, Bolshevik ideology, Soviet power, peasantry, Podillia, new economic policy.

References:

- Bazhan, O., Podkur, R.** (uporiad.). (2013). *Politychni represii v Ukrainiskii RSR 1937–1938 rr.: doslidnytski refleksii ta interpretatsii. Do 75-richchia «Velykoho teroru» v SRSR: Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii*, m. Kyiv, 15 bereznia 2012 r. [Political repressions in the Ukrainian SSR 1937–1938: research reflections and interpretations. To the 75th anniversary of the «Great Terror» in the USSR: Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference, Kyiv, March 15, 2012]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 456 s. [in Ukrainian].
- Vasyliev, V.** (2013). *Nastroi ta povedinka naselennia Podillia doby «velykoho perelamu» ta pochatku sutsilnoi kolektyvizatsii silskoho hospodarstva. Nastroi ta povedinka naselennia Podillia v umovakh stalinskoï revoliutsii «zghory». 1928–1940.* [Moods and behavior of the population of Podillia during the period of the «great turning point» and the beginning of the complete collectivization of agriculture. *Moods and behavior of the population of Podillia in the conditions of the Stalinist revolution "from above". 1928–1940.*] Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 9-23. [in Ukrainian].
- Vasyliev, V.** (2011). *Porivnialnyi analiz holodu ta Holodomoru: Vinnytska oblast (1920–1940-i rr.).* [Comparative analysis of famine and Holodomor: Vinnytsia region (1920–1940s)] *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty. – History of Ukraine: little-known names, events, facts.* 37. 111-135. [in Ukrainian].
- Hanzha, O. I.** (2000). *Ukrainske selianstvo v period stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1917–1927).* [The Ukrainian peasantry during the formation of the totalitarian regime (1917–1927)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 208 s. [in Ukrainian].
- Hula, S.** (2014). *Suchasni tendentsii ta problemy istoriografii diialnosti radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky na Podilli (1928–1938 rr.).* [Modern trends and problems of the historiography of the activities of Soviet state security bodies in Podil (1928–1938)]. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB. – From the archives of the VUCHK–HPU–NKVD–KHB.* Kyiv. 2(43). 504-531. [in Ukrainian].
- Danylenko, R.M.** (2016). *Chervonyi teror v Ukraini v 1918 – 1921 rr. : dys. ... kand. istor. n. 07.00.01.* [The Red Terror in Ukraine in 1918–1921]. Kyiv: KNU im. T. H. Shevchenka. 257 s. [in Ukrainian].
- Koval, V.** (1951). *Zlochyn Moskvy u Vinnytsi.* [Moscow's crime in Vinnytsia]. Niu-York, Vydannia Holovnoi Upravy Spilky Ukrainskoi Molodi Ameryky. 55 s. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S.** (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli.* [Red challenge. The history of communism in Ukraine from its birth to its demise]. Kn.2. Kyiv: Tempora. 628 s. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S.V.** (1999). *Ukraina mizh dvoma viinamy (1921–1939).* [Ukraine between the two wars (1921–1939)]. Kyiv : Alternatyvy. 336 s. [in Ukrainian].
- Kurtua, S.** (2012). *Bilshovyzm a la francaise / per. z fr.* [Bolshevism a la francaise]. Kyiv : Tempora. 456 s. [in Ukrainian]
- Lenin, V. I.** (1975). *Povne zibrannia tvoriv : v 55 t.* [Complete collection of works]. Kyiv: Politydav Ukrainy. [in Ukrainian].
- Maimeskulov, L. y dr.** (1990). *Vseukrainskaia chrezvyichainaia komysyia. 1918– 1922.* [All-Ukrainian Extraordinary Commission. 1918–1922.]. Kharkov : Osnova. 345 s. [in Russian].
- Malyk, Ya.** (1996). *Vprovadzhennia radianskoho totalitaryzmu v ukrainskomu seli (1919-1920).* [Promotion of Radian totalitarianism in the Ukrainian village (1919-1920)]. Lviv : LDU im. I. Franka. 267 s. [in Ukrainian].
- Politychnyi teror.** (2002). *Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini XIX-XX st. Istorychni narysy.* [Political terror and terrorism in Ukraine in the 19th-20th centuries. Historical drawings]. Kyiv : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 952 s. [in Ukrainian].
- Movchan, O.M.** (uporiad.) (1993). *Holod 1921-1923 rokiv v Ukraini. Zbirnyk dokumentiv i materialiv.* [Famine of 1921-1923 in Ukraine. Collection of documents and materials]. Kyiv : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 224 s. [in Ukrainian]
- Chentsov, V., Arkhiereiskyi, D.** (1997). *Upokorennia selian.* [Empowerment of the villagers]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty. –History of Ukraine: little-known names, events, facts.* Kyiv. 2. 246-266. [in Ukrainian].
- Shytiuk, M.M.** (2000). *Masovi represii proty naselennia Pivdnia Ukrainy v 20 – 50-ti roky XX st.* [Mass repressions against the population of Southern Ukraine in the 1920s and 1950s.]. Kyiv : Tera. 550 s. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 10.07.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 28.08.2023 р.

Людмила Бабій

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
аспірантка (Україна)

e-mail: liudababii024@gmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-6182-6701>

Політика румунської окупаційної влади щодо залучення до співпраці сільського населення Вінниччини в роки Другої світової війни

Анотація. Метою статті є висвітлення політики румунської окупаційної влади щодо залучення до співпраці сільського населення Вінниччини в роки Другої світової війни. Показано формування стосунків румунської окупаційної адміністрації з місцевим населенням та розкрито форми залучення мешканців краю до співпраці. **Методологічною основою дослідження** є поєднання загальнонаукових методів, таких як методи аналізу й синтезу та спеціально-історичних методів, зокрема історико-типологічного й історико-системного методів з принципами історизму, системності та всебічності. **Наукова новизна статті** полягає у тому, що вперше в українській історіографії робиться спроба охарактеризувати політику румунської окупаційної влади щодо залучення до співпраці сільського населення Вінниччини в роки Другої світової війни. Аналізуються причини, які спонукали місцеве населення на такий крок та визначаються шляхи, за допомогою яких, румунська окупаційна влада реалізовувала свою політику на окупованій території. **Висновки.** Виконання головного завдання румунської окупаційної адміністрації на території Трансністрії, зокрема Вінниччини, покладене на неї нацистською Німеччиною – економічна експлуатація краю, потребувало залучення в цей процес місцевого населення. Справедливо визнати той факт, що певна частина українського селянства на початковому етапі румунської окупації йшла на співпрацю, сподіваючись на покращення свого життя за нової влади й уникнення репресій, які відбувались в краї в радянські часи. За таких обставин, не всіх мешканців окупованих територій слід визначати як свідомих колаборантів. Реалізуючи політику залучення українських селян Вінниччини до співпраці, румунська окупаційна влада в своїй діях спиралась на пропаганду, використовуючи наслідки здійснення в українських землях двадцятилітньої більшовицької політики, сподівання населення на відродження українського життя й утворення української держави та бажання людей вижити в складних умовах війни. В окупованих районах румунська адміністрація застосувала ненасильницький (акцентуючи на репресіях більшовицької влади, активно використовуючи пропаганду та підкуп населення) та насильницький (використовуючи примус) методи по відношенню до населення Вінниччини.

Ключові слова: Друга світова війна, Вінниччина, Трансністрія, встановлення румунського окупаційного режиму, колабораціонізм.

Постановка проблеми. В період встановлення румунського окупаційного режиму на території Вінниччини нова влада намагалась залучити населення до реалізації політики «нового порядку» на щойно окупованих землях, праці в місцевій українській адміністрації та роботи у сільському господарстві. Варто з'ясувати й розкрити складові політики румунської окупаційної влади задля залучення українського населення до співпраці.

Аналіз джерел та останніх досліджень. В українській історіографії проблемою колаборації населення з окупаційною адміністрацією займались науковці О. Потильчак (Потильчак, 1997), В. Шайкан (Шайкан, 2005). Тема співпраці з окупаційною владою є складовою дослідження В. Кучера та О. Потильчака (Кучер В., Потильчак О., 2011). Однак вказані дослідники або загально писали про проблему колаборації, або про колаборацію місцевого населення з німецькою адміністрацією. Частково торкнулися теми співпраці населення з румунською владою у своїх роботах науковці С. Боган (Боган С., 2012) та С. Гальчак (Гальчак С., 2018). Про румунську пропаганду на окупованих територіях йдеться у першому томі історичного нарису «Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.» (Лисенко О. (ред.), 2010).

Однак тема співпраці місцевого населення з румунськими окупаційними органами в українському селі на Вінниччині, причини співпраці та методи для її залучення, ще не ставала проблемою окремого наукового дослідження, а вказані вище наукові роботи лише фрагментарно відтворюють заявлену автором тему.

Мета статті. Стаття присвячена аналізу періоду окупації території України румунськими загарбниками у роки Другої світової війни та з'ясуванню політики румунської окупаційної влади

.....
щодо залучення мешканців українського села на Вінниччині до співпраці, визначення форм і методів роботи окупаційної адміністрації з місцевим населенням для її реалізації.

Виклад основного матеріалу. Із вступом Румунії у Другу світову війну на боці нацистської Німеччини українські землі стали об'єктом її територіальної та економічної експансії. Румунія прагнула на повну використати матеріальні й людські ресурси краю. Для цього окупаційна влада потребувала максимального залучення місцевого населення на всіх рівнях. Тому потрібно було, спираючись на факти життєвого досвіду місцевого населення, залучити його до співпраці.

В історіографії для характеристики співпраці місцевого населення з окупаційною владою використовується термін «колабораціонізм». Зазвичай його використовують із політичним забарвленням та пов'язують з ідеологічними переконаннями населення, яке пішло на співпрацю з окупантом. Однак такий підхід, у даному випадку, оминає своєю увагою економічну та побутову сфери, в яких проявляється колаборація. Економічний колабораціонізм проявляється у господарській співпраці з окупаційною адміністрацією. Проте визначити шляхи економічного колабораціонізму в українському селі досить складно, у зв'язку з попередньою більшовицькою владою, яку також варто вважати окупаційною для населення. Тому варто зауважити, що, у випадку українського села, економічний колабораціонізм виходить з політичного, а політичний має економічні й соціальні чинники. Враховуючи це, щодо колабораціонізму на Вінниччині варто зупинитись на причинах, які спонукали місцеве населення загалом до такої співпраці.

Із передачею Німеччиною Трансністрії під румунське управління перед ним ставилась головна задача – економічна експлуатація краю. Тому із утвердженням на цій території окупаційної адміністрації необхідно було ефективно використати весь людський потенціал, зберегти трудові потужності підприємств промислових галузей та сільського господарства, щоб у подальшому використати його на свою користь. Для запобігання опору людей та реалізації цих планів румунській адміністрації потрібно було заручитись підтримкою місцевого населення та спонукати його до колаборації.

Одним із шляхів, що використовувала окупаційна влада для залучення населення до співпраці та налагодження між ними відносин була пропаганда. Завдяки ній планувалося залучити українців до колаборації. Німеччина одразу почала використовувати силу пропаганди на свою користь із просуванням своїх військ на схід. Розповсюджувався заклик до українського населення, авторства головнокомандувача німецької армії, в якому підкреслювалось, що Німеччина звільнила їх від насильницького панування «жидівсько-більшовицьких гнобителів», що вона веде війну не проти українського народу, а проти більшовизму, що німці прийшли в Україну як визволителі, а Україна – це територія дружнього Німеччині народу. Така пропаганда в перші дні війни мала вплив на населення України та поширювалась на території Вінниччини (ДАВіО. ф. Р-1417, оп. 1, сп. 2, арк. 26).

Активними у проведенні пропаганди були й румунські окупанти. На початку бойових дій та із ходом просування лінії фронту румунська адміністрація поширювала інформаційно-пропагандистську продукцію, зокрема, плакати й листівки. Згодом, після встановлення окупаційних органів влади, при дирекції культури губернаторства було створено спеціальний відділ преси губернаторства Трансністрія. Орган займався управлінням засобами масової інформації, керівництвом редакційних газет й друкарень. Основними засобами інформації на території Трансністрії були: радіо, кінохроніки, друковані видання, особливо газети й журнали (Лисенко (ред.), 2010, с. 430).

Переважна більшість газет видавалися румунською та російською мовами. Так, в Одесі виходило шість друкованих періодичних видань, з них дві – румунською мовою, чотири – російською і жодної газети українською мовою. У жовтні 1941 р. з друку вийшла «Одесская газета», яка видавалась як орган Одеського муніципалітету – примарії. Газета виходила із періодичністю чотири рази на тиждень. В тому ж 1941 р. видавався тижневик «Одесса». 3 травня 1942 р. газета виходила щоденно та мала неприховано наступально-націоналістичну румунську спрямованість. Влітку 1942 р. в губернаторстві для населення німецьких колоній друкувалась німецькомовна газета «Der Deutsche in Transnistrien» (Німець у Трансністрії). 3 кінця 1942 р. для репрезентації офіційної ідеології адміністрації губернаторства видавалась газета «Graiul» (Поголос). Для дітей та юнацтва видавались вечірня ілюстрована газета «Буг» та дитячий щотижневий журнал «Дитячий листок» (Лисенко (ред.), 2010, с. 430-431; Гальчак, 2018, с. 269-270).

Шпальта цих газет рясніють румунською пропагандою. У статтях писали про роль румунської армії у визволенні краю від більшовицького ярма (Одесская газета, 1941, 26 октября), критикували політику радянської влади (Одесская газета, 1941, 29 октября) та звичайно ж увага концентрувалась на вітаннях населення, у зв'язку з приходом визволителів та наголошувалось на місіонерській ролі Румунії у відродженні краю (Одесская газета, 1941, 2 ноября). Значна кількість публікацій була пронизана нацистською ідеологією. Це

особливо простежується у статтях про більшовицькі репресії, голод 1932-1933 рр., утиски більшовицькою владою православної церкви. Натомість, зазначалось, що справжні зміни відбудуться з встановленням «нового порядку». Це демонструвалось у ставленні влади до церкви та релігії. У періодичних виданнях висвітлювались заходи, що проводились у цій сфері, друкувались привітання представників румунської влади з різними релігійними святами, а у газеті «Одеса» була започаткована рубрика «Християнське життя». На Вінниччині поширювались одеські газети, оскільки на території краю румунські періодичні видання не видавались.

Місцеві префектури Вінниччини видавали агітаційні брошури з закликами до місцевого населення про надання допомоги. Префект Тульчинського повіту в брошурі від 11 листопада 1941 р. закликав людей допомогти зібрати для румунської армії вовняні рукавички, панчохи й сорочки. В брошурі наголошувалось, що «після тяжких і завзятих боїв Румунська і Німецька армії звільнили Вас – українців від тяжкого ярма більшовиків-комуністів і відкрили Вам шлях до світлого майбутнього» (ДАВіО. ф. Р-1417, оп. 1, сп. 2, арк. 1).

Роки більшовицької влади, під час яких населення краю пережило воєнний комунізм й продрозкладку, репресії й голодомори, колективізацію й розкуркулення, депортації «ворогів народу» й «буржуазних націоналістів», стали сприятливим ґрунтом для проведення успішної пропагандистської роботи окупантів. Адже прямі втрати від Голодомору через надсмертність у 1932-1934 рр. у Вінницькій області склали 545,5 тис. осіб, з яких 19,7 це міське населення, а 525,7 – сільське населення (Воловина, Плохій, Левчук, Рудницький, Ковбасюк & Шевчук, 2017, с.93-94).

Не оминуло Вінниччину й лихо Великого терору. Вінницька область, на думку вищого партійного керівництва СРСР, була однією з найбільших «контрреволюційних» областей України. Для Вінницької області були збільшені ліміти на арешт і розстріли, що були призначені до виконання з серпня по листопад 1937 р.: з 4 000 до 6 300 осіб на арешт, з 1 000 до 2 200 осіб для розстрілу, з 3 000 до 4 100 для осіб з вироком ув'язнення до таборів чи тюрем терміном від 8 до 10 років. Загалом, за період проведення на території Вінницької області масових репресивних акцій у 1937-1938 рр. було репресовано 20 001 громадян, з яких 13 475 – розстріляно (Подкур, 2012, с. 64, 69).

Німеччина та Румунія активно використовували у своїй пропаганді наслідки таких дій більшовицької влади. Для цього окупаційна влада відшукувала місця масового захоронення людей. В ході просування німецьких військ, крім Вінниці, масові поховання з тілами закатованих людей були виявлені по всій Україні, зокрема в Перемишлі, Бібрці, Добромилі, Жовкві, Калуші, Миколаєві, Стрию, Тернополі, Чорткові, Умані (Косик, 1993, с. 107). Саме така репресивна політика радянської влади стала вагомим чинником, що вплинув на антирадянські настрої населення та накладена на це румунська пропаганда спонукала людей до підтримки німецької та румунської окупації краю на її початку. Показовим тут було ставлення людей до окупаційних військ.

У своєму звіті від 6 листопада 1941 р. капітан жандармської роти К. Ананій писав про моральний стан населення повіту Жугастру, утвореного на території Вінниччини. За його словами: «Населення висловлює задоволення тим, що вони врятувалися від комуністичного режиму, але є випадки невдоволення відсутністю окремих видів сировини та пального, а також тим, що з окремих сіл повіту румунська адміністрація відбирає тварин з колгоспів» (ДАВіО. ф. Р-2988, оп. 3, спр. 75, арк. 11). Командувач Ямпільським жандармським відділом про моральний стан населення писав так: «Українське населення явно виражає задоволення тим, що воно звільнилося від режиму, але щоразу воно виражає і свої національні почуття. В деяких місцях відкрито намагаються розпустити колгоспи й привласнити їх, співають націоналістичних пісень і домагаються незалежності України». Із причин, які впливають на незадоволення населення він виділив: «відсутність сировини, через що забирали худобу з деяких сімей; відсутність одягу, через що навіть діти не можуть йти до школи; відсутність олійних виробів, палива, якого не вистачає для більшості населення» (ДАВіО. ф. Р-2988, оп. 3, спр. 75, арк. 18).

Потрібно брати до уваги, що дані документи є трактуванням подій з точки зору окупантів, однак, як бачимо населення краю не зустрічало румунські війська як визволителів, як хотіли того окупанти. Проте у людей була надія на покращення їхнього становища після усунення більшовицького режиму.

Населення Вінниччини сподівалось на підтримку нової румунської влади і зверталось до окупаційної адміністрації по допомогу. Так, мешканка с. Тростяничка Ганна Чепка 18 листопада 1941 р. просила районну управу не забирати у неї корову через її тяжке матеріальне становище, спричинене більшовицькими репресіями. Адже у 1930 р. у Ганни та її батьків більшовики забрали все майно, а їх заслали у Вологодську область. Їй одній у 1933 р. вдалося повернутися у рідне село (ДАВіО. ф. Р-1529, оп. 2, сп. 3, арк. 126). Марія Мазур з с. Северинівка 22 листопада 1941 р. у заяві до коменданта Тростянецького району просила не обкладати її

.....
податками, які вона не в змозі виплатити, бо її чоловіка ще в 1938 р. забрали органи НКВД (ДАВіО. ф. Р-1529, оп. 2, сп. 3, арк. 132). Як бачимо, на початку окупації селяни звертались з особистих питань до нової влади й розраховували на її підтримку та допомогу.

Відповідно до розпорядження румунської адміністрації складались спеціальні списки жертв репресій комуністичної влади із детальними описами репресованих та майна, що вилучалось у них внаслідок репресій. У звіті сільської управи села Даньківка Шпиківського району Тульчинського повіту всіх репресованих характеризували за пунктами: Прізвище, ім'я по батькові репресованого; Яке майно було у нього до репресії; Яке майно у нього забрали внаслідок репресії; Кому передано забране майно колгоспу чи продано; Якщо майно було продано сільрадою то кому, ім'я, прізвище покупця майна і ціна; Чи має покупець майна документи на нього, ким вони видані; Якщо майно репресованого було передано сільрадою сторонньому безкоштовно, то хто цим майном користується зараз. Всього у списку репресованих жителів села було зафіксовано 28 осіб (ДАВіО. ф. Р-1417, оп. 1, спр. 4, арк. 51-53).

Акцент на репресіях колишньої влади, негативний досвід радянської дійсності селян та румунська пропаганда про початок «нового життя» були одним із шляхів залучення населення до співпраці. Тобто місцеве населення пішло на співпрацю із румунською окупаційною адміністрацією не стільки через ідеологічний чинник, а в першу чергу незадоволення колишньою радянською владою та більшовицькі репресії. Також певна частина населення повірила у щирість намірів румунської адміністрації щодо покращення їх життя.

Перед вступом Румунії у воєнні дії вище керівництво держави непокоїлось через можливе утворення Української держави, тому із початком окупації було вирішено використати національно-патріотичних чинник на свою користь.

Ще в період підготовки Румунії до загарбницької війни сформувалась антиукраїнська складова її агресивної політики. Окупанти чудово розуміли, що для більшості місцевого українського населення вони були чужими та могли сприйматись як вороги. Таке сприйняття могло викликати спротив та перешкоджати експлуатації краю. Тому, щоб схилити до співпраці місцеве населення румунська адміністрація на початковому етапі окупації проводила ліберальну політику у суспільній сфері, лояльно ставилась до відновлення національного життя в краї та використовувала національно-патріотичних чинник у своїх інтересах.

Окупаційна адміністрація не забороняла використання національної української символіки, а навпаки – начальникам громад наказувалось вивісити на адміністративному будинку табличку з назвою громади та встановити український прапор. Наприклад, головою Шпиківського району було виявлено невиконання цього наказу деякими громадами, тому він видав попередження від 21 жовтня 1941 р., в якому зазначалось: «Попереджаю в останнє тих старост громад, які не мають табличок та прапорів, протягом 3-х днів вивісити та в дальнішому накази району виконувати точно. Хто не буде виконувати, на перший раз йому буде зменшено зарплату на 50 проц., на другий раз на 100 проц., а на третій раз буде звільнено з роботи» (ДАВіО. ф. Р-1417, оп. 3, спр. 1, арк. 228).

Національну символіку у вигляді українського прапора мали носити на одязі представники новоутвореної міліції. Про це йдеться у наказі №6 коменданта Шпиківської української національної повітової міліції від 12 серпня 1941 р., де зазначалось: «По всіх громадах повіту на кожну громаду (колишню сільську раду) утворити Українську Національну Народну Міліцію... Українська Національна Народна Міліція має носити на лівій руці вище ліктя опaskу синьо-жовтого кольору (національний прапор)». Крім того, у наказі були розписані обов'язки міліціонерів. Зокрема, одним із таких обов'язків було «працювати чесно й віддано Молодій Українській державі» (ДАВіО. ф. Р-1417, оп. 3, спр. 1, арк. 23). Однак, вже наприкінці 1941 р. румунська окупаційна влада не ставила питання про використання української національної символіки та прапора, а вимагала вживати лише румунську.

Для впровадження своєї окупаційної політики на території краю румунська адміністрація залучала до роботи у місцевих органах влади мешканців краю. Так, у списку новообраних сільських старост, писарів та членів сільської управи у селах Тростянецького району, станом на 25 жовтня 1941 р., всі 74 особи були місцевими жителями (ДАВіО. ф. Р-1529, оп. 3, сп. 45, арк. 37-39). Заробітна плата голови, його заступника й секретаря сільських управ Тростянецького району за період серпня 1941 – січня 1942 р. становила від 400 до 250 крб. у голови, 300 крб. у заступника голови та від 300 до 200 крб. у секретаря (ДАВіО. ф. Р-1529, оп. 1, сп. 145, арк. 20). Ставка сільських комендантів коливалась від 300 до 200 крб. (ДАВіО. ф. Р-1529, оп. 1, сп. 145, арк. 21). У той час як білий пшеничний хліб коштував 2 крб. 70 коп., м'ясо свині – 8 крб., сало – 15 крб., один літр молока – 80 коп., десяток яєць – 3 крб., один літр соняшникової олії – 12 крб., кілограм картоплі – 60 коп. (ДАВіО. ф. Р-1529, оп. 1, сп. 2, арк. 147). Члени сільських управ отримували й продовольчі пайки.

Тобто, ще однією з резонних причин йти на співпрацю з румунською окупаційною адміністрацією було звичайне бажання вижити в умовах війни та прогнати свою сім'ю в складних умовах окупації. Через об'єктивні причини важко точно визначити хто з таких людей йшов на співпрацю вимушено, а хто робив це усвідомлено та добровільно. Румунська окупаційна влада, в свою чергу, користувалась такою нестабільною ситуацією на свою користь, залучаючи до співпраці місцеве населення шляхом підкупу.

Оскільки головною метою окупації краю була його економічна експлуатація, румунській адміністрації потрібно було налагодити співпрацю з місцевим населенням у сільському господарстві. Для цього окупаційна адміністрація використовувала не лише ненасильницький, а й силовий метод. Єдиною метою такого методу було залучення всього населення до співпраці. Румунська влада упродовж перших місяців підтримувала функціонування колгоспів та радгоспів у тому вигляді, у якому вони були за радянської влади. Тож все працездатне населення було зобов'язане ходити на польові роботи. Губернатором Г. Алексяну 20 березня 1942 р. для осіб віком від 16 до 40 років була запроваджена обов'язкова трудова повинність. Надмірний робочий день був у сільському господарстві, особливо під час важливих сільськогосподарських кампаній, таких як посівна, обробіток технічних культур, жнива тощо. Населенню забороняли залишати село, а працювати виключно на польових роботах. (ДАВіО. ф. Р-1417, оп. 1, спр. 2, арк. 20). Зрозуміло, що за таких обставин місцеве населення змушено було йти на співпрацю. Люди керувались лише необхідністю виживання в умовах нестачі продуктів в період окупації, тому їх співпраця з румунською адміністрацією була вимушеною.

Висновки. Таким чином, румунська окупаційна адміністрація для виконання завдання нацистської Німеччини з економічного пограбування Вінниччини залучала до співпраці місцевих мешканців, використовуючи їх для організації роботи місцевої української адміністрації та праці у сільському господарстві. Значна частина українського селянства на початковому етапі румунської окупації йшла на співпрацю з новою владою, сподіваючись на покращення свого життя й послаблення репресій. Румунська окупаційна адміністрація у період встановлення своєї влади запроваджувала політику «нового порядку», лояльно ставилась до відродження на окупованій території українського життя та з пропагандистською метою організувала допомогу постраждалим у радянські часи людям. Однак, утвердивши свою владу, румунські окупаційні органи нещадно експлуатували населення краю та запроваджували політику румунізації, застосовуючи як ненасильницький (використовуючи пропаганду та підкуп населення) так і насильницький (використовуючи примус) методи впливу на людей.

Подяка. Авторка висловлює щирі вдячність співробітникам Державного архіву Вінницької області та усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Боган, С. (2012). Колабораціоністські органи правопорядку на Півдні України у 1941-1944 рр. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Історія.* Т. 180. Вип. 168. С. 35-40.

Воловина, О., Плохій, С., Левчук, Т., Рудницький, О., Ковбасюк, А. & Шевчук, П. (2017). Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні. *Український історичний журнал*, 2. С. 76-116.

Гальчак, С. (2018). *Поділля в роки Другої світової війни (1939-1945): монографія.* Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 656 с.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Косик, В. (1993). *Україна і Німеччина у Другій світовій війні.* Париж; Нью-Йорк; Львів, 659 с.

Кучер, В., Потильчак, О. (2011). *Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни.* К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова. 357 с.

Лисенко, О. (ред.). (2010). *Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст.* Історичні нариси: у 2-х т. Т. 1. Київ : Наукова думка, 735 с.

Подкур, Р. (2012). «Великий терор» на Вінниччині (1937 - 1938 рр.): діяльність територіального апарату органів державної безпеки, стереотипи світогляду чекістів. *Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд: Матеріали міжнародної наукової конференції* (м. Вінниця, 21-22 листопада 2009 р.). К. : НІОД. С. 54-76 .

Потильчак, О. (1997). *Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944): причини і прояви.* К.: УДПУ ім. М.П. Драгоманова. 29 с.

Шайкан, В. (2005). *Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни.* Кривий Ріг: Мінерал. 466 с.

Liudmyla I. Babii

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Postgraduate student (Ukraine)

The Policy of the Romanian Occupation Authorities Towards to Involve the Rural Population of Vinnitsia Region During the World War II

Abstract. The purpose of the article is to cover the policy of Romanian occupation authorities to involve in the cooperation of the Vinnitsia region rural population during the World War II. The formation of relations of the Romanian occupation administration with the local population is shown and the forms of involvement of residents of the region in cooperation are revealed. **The methodological basis** of the research is a combination of general scientific methods, such as methods of analysis and synthesis, and special-historical methods, in particular historical-typological and historical-systemic methods with the principles of historicism, systematicity and comprehensiveness. **The scientific novelty** of the article arose that for the first time in Ukrainian historiography an attempt was made to characterize the policy of Romanian occupation authorities to involve in the cooperation of the Vinnychina rural population during the Second World War. The reasons that prompted the local population to take such a step are analyzed and the ways in which the Romanian occupation authorities implemented their policy in the occupied territory are outlined. **Conclusions.** The fulfillment of the main task of the Romanian occupation administration in Transnistria, in particular Vinnychina, assigned to it by Nazi Germany, the economic exploitation of the region, required the involvement of the local population in this process. It is fair to admit that a certain part of the Ukrainian peasantry cooperated at the initial stage of the Romanian occupation, hoping to improve their lives under the new government and avoid the repressions that took place in the region during Soviet times. Under these circumstances, not all residents of the occupied territories should be defined as conscious collaborators. In implementing the policy of engaging Ukrainian peasants in the Vinnychina region in cooperation, the Romanian occupation authorities relied on propaganda in their actions, using research on the implementation of twenty years of Bolshevik policy in Ukrainian lands, the population's hopes for the revival of Ukrainian life and the formation of a Ukrainian state, and people's desire to survive in the difficult conditions of war. In the occupied areas, the Romanian administration used non-violent (emphasizing the repression of the Bolshevik authorities, actively using propaganda and bribery of the population) and violent (using coercion) methods against the population of Vinnychina.

Key words: World War II, Vinnychina, «Transnistria», occupation administration, collaborationism, cooperation.

References:

- Bohan, S.** (2012). Kolaboratsionistski orhany pravoporiadku na Pivdni Ukrainy u 1941-1944 rr. [Collaborationist law enforcement agencies in the South of Ukraine in 1941-1944.] *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly – Scientific works of the Black Sea State University named after Petro Mohyla*. Ser. : History. T. 180. Vyp. 168. S. 35-40. [in Ukrainian]
- DAViO** – Derzhavnyy arkhiv Vinnyckoji oblasti [The State Archive of Vinnitsia Region].
- Ghaljchak, S.** (2018). *Podillja v roky Drughoji svitovoji vijny (1939-1945): monohrafija. [Podillia during the World War II (1939-1945): monograph]*. Vinnycja: Merkijuri-Podillja, 656 s. [in Ukrainian]
- Kosyk, V.** (1993). *Ukrajina i Nimechchyna u Drughij svitovij vijni. [Ukraine and Germany in the Second World War]*. (R. Osadchuk (red. per.). Paryzh; Njju-Jork; Ljviv, 659 s. [in Ukrainian].
- Kucher, V., Potylchak, O.** (2011). *Ukraina 1941–1944: trahediia narodu za fasadom Sviashchennoi viiny [Ukraine 1941–1944: the tragedy of the people behind the facade of the Holy War]*. K.: Vyd-vo NPU im. M.P. Drahomanova. 357 s. [in Ukrainian]
- Lysenko, O.** (red.). (2010). *Ukrajina u Drughij svitovij vijni: poghljad z XXI st. [Ukraine in the Second World War: a view from the 21st century]*. Istorychni narysy: u 2-kh t. T. 1. Kyjiv : Naukova dumka, 735 s. [in Ukrainian].
- Podkur, R.** (2012). «Velykyj teror» na Vinnychchyni (1937 - 1938 rr.): dijajlnistj terytorialnogho aparatu orghaniv derzhavnoji bezpeky, stereotypy svitoghljadu chekistiv. [«The Great Terror» in Vinnychina (1937 - 1938): activities of the territorial apparatus of the state security agencies, stereotypes of the Chekists' worldview]. *Zlochyny totalitarnykh rezhymiv v Ukraini: naukovyj ta osvithnij poghljad: Materialy mizhnarodnoji naukovoji konferenciji* (m. Vinnycja, 21-22 lystopada 2009 r.). K. : NIOD. S. 54-76. [in Ukrainian].
- Potylchak, O.** (1997). *Ekonomichniy kolaboratsionizm v Ukraini v roky natsystskoi okupatsii (1941–1944): prychny i proiavy [Economic collaborationism in Ukraine during the years of Nazi occupation (1941–1944): causes and manifestations]*. K.: UDPU im. M.P. Drahomanova. 29 s. [in Ukrainian]

Shaikan, V. (2005). Kolaboratsionizm na terytorii reichskomissariatu «Ukraina» i viiskovoi zony v roky Druhoi svitovoi viiny [Collaborationism on the territory of the Reichskommissariat "Ukraine" and the military zone during the World War II]. Kryvyi Rih: Mineral. 466 s. [in Ukrainian]

Volovyna, O., Plokhij, S., Levchuk, T., Rudnyckyj, O., Kovbasjuk, A. & Shevchuk, P. (2017). Regionaljni vidminnosti vtrat vid gholodu 1932–1934 rr. v Ukrajinі. [Regional differences in losses from the famine of 1932–1934 in Ukraine]. *Ukrajinsjkyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian historical journal*, 2. S. 76-116. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 02.07.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 20.08.2023 р.

Павло Кравченко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, професор (Україна)
e-mail: pablokk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1066-4460>

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: oleh.melnychuk@vspu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>
ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/1330042>
Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Сільське господарство Вінниччини у 1945 р.: характерні риси, тенденції розвитку

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати характерні соціально-економічні процеси і тенденції розвитку сільського господарства Вінниччини крізь призму ситуації у колективних господарствах. **Методологічною основою** дослідження є принципи: науковості, ретроспективний, порівняльно-історичний, аналізу і синтезу, узагальнення, історико-критичний, історико-системний, конкретно-проблемний, системний. **Наукова новизна роботи.** Автори, на основі дослідження, аналізу вперше введених нових джерел, критичного осмислення партійно-советських документів 1945 р. розкрили типові характерні риси соціально-економічної ситуації, що склалася у колгоспах у рік закінчення Другої світової війни. **Висновки.** Другий рік функціонування відновленого, колоніального по своїй суті, комуністичного советського режиму на Вінниччині не приніс змін на краще у соціальному та економічному становищі колгоспного села. Знекровлене війною сільське господарство було піддано посиленій експлуатації з боку сталінського режиму, який не враховував реальний стан речей. Відсутність економічних стимулів, матеріальної зацікавленості у результатах праці, посилення податкового тиску сприяли подальшому падінню продуктивності праці, зростанню байдужості. Вихід із ситуації режим вбачав у посиленні репресій. Все це у комплексі стало передумовою та причиною голоду 1946-1947 рр. Окремі питання теми потребують подальшого вивчення та аналізу.

Ключові слова: колгосп, сільське господарство, настрої населення, поголів'я худоби, падіж худоби, врожайність, советська влада, комуністичний режим.

Постановка проблеми. У дослідженнях, що стосуються соціально-економічної ситуації, взаємин комуно-советського режиму та населення, каральної політики московських окупантів у післявоєнні роки, 1945 року приділено мало уваги. Праці про останній рік Другої світової війни, головним чином, стосуються наслідків тимчасової німецько-румунської окупації, воєнних аспектів життя й побуту жителів України та Вінницької області, перших спроб переходу до мирного життя. Мало або ж зовсім недосліджені такі сторони життя, як настрої населення, хід посівної кампанії та жнив, відношення колгоспників до суспільного майна, особливості методів управління з боку районних та обласних компартійних і советських структур, каральна політика режиму.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельна база дослідження містить уперше введені в науковий обіг документи фондів Державного архіву Вінницької області (ДАВіО), які дають можливість простежити характерні сторони розвитку соціально-економічної ситуації, що склалась у колективних господарствах Вінницької області у 1945 р., виявити типові форми і методи управління обласних управлінських структур. З досліджень, що стосуються порушеної теми, слід виділити роботи О.Мельничука та Т.Мельничук [Мельничук, О., Мельничук, Т., 2020], Б.Романюка [Романюк, Б., 2016], О.Коляструк [Коляструк, О., 2012], П.Кравченка [Кравченко П., 2022]. Автори названих праць аналізують окремі сторони економічного життя подолян, їхнього повсякдення, розглядають питання відносин з партійно-советськими установами й каральними органами. Загальна характеристика ситуації, що склалась у 1945 р. в Україні й сільському господарстві зокрема, дається у праці В.Даниленка [Даниленко, В.М., 2005]. У названих дослідженнях акцентована увага або на окремих загальних проблемах України, або ж розглянуті окремі сторони повсякденного життя певних населених пунктів.

Мета статті – на основі нових архівних джерел дати характеристику й проаналізувати головні тенденції та характерні риси сільського господарства Вінниччини в останній рік Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. 1945 р. розпочинався для жителів Вінниччини в умовах продовження відновлення старих довоєнних порядків сталінського режиму та появи нових, які ускладнили і без того важке становище населення. Зокрема, це стосувалось селянства, яке з початку звільнення від німецько-румунських окупантів знову почало працювати у колективних господарствах на советську державу, здебільшого безоплатно.

Ситуація, що склалась у колгоспах зимою та навесні 1945 р., сприймалась селянами критично. Крім того, вони, пам'ятаючи умови життя і праці у 1944 р., [Кравченко, 2022, с. 103-115] були впевнені, що становище буде погіршуватись. Документи того часу підтверджують це.

25 червня 1945 р. секретар Вінницького обкому КП(б)У Д. Бурченко отримав випуску зі спецповідомлення НКГБ УССР щодо настроїв населення області стосовно весняної посівної кампанії. Це були витяги з листів, зроблені військовою цензурою з листів від рідних до бійців Червоної армії. Зауважимо, що кореспонденція, з якої бралась інформація, не доходила до адресатів: цензура її конфісковувала. Висловлювання селян були свідченням катастрофічної ситуації в колгоспах і важкого становища тих, хто в них працював:

«...у нашому колгоспі йде підготовка до посівної кампанії. Нашому колгоспу не вистачає насінневого фонду 540 центнерів, збирали з колгоспників, але дуже важко збирати ці крихітні кілограми, також в дуже поганому стані тяглова сила в колгоспі. Маємо всього лише 26 коней, і ті заражені коростою...» . (Лютий 1945 р., Тульчинський район, с. Нестерівка) [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 53. Арк. 24].

«...Пиньков Танасій розвалив весь колгосп. Коні майже всі здохли, залишилось 4 пари і 2 пари биків. Колгоспові треба зорати і засіяти 190 га. Орати будуть коровами колгоспників, які ходити не хочуть, тому що голодні. В колгоспі насіння нема...». (Лютий 1945 р., Тульчинський район, с. Журавлівка) [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 53. Арк. 25].

«Тяглової сили в колгоспі дуже мало, та ще пара коней здохла. Зараз ще возили буряк. Ні грубих кормів, ні зерна для коней нема. З-під комбайна солону колишнє правління розбазарило. Насіння нам треба 550 центнерів, а маємо 90 центнерів, так що насіння в колгоспі дуже багато не вистачає...». (Лютий 1945 р., Станіславчеський район, с. Носківці) [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 53. Арк. 20].

«У нашому колгоспі по плану треба засіяти 500 центнерів насіння, а колгосп має всього лише 30 центнерів, от зараз ходять і в колгоспників збирають квасолу та інше насіння. Коней у моїй бригаді 4 пари, та напевно їх заберуть в 1 бригаду, так як коні там всі здохли, від нестачі кормів. Весною працювати не буде на чому... (Лютий 1945 р., Шаргородський район, с. Ворошилівка) [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 53. Арк. 21].

«...у нас у колгоспі готуються до посівної кампанії. Ходять по хатах і збирають насіння: квасолу, соняшник, хліб...» (Лютий 1945 р., Шаргородський район, с. Івашківці) [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 53. Арк. 22].

«У нашому колгоспі нема насіння для посіву, зараз ходять і збирають [по селянських господарствах – авт.]. У колгоспі майже всі коні поздохли, так що весною не буде на чому працювати...» (Березень 1945 р., Томашпільський район, станція Вапнярка) [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 53. Арк. 19].

«...Ніхто не звертає уваги на те, що ти працювала в заводі. Літо пропрацювала і нічого не отримала, крім 2-х пудів хліба, ні соломи, нічого. Піду в завод, кажуть – іди в колгосп, одні на других говорять, не знаю, що робити. Діти мої слабкі, харчування не було, нічим було підтримати. Хліба ні на що купити, один бог знає, як я цей рік мучусь. Я не можу одного тижня прожити, ні за що солі купити...». (Квітень 1945 р., Монастирищенський район, с. Івахи) [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 53. Арк. 33].

Проблеми, як бачимо, були майже однакові в усіх селах і колгоспах: відсутність у більшості випадків посівного матеріалу, масова загибель коней, які були основною тягловою силою, намагання колгоспного керівництва вирішити питання за рахунок колгоспників: наприклад, у них забирали зерно для посівної кампанії. Прикметно, що значна частина сільського населення голодувала вже на початку 1945 р.

У згадуваному документі містились витримки з листів бійців Червоної армії з фронту до органів влади, які повинні були допомагати їхнім сім'ям, поки вони воюють. Якою була ця допомога, ілюструють висловлювання червоноармійців: «...моя сім'я складається з непрацездатної матері, двох братів, один з них призначений до Червоної Армії, [другий] маленький проживає в с. Соболівка Теплицького району. Батько загинув у боротьбі з німецькими загарбниками. Мама пише, що вона багато разів зверталась за допомогою до сільради, але допомоги їй не надають, не зробили жодних пільг по податках і натуральних поставках, які надаються сім'ям військовослужбовців. Наприклад, мама надала довідку місцевій владі від

військової частини на надання пільг, [але] вони не надали допомоги і довідки не прийняли, кажуть – вас багато таких є. Колгосп категорично відмовився [дати] підводу привезти дрова, дати корм корові, соломи на ремонт хати, незважаючи на те, що мама і брати працювали в колгоспі... (Квітень 1945 р., м. Теплик) [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 53. Арк. 33-34].

Ще один витяг з листа іншого червоноармійця: «...я не можу більше байдуже відноситися до скарг моєї дружини. У неї троє маленьких дітей, пайка повністю чомусь не отримує. За 8 місяців вона отримала 101 кг муки, замість 240 кг, за всю зиму їй не дали жодної ломаки дров і не дивно, що діти хворіють запаленням легень. Управляючий відділенням т. Сміцький звільнив дружину з роботи. **Як важко воювати, отримуючи скарги від дітей і дружини на таке злиденне існування** (виділено авт.). Я нагороджений, вважаю, що моя сім'я заслуговує на увагу і допомогу. Прошу надати відповідну допомогу сім'ї, відновити дружину на роботі...» (Квітень 1945 р., Плисківський район, с. Скоморошки) [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 53. Арк. 34].

Окремі висловлювання доведених до відчаю селян межували, з точки зору режиму, з антисоветською пропагандою: «... ми зараз сидимо без картоплі і хліба, я зараз хвора. Мама ходила по допомогу, але не дали, попросила комісію, щоб прийшли і перевірили, як ми живемо, і цієї комісії не дали. Тоді мама пішла у Вінницю, викликала цю комісію, яка прийшла, обстежила і написала, щоб надали допомогу хлібом і картоплею. Мама пішла в сільраду, щоб завірили. Голова сільради Вакулюк всі папери порвав, сказав, що у нас хліба нема, а картопля потрібна для посівної. Мама йому сказала, що ти воюєш четвертий рік, але він відповів – бери дітей і йди воювати. Голова за радянських людей не стоїть. **За що ти воюєш, за те, щоб ми пухли з голоду** (виділено авт.). Приїжджай додому, пухнемо від голоду, у нас нічого продати на картоплю...». (Березень 1945 р., Вінницький район, с. Коло-Михайлівка) [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 53. Арк. 33]. З такими настроями колгоспне село вступало у весняну посівну кампанію...

Зазначимо, що така важлива інформація стала відома секретареві обкому лише у червні місяці, коли область вже готувалась до збиральної кампанії. На наше переконання, обласне керівництво і без цього знало справжній стан речей у сільському господарстві і намагалось виправити становище, як могло і як уміло. А вміння полягало перш за все у посиленні примусових методів. Про грошову чи матеріальну зацікавленість колгоспників мови не було ніколи, про зниження податків і примусових поборів теж. Були, правда, випадки, коли колгоспникам, як у 1932-1933 рр., обіцяли їжу за виконану роботу і на робочому місці.

Критична ситуація, таким чином, складалась насамперед з продовольством, якого не вистачало для фізичного виживання селян зимою та навесні 1945 р., посівним матеріалом та робочою худобою. Це, крім іншого, контрастувало з січнем-березнем 1944 р., коли зі звільненням області від німецько-румунських окупантів виявилось, що в багатьох колгоспних коморах є вдосталь збіжжя та насіннєвого матеріалу, що було відразу ж забрано советською владою [Кравченко, 2022, с. 104-106]. Була у колективних господарствах на початку 1944 р. і значна кількість коней, що залишилися від попередньої окупаційної влади. Все змінилось менше ніж через один рік.

Зауважимо, що за відсутності сільськогосподарської техніки для обробітку землі та перевезення вантажів чи не єдиним порятунком були коні, але в цьому відношенні ситуація була критичною.

Як характерний приклад: у січні 1945 р. виконавчий комітет Ямпільської районної ради на своєму засіданні заслухав питання про стан кінського поголів'я в районі.

Під час перевірки було виявлено, що у ряді колгоспів району коні доведені до стану виснаження, в результаті чого спостерігається їх великий падіж. Станом на 15 січня у районі здохло 364 коней (у документі не зазначено, за який період). Виконком зобов'язував районного прокурора виявити винних і притягнути їх до кримінальної відповідальності. Крім того, як завжди, голови колгоспів були зобов'язані «прийняти самі термінові й ефективні заходи по ліквідації корости, яка до цих пір ще не ліквідована...». І далі – роз'яснення, яким чином треба піклуватися про коней. Зокрема, «для забезпечення кормами кінського поголів'я в період весняної посівної кампанії виділити як недоторканий фонд необхідну потребу кормів і передати по акту бригадирам і старшим конюхам. Всі корма використовувати тільки в переробленому вигляді (січка, запарка, додавання дерті, картоплі, кормового буряка тощо. Встановити в конюшнях розпорядок дня, денне і нічне чергування, заборонити постороннім особам вхід до конюшні. Годівлю і напування коней проводити в установленій час». [ДАВіО. Ф. Р-5362. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1, 2]. Складається враження, що ті, хто займався доглядом коней, не знали, що їх треба було регулярно годувати й напувати до того ж водою...

Питання збереження кінського поголів'я, без якого проведення посівної кампанії викликало великі сумніви, продовжувало турбувати обласне керівництво і далі. Показовим у цьому відношенні є лист-звернення секретаря обкому ВКП(б) Д. Бурченка і голови Вінницького

виконавчого комітету обласної ради М. Годова до голів райвиконкомів та секретарів райкомів партії від 11 квітня 1945 р. Очевидно, що такі листи були відправлені якщо не у всі, то до більшості районів області. Підтвердженням цього є їхні надруковані заготовки, в які треба було лише вписати адресата і відповідні цифри, які б стосувалися конкретного району. Окремі фрази листа характеризують стан кінського поголів'я в області: «Падіж коней в колгоспах району не тільки не скоротився, а за 1-й квартал 1945 року збільшився: на 1-е квітня загинуло ___ голів чи ___%, до поголів'я». Далі йшли розпорядження, як виправити ситуацію. Зводилися вони до наступних заходів: «1. Закріпити для догляду за кінськими постійних конюхів та їздових для роботи, покласти на них відповідальність за збереження закріплених за ними коней. 2. Виділити в окремі групи всіх виснажених коней і покращити їх годівлю. 3. Коням, що знаходяться на роботі, надавати перерву на відпочинок, з обов'язковою підгодівлею та поїнням. 4. Застосувати всі необхідні заходи до лікування коней з коростою, забезпечити виконання ветеринарно-санітарних і профілактичних заходів у колгоспах». Про прийняті заходи щодо виконання вказівок повідомити обком та облвиконком до 15 квітня [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 39. Арк. 1]. Такі «цінні» вказівки керівництва були не в новинку селянам-колгоспникам, для яких догляд за кінськими завжди був однією з головних турбот. Та це було тоді, коли селяни вели своє, власне господарство. Відношення до землі, до худоби, як відомо, кардинально змінилось з утворенням колективних господарств, коли був втрачений інтерес до праці та зацікавленість у її результатах.

Як режим намагався виправити ситуацію? Звичними й апробованими методами, перш за все – репресіями. У травні 1945 р. обласна прокуратура розглянула ряд кримінальних справ, які стосувалися «злочинно-зневажливої поведінки з кінськими», та це, звісно, не могло позитивно вплинути на становище, що склалось. Падіж продовжувався, про що свідчать окремі приклади: у колгоспі ім. Літвінова, Піщанського району, з 67-ми коней здохло 44. Те ж стосувалось і великої рогатої худоби, в тому числі і волів, які використовувались в якості тяглової сили: з 80-ти голів, залишилось 10 [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 20. Спр. 33. Арк. 16].

Ситуація з кінським поголів'ям не могла не турбувати обласне советське й партійне керівництво, адже вони несли персональну відповідальність за проведення посівної кампанії та майбутній урожай. У березні 1945 р. секретар Вінницького обкому партії Д. Бурченко надіслав лист секретареві ЦК компартії України Д. Коротченку та зам. Голови РНК України В. Старченку, в якому повідомив про надзвичайно важкий стан з кінським поголів'ям в області з двох причин: короста, яка призводить до смерті коней і відсутність концентрованих кормів. У деяких районах відсутня навіть солома. Для виправлення ситуації він просив дати вказівку відповідним органам виділити трофейного фуражу: висівок – 300 тон на Сорочинському млині, Дашівського району; кукурудзи, що непридатна для посіву - 1200 тон, що знаходиться в Ямпільському районі і вивезти її звідти неможливо (очевидно, що останній наведений аргумент мав зіграти на користь позитивного прийняття рішення по кукурудзі, адже вона все одно мала пропасти); 12 тон прілого зерна на Цибулівському глибинному пункті Монастирищенського району; 12 тон горілого зерна на Чічотницькому пункті Заготзерно.

У листі говорилося про те, що в ряді районів області – Дашівському, Літинському, Гайсинському та ін. зберігається значна кількість сіна, яка була заготовлена для військових частин, але не забрана. То ж область просить використати 1 тис. тон сіна для порятунку коней [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 25. Арк. 11].

Невідомо, чи був даний дозвіл на те, що просила область, та звертає на себе увагу стиль керівництва: область просить партійно-радянське керівництво України дозволити використати корми, які знаходяться на її території і насправді пропадають...

Ситуація з кормами не змінилась на краще і наприкінці 1945 р.: секретар Вінницького обкому КП(б)У М. Стахурський у листі від 20 листопада повідомляв у Москву до Наркомату харчової промисловості, що в області є 50% необхідних грубих кормів і зовсім відсутні концентрати, і тому протримати худобу зиму буде дуже важко. Тому він просить Москву дати дозвіл на отримання 1,5 тис. тон патоки для додавання до грубих кормів «щоб врятувати худобу» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 25. Арк. 90].

Отже, 1945 р. закінчувався для тваринництва області далеко не кращим чином. Питання зимівлі й порятунку худоби при відсутності кормів виглядало проблематично...

За 1944 р. і по 1 травня 1945 р. у колгоспі «Більшовик» Ситковецького району впало (здохло) 96 коней. Офіційні причини: «Халатне ставлення до збереження кінського поголів'я з боку бувшого голови колгоспу [...] і сучасного голови колгоспу [...] які не вжили запобіжних заходів щодо зменшення загибелі коней по колгоспу». Вихід із ситуації був традиційний: «Поручити Райпрокурору тов. Яковлеву виїхати на місце в село Красеньке провести розслідування і винних в загибелі коней притягнути до відповідальності» [ДАВіО. Ф. Р-1997. Оп. 4. Спр. 7. Арк. 85].

.....
Все б нічого, та випадки загибелі коней і в Ситковецькому районі, і в області в цілому були систематичними, а перманентно притягувати до відповідальності всіх працюючих було нереально.

Ніхто не порушував питання про справжню причину загибелі коней: це вважалося антисоветською агітацією й відповідно каралось. А вона була в колективній системі господарювання, при якій зацікавленість у результатах роботи майже зникла.

На 1 серпня 1945 р. в області нараховувалось 14.888 коней, хворих на коросту і стригучий лишай. Травмованих коней в області було 1739, головним чином із-за неправильної упряжі [Ф. П-136. Оп. 20. Спр. 33. Арк. 19].

Проблема полягала ще і в тому, що не було потрібних медикаментів для лікування та профілактики хвороб коней [Ф. П-136. Оп. 20. Спр. 33. Арк. 19].

Причиною різкого зменшення кількості кінського поголів'я була, крім названих, і та, що після відновлення советської влади коні були вилучені з індивідуальної/приватної власності, тому що це суперечило природі більшовицького режиму. Повторювалась, у значній мірі, ситуація початку 1930-х рр.: сигнали докупи велику кількість худоби, та ніхто не знав, як її доглядати. Припускаємо також, що вчорашні власники коней свідомо, «назло владі» не доглядали їх у колгоспі належним чином навіть при наявності необхідних умов.

У такій ситуації весною 1945 р. на Вінниччині розпочиналась посівна кампанія. Значна кількість документів того часу характеризує її перебіг.

16 квітня 1945 р. Виконавчий комітет районної ради Ситковецького району на своєму засіданні відмітив, що посівна відбувається незадовільно. Так, колгосп ім. Петровського за 12 днів план проведення посіву виконав на 19,5%. Причиною такого становища називалась, зокрема, неефективне використання тягла: з наявних у колгоспі коней – 88 голів, 15-ти волів та 40-ка корів «на сівбі використовуються пересічно 58 коней, 8 волів та 18 корів». Норми виробітку виконувалися на 60%. У матеріалах засідання зазначено, що порушується агротехніка передпосівного обробітку землі – мілка оранка «та культнехтування посіву сівалками. Ручним способом розсіваються великі площі (30-40 га) а заробляються (посівний матеріал закривається землею – авт.) через декілька днів, значна частина насіння залишається на поверхні ґрунту не зароблена. Зроблена оранка під цукровий буряк та озимі хліба не боронуються» [ДАВіО. Ф. Р-1997. Оп. 4. Спр. 7. Арк. 59]. Звісно, що сподіватись на гарний врожай у таких умовах було годі.

В окремих господарствах ситуація була ще гіршою. Колгосп «Червоний Колос» за 12 днів проведення посівної кампанії виконав план на 3%, «а по раннім культурам на 6,8%». Робоча худоба на сівбі не використовується, коні «внаслідок безгосподарності керівників колгоспу повністю виведені із строю і непридатні працювати в полі» [ДАВіО. Ф. Р-1997. Оп. 4. Спр. 7. Арк. 59]. Подібне становище з посівною та використанням робочої худоби було і в інших господарствах району. У колгоспі «Червоний Луганець» с. Мітлинці план посіву виконаний на 40%, у колгоспі «Гігант» с. Косаново план посіву виконаний на 49%. Корови колгоспників не використовуються на посівній зовсім. Голові колгоспу «Гігант» за невикористання корів було винесено зауваження [ДАВіО. Ф. Р-1997. Оп. 4. Спр. 7. Арк. 82]. З керівництвом «Червоного Луганця» обійшлися суворіше: «За систематичне невиконання на протязі весняної посівкампанії тягової сили: коней робочих – 40%, корів – 70% [...] порушення основних правил агротехніки – оранка 8-10 сантиметрів, посів по скибі з низькою якістю боронування, внаслідок чого на площі посіву 10 га 30% насіння зверху. Посів ячменю 4,5 га [...] проведено по сорниченю під мілку культивацию без попереднього очищення площі від бур'янів. Невиконання і ігнорування розпоряджень та вказівок з боку агрономів – голову Мітлинського колгоспу тов. Максименко, польовода Манського і бригадира 3-ї бригади передати судово-слідчим органом для притягнення до судової відповідальності» [ДАВіО. Ф. Р-1997. Оп. 4. Спр. 7. Арк. 82]. Отже, як завжди, вихід із ситуації – у репресіях. Та чи могло керівництво колгоспів виправити ситуацію, коли переважна більшість селян або відверто не хотіла працювати, не виходячи на роботу і цим показуючи своє відношення до суспільної власності, або ж, виходячи на роботу, нічого не робила? Звісно, що ні. Та визнати факт провалу експерименту з колективними господарствами режим не міг: на цьому трималось соціалістичне суспільство сталінського зразка.

Документи не пояснюють причин такої низької продуктивності праці, за винятком стандартних – «погана політико-виховна робота, відсутність соціалістичного відношення до праці» тощо, проте, на наш погляд, головна з них полягала у відсутності зацікавленості в результатах праці. Склалась унікальна ситуація в історії сільського господарства: селяни не бажали працювати на землі! Та питання полягало в іншому: на чий землі? На своїй присадибній ділянці той самий колгоспник працював добросовісно, вирощуючи врожаї, які в рази перевищували колгоспні.

Складно відбувся збір вирощеного врожаю. Технічна непідготовленість доповнювалась нестачею робочих рук: в результаті масової мобілізації до Червоної Армії село залишилось без чоловіків. Ситуацію усугубила весняна мобілізація 1944 р., коли були

мобілізовані всі чоловіки, які перебували на тимчасово окупованій німцями та румунами території. Ці, з дозволу сказати, об'єктивні проблеми доповнились іншими. Показовим у цьому відношенні є документ - телеграма від 8 серпня 1945 р. за підписом першого секретаря Вінницького обкому КП(б)У М.Стахурського секретарям райкомів партії та уповноваженим від обкому партії по хлібозаготівлям у районі (мовою оригіналу). У ньому перераховані найбільш проблемні, які необхідно було негайно вирішувати для проведення жнив: «[У] ряді колгоспів області має місце заниження при встановленні врожайності [...] молотилки працюють [з] великими перебоями [кома] корови до цих пір [у] ряді районів [до] вивозу хліба [та] скирдування не залучені [...] Жмеринка, Козятин, Погребище, Вінниця, Тульчин, Тиврів [...] Таке становище зриває виконання встановленого графіка хлібоздачі [...] Боротьба зі втратами на збиранні та молотьбі організована слабо, тим самим знижує врожайність по району [...] Вимагаю негайної перевірки фактів заниження врожайності, винних притягувати [до] суворой відповідальності [...] Друге [...] перевірте виконання графіка молотьби [...] скільки працює молотарок комбайнів на молотьбі [...] добийтесь включення всіх молотильних агрегатів [у] роботу використовуючи всіх коней волів корів [при] скирдуванні обмолоті вивезенні хліба підготовці ґрунту [до] сівби [...] Третє категорично вимагаю самого уважного відношення до якості збирання застосовуючи дійові міри на боротьбу [з] втратами [...] Нерадивих [до] колгоспного добра притягувати [до] строгої відповідальності [...] Четверте попереджаю [про] безумовне виконання строків і якості сівби [...] П'яте зобов'язую [під] вашу особисту відповідальність щоденно інформувати Облпартком [з] указаних питань [...] Шосте винні [у] невиконанні цих заходів будуть строго покарані [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 39. Арк. 11].

Документ розкриває картину «битви за врожай» в умовах, коли, з одного боку, не вистачає техніки та робочих рук, з іншого – відбувається прихований саботаж партійно-советських розпоряджень, намагання приховати частину врожаю від держави в умовах реальної можливості повторення подій 1932-1933 рр. Враження, що колгоспи вперто не хотіли збирати врожай, всіляко саботуючи жнива, а партія робила все можливе, щоб це зробити. Комуністична держава боролась з селянами за збір вирощеного ними ж врожаю... Крім того, документ яскраво ілюструє комуністичні методи керівництва, базовою основою яких було покарання або ж погрози ним. Такі явища були типовими для того часу. Ще один приклад: завідувач відділу колгоспного будівництва Ямпільської районної ради депутатів трудящих Микола Б., будучи уповноваженим райради і райкому КП(б)У у с. Клембівка, «грубо спілкувався з окремими колгоспниками, ляяв їх нецензурними словами і крім того погрожував їм зброєю», «...почав ляяти [...] різними нецензурними висловлюваннями, після чого витягнув з кобури пістолет, направив його в груди Кургану із заявою «застрелю».

Іншого разу цей самий уповноважений, проводячи нараду бригадирів колгоспу імені 8-го березня, витягував з кобури пістолет, стукав ним по столу і погрожував, що перестріляє всіх, якщо не будуть виконувати дані ним вказівки».

Які ж висновки зробив прокурор Вінницької області Голодюк щодо такої поведінки представника комуністичної партії і радянської держави? «Зважаючи на те, що райком партії це питання розглянув і що [...] отримав партійну догану, що він інвалід Вітчизняної війни, двічі нагороджений урядовими нагородами, я погодився з думкою районного комітету партії – не притягувати [...] до судової відповідальності й обмежитися накладеним на нього партійним стягненням...» [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 52. Арк. 58].

У тому ж Ямпільському районі, при проведенні реалізації 4-ї військової позики в с. Добрянка, голова сільської ради та голова колгоспу «в деяких випадках до окремих колгоспників застосовували міри фізичного впливу».

З яких причин застосовувалась фізична сила? Один з колгоспників, Уваров, сказав, що не може підписатися на позику в сумі 500 крб, а тільки на 300. Голові сільради це, очевидно, не сподобалось, і він побив колгоспника. Останній втік до сусідки, де його знайшов голова сільради «і знову став бити Уварова, змушуючи його підписатися на 500 крб, що той і змушений був зробити. Таким самим способом був примушений підписатися на позику й інший колгоспник. А 8 травня голова сільської ради у парі з головою колгоспу у приміщенні сільської ради побили Гординського М., 64-х років, примушуючи його підписатися на військову позику на суму 700 крб. [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 42. Арк. 59, 59].

У Піщанському районі районний повноважений по заготівлях створив бригади з 5-ти осіб, які в окремих селах району забирали у колгоспників худобу і майно в рахунок державних поставок, яких вони не виконали. Показові методи роботи представників влади: 11 липня у с. Загниткові бригада з 15-ти осіб, за участі самого райуповноваженого, з'явилась о 12-й годині ночі до хати колгоспниці Роздуган і забрала корову. У с. Городище, 9 липня, таким самим способом у колгоспників було забрано 10 корів, у с. Рудницьке – 6 корів. У с. Волчан «у Стефанишина Афанасія Григоровича, батька двох фронтовиків було описано та вилучено стінний килим і 4 метри сукна». У тому ж селі голова колгоспу проводив вилучення

.....
сільськогосподарського реманенту під виглядом трофейного. Були й інші випадки вилучення майна, виселення з будинків тощо з причини невиконання державних поставок тими, хто був звільнений від податків. Все ці дії «супроводжувались лайкою і грубою поведінкою з колгоспниками з боку комісії». [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 39. Арк. 9, 10].

Мимоволі напрошується порівняння з німецько-румунськими окупантами...

Оперативно діяла прокуратура, охороняючи в таких складних для режиму умовах колгоспну соціалістичну власність, застосовуючи для цього всі можливі каральні методи.

У справі збирання врожаю та поставок сільгосппродукції за липень-серпень прокуратурою було проведено перевірки в 374 колгоспах, 19 радгоспах, 27 МТС і 72 пунктах Заготзерно. Було встановлено ряд порушень, які здебільшого полягали у крадіжках хліба: 156 заведених справ (73.3%) стосуються саме таких злочинів. Цікаво, що із 156-ти справ 60% стосуються не власне зерна, а його крадіжок в снопах, колосках і зі скирд.

За неповними даними, у липні-серпні до суду було передано 213 справ. Більше того, засуджено 111 осіб, з них від 5-ти до 8-ми років позбавлення волі – 27 осіб, від 1-го до 2-х років – 55 осіб, інші – до виправно-трудова робіт від 6-ти місяців до 1 року [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 52. Арк. 47, 48].

Типові покарання: в колгоспі с. Джулинівка, Іллінецького району, дві колгоспниці за крадіжку 28-ми кілограмів жита засуджені – одна до семи років ув'язнення, друга – до 2-х. У Муровано-Куриловецькому районі за крадіжку 69-ти снопів колгоспник був засуджений на 7 років. На 7 років була засуджена колгоспниця з того ж району за крадіжку 29-ти снопів.

До судової відповідальності притягувався й актив села, за звітний період: голів колгоспів – 26 осіб, бригадирів – 19, завідувачів ферм – 4. За які злочини їх судили? У документі названі 5, очевидно, найбільш характерних: 1. За неприйняття заходів по боротьбі з втратами і крадіжками зерна – 18 осіб; 2. За злочинне відношення до збирання врожаю і злісне невиконання планів хлібопоставок - ; 3. За розбазарювання хліба до виконання планів хлібопоставок – 5 осіб; 4. За розбазарювання цукру, отриманого для стимулювання обробки цукру – 4 особи; 5. За крадіжку колгоспного хліба – 3 особи [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 52. Арк. 49]. Мало що змінилось і в наступні місяці: у вересні-листопаді 1945 р., з 18-ти категорій злочинів перше місце з великим відривом зайняли «крадіжки соціалістичної власності» - 341 випадок (41.4%); друге місце – посадові злочини – 214; третє – розтрата – 44 випадки; четверте – хуліганство – 28, п'яте – злочинне поводження з кіньми – 15 випадків; шосте - розбазарювання і крадіжки промислових і продовольчих товарів – 13 випадків [ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 13. Спр. 52. Арк. 75-76].

Висновки. 1945 рік ще раз виразно показав і підтвердив соціально-економічну неефективність колективних господарств на селі. Відсутність інтересу селян до безоплатної праці спричинила низьку її продуктивність. Як результат – великі проблеми під час посівної кампанії, створені у більшості випадків умовами «соціалістичного» колективного господарювання. Яскравий приклад – становище з колгоспним кінським поголів'ям, про яке ніхто не бажав турбуватись, проблеми під час жнив і реакція на них партійно-советських установ, неминучість і логічність застосування проти селянства репресивних заходів. Ситуація, що склалась, не обіцяла нічого доброго наступного 1946 року.

Подяка. Автори висловлюють щирі подяку працівникам ДАВіО за допомогу у пошукові документів для статті, членам редколегії журналу – за слушні поради під час підготовки матеріалів до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та/або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Kravchenko, P. (2022). Podilia Village in 1944: Social and Economic Situation. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 40.* 103-115. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-103-115>

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Даниленко В.М. (2005). Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945-1955 рр.). *Україна в ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Вип. 9.* 3-18.

Коляструк, О.А. (2012). Повсякденне життя українського суспільства у перші повоєнні роки (1944-1947). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 20.* 131-136.

Мельничук, О. & Мельничук Т. (2020). Повсякденне життя колгоспного селянства Поділля у повоєнний період (1944-1953) (на матеріалах колгоспу «Червоний промінь» с. Мельниківці). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 32.* 52-63. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-52-63>

Pavlo M. Kravchenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynsky State Pedagogical University
PhD. (History), Professor (Ukraine)

Oleh A. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynsky State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Agriculture in Vinnitsia Region of 1945: Characteristic Features, Trends of Development

Abstract. *The paper aims to define characteristic social and economic processes and analyze trends in the development of agriculture in Vinnitsia region through the prism of the situation in collective farms. The research methodology is based on the principles of scientific, retrospective, comparative and historical analysis; principles of analysis and synthesis, generalization, historical-criticism, of historical-systemic, specific-problematic, and systemic research. The scientific novelty of the work lies in the fact that the authors base their research on newly introduced sources and critically examine the Party-Soviet documents of 1945, revealing typical features of the social and economic situation that developed in collective farms in the final year of World War II. Conclusions.* *The second year of the restored colonial, essentially communist Soviet regime in Vinnitsia region did not bring positive changes in the social and economic situation of the collective farms. Agriculture, utterly exhausted after the war, was further subjected to increased exploitation by the Stalinist regime, which did not take into account the real state of affairs in the village. Lack of economic incentives and material interest in the results of work, as well as increased tax pressure contributed to the further decrease in labor productivity and the growth of indifference. The regime saw a way out of the situation in the strengthening of repression. Altogether, this preconditioned and caused the famine of 1946-1947. Certain issues of this topic require more detailed study and analysis.*

Key words: *collective farm, agriculture, public moods, livestock, livestock mortality, yield, Soviet power, communist regime.*

References:

Danylenko V.M. (2005). Povsjakdenne zhyttja ukrajinsjkykh seljan u povojennyj period (1945-1955 rr.) [Everyday life of Ukrainian peasants in the post-war period (1945-1955)]. *Ukrajina v XX st.: kultura, ideologhija, polityka – Ukraine in the 20th century: culture, ideology, politics.* Vyp. 9. 3-18. [in Ukrainian].

DAViO – Derzhavnyj arkhiv Vinnycjkoji oblasti [State archive of Vinnitsia region].

Koljastruk, O.A. (2012). Povsjakdenne zhyttja ukrajinsjkogho suspiljstva u pershi povojenni roky (1944-1947) [Everyday life of Ukrainian society in the first post-war years (1944-1947)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serija: Istorija – Scientific Papers of the Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History.* Vyp. 20. 131-136. [in Ukrainian].

Kravchenko, P. (2022). Kravchenko, P. (2022). Podilia Village in 1944: Social and Economic Situation. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serija: Istorija – Scientific Papers of the Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History.* Vyp. 40. 103-115. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-103-115>

Melnychuk, O. & Melnychuk T. (2020). Povsjakdenne zhyttja kolghospnogho seljanstva Podillja u povojennyj period (1944-1953) (na materialakh kolghospu «Chervonyj prominj» s. Melnykivci) [Everyday life of the collective farm peasantry of Podillia in the post-war period (1944-1953) (based on the materials of the collective farm "Chervonny Promin" in the village of Melnykivtsi)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serija: Istorija – Scientific Papers of the Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History.* Vyp. 32. 52-63. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-52-63>

Статтю надіслано до редколегії 04.07.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 16.08.2023 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 930.1:929Кравець]:94(560:477)«149/1624»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-120-128>

Олександр Кравчук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: ol-kravchuk@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-5041>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/1897273/kravchuk-oleksandr/>

Юрій Зінько

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, професор (Україна)

e-mail: yurii.zinko@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4772-6082>

**Боротьба українського козацтва проти турецько-татарської експансії
наприкінці XV – першій половині XVII ст. у працях професора Миколи Кравця**

Анотація. Метою статті є характеристика наукових праць професора Миколи Кравця з проблематики агресивної політики султанської Туреччини й Кримського ханства щодо українських земель та успіхів козацтва у відстоюванні прав і свободи українського народу. **Методологія дослідження** ґрунтується на загальнонаукових принципах об'єктивності, системності, історизму, в поєднанні зі спеціально-історичними методами: проблемно-хронологічним, історико-біографічним, описовим, контент-аналізу. **Наукова новизна** полягає у спробі на основі аналізу праць Миколи Кравця розкрити особливості воєнно-політичного протистояння Османської імперії й Кримського ханства з українським козацтвом та подати важливі сторінки успішної боротьби козаків з турецько-татарською агресією у кінці XV ст. – першій чверті XVII ст. **Висновки.** У своїх працях історію українського козацтва Микола Кравець розглядає у контексті воєнного протистояння козаків з Османською імперією й Кримським ханством та відзначає роль козацького війська в протистоянні турецько-татарській експансії і захисті прав українського народу у кінці XV ст. – першій чверті XVII ст. Автор наголошує на міжнародному значенні боротьби козаків проти султанської Туреччини і Кримського ханства та вказує на їх заслуги у захисті європейських народів. М. Кравець, як представник державницької школи української історіографії, ґрунтовно висвітлює кримсько-українські взаємини.

Ключові слова: Микола Кравець, історіографія, Османська імперія, Кримське ханство, українське козацтво.

Постановка проблеми. Звернення до наукової спадщини Миколи Кравця актуалізується зацікавленістю дослідників проблемою взаємовідносин українського козацтва з Османською імперією та Кримським ханством. Потребують подальшого висвітлення питання становлення козацтва й зміцнення його позицій на українських теренах, ролі козацького війська у боротьбі з турецько-татарською навалою й захисті українського народу. Актуальними залишаються питання щодо демографічних втрат під час турецько-татарських нападів і становища українських бранців. Праці М. Кравця дозволять отримати ґрунтовні знання про основні сухопутні й морські походи козаків на Туреччину і Крим.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Питання політики Османської імперії й Кримського ханства щодо українських земель та ролі козацтва в протистоянні турецько-татарській експансії стали предметом дослідження Миколи Кравця. Ґрунтовне монографічне дослідженням автор присвятив історії козацтва, в якому висвітлив роль Запорозької Січі у визвольній війні українського народу (Кравець, 1999). Окремі аспекти теми репрезентовані автором у зібранні творів у дванадцяти томах. (Кравченко [Кравець], 2003). У науковому доробку М. Кравця дослідження про Гетьмана України Петра-Конашевича-Сагайдачного (Кравець, 1967), праці присвячені 300-літтю запорізького лицарства (Кравець, 1989) та 500-річчю українського козацтва (Кравець, 1990). Наукова спадщина українського вченого Миколи Кравця є предметом дослідження сучасних істориків, які вивчають історію України козацької доби (Калитко, Кравчук, 2010), (Степанчук, 2016) та ін.

Метою статті є характеристика наукових праць професора Миколи Кравця з проблематики агресивної політики султанської Туреччини й Кримського ханства щодо українських земель та успіхів козацтва у відстоюванні прав і свобод українського народу.

Виклад основного матеріалу. У складних політичних і воєнних обставинах Нового часу терени, які контролювало українське козацтво, становили контактну зону між Річчю Посполитою та однією з провідних військових держав Сходу – Османською імперією з її васалом Кримським ханством. «Розташування українських земель на крайньому сході тогочасної політичної карти Європи на певний час зробило їх одним із геополітичних полюсів континенту», наголошував О. Дьомін (Дьомін, 2004, с. 414). Взаємовідносини українського козацтва з Османською імперією та Кримським ханством були різноманітними, охоплюючи воєнно-політичне протистояння та союзи, включали економічну й культурну взаємодію (Пилипенко, 2015, с. 32-33). У працях вітчизняних істориків вона висвітлюється з різною інтенсивністю. Найбільша увага приділяється воєнно-політичному протистоянню. Це, зокрема, притаманно працям доктора історичних наук, професора Миколи Миколайовича Кравця (1928-2011). Знаний український вчений у галузі історичної науки середини ХХ ст. – початку ХХІ ст., він був родом із західної частини етнічних українських земель – Холмщини. Після вигнання німецьких військ радянською армією, родина була переселена в УРСР. Після отримання вищої освіти, праці у загальноосвітніх школах, він вступив до аспірантури Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у Львові. Під керівництвом видатного історика І. П. Крип'якевича підготував і захистив кандидатську дисертацію у 1954 р., а у 1965 р. – докторську.

У 1950-х – середині 1970-х рр. М. Кравець працював викладачем у Станіславському державному педагогічному інституті (нині – Івано-Франківський національний університет ім. В. Стефаніка), науковим співробітником Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, у Львівському ім. І. Франка та Чернівецькому державних університетах (нині – національні, Чернівецький – ім. Ю. Федьковича) завідувачем кафедрою історії України. У 1975-2006 рр. М. Кравець був завідувачем, згодом – обіймав посаду професора кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного інституту (з 1998 р. – університету ім. М. Коцюбинського). Серед виданих ним монографій – «Нариси з історії робітничого руху в Західній Україні в 1921-1939 рр.» (К., 1959), «Іван Франко – історик України» (Львів, 1971), «Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині ХІХ» (Львів, 1964), «Нариси з історії селянства Північної Буковини на початку ХХ століття» (Вінниця, 1998) (Калитко, Кравчук, 2010, с. 286-289). Також він був членом авторського колективу першого тому праці «Історія українського селянства» (К., 2006).

Також до сфери зацікавлень вченого належали історія українського козацтва, Українська революція 1917-1921 рр., боротьба ОУН-УПА та ін. Зазначені сюжети історіографічного спадку М. Кравця частково проаналізовані у ряді наукових досліджень (Зінько, Кравчук, 2021), (Степанчук, 2016).

Найбільш повною науковою працею М. Кравця з історії козацтва є узагальнююча монографія «Роль Запорозької Січі у визвольній війні українського народу». Автор її підготував ще у 1969-1970 рр. на основі спецкурсу, прочитаному на історичному факультеті Львівського університету ім. І. Франка. Однак у радянський час про публікацію дослідження з історії України «не могло бути й мови» (Кравець, 1999, с.1). Працю було видано у 1999 р., в якій враховано досягнення українських істориків з теми дослідження за роки незалежності.

Хронологічно монографія М. Кравця охоплює період з кінця ХV ст. до зруйнування Запорізької Січі у 1775 р. У праці йдеться й про Задунайську Січ. Основну увагу автор зосереджує на періоді з кінця ХV ст. до 1621 р., під час якого відбулося становлення козацтва і почалася успішна боротьба з турецько-татарською агресією. У праці зазначеному періоду присвячено перші два розділи під назвою «Виникнення Запорізької Січі. Початок визвольної боротьби» та «Боротьба запорізького козацтва проти іноземних поневолювачів наприкінці ХVІ – першій половині ХVІІ ст.». Їх основним змістом є розкриття історичних обставин виникнення українського козацтва у другій половині ХV – на початку ХVІ ст. та збройне протистояння татаро-турецькій агресії й феодалному гніту на українських землях (Кравець, 1999, с. 12).

До безпосередніх внутрішніх чинників зародження козацтва М. Кравець відносить економічне гноблення, жорстокий національний, релігійний, соціальний гніт населення українських земель, поділених між різними державами (Кравець, 1999, с. 4, 6). Зовнішнім чинником, на думку автора, був слабкий опір турецько-татарським нападам урядів Польщі й Литви (Кравець, 1999, с. 230).

У працях автор не торкався характеристики державного устрою Османської імперії та Кримського ханства. Хоча у художньо-історичному творі «Христофор Косинський» (1987 р.) султанську Туреччину М. Кравець назвав однією «з найсильніших держав світу» (Кравченко [Кравець], 2003, с.373). Насамперед, історик наголошував на агресивній зовнішній політиці обох держав. М. Кравець характеризував Кримське ханство, що виникло у 1449 р., як розбійницьку,

.....
паразитичну державу. Зауваживши, що 1475 р. ханство опинилося у васальній залежності від Оттоманської Туреччини, вчений підкреслив, що «підтримка могутньої Порти зміцнювала сили Кримського ханства, робила його зовнішню політику більш упевненою. Не раз турки самі брали участь у розбійницьких походах татар» (Кравець, 1999, с. 7).

М. Кравець розглядав наростання інтенсивності нападів Кримського ханства на різні регіони України, адже у 1450-1586 рр. було зафіксовано 84 напади татар, а в 1600-1647 рр. – 76. Наведено приклади демографічних втрат українців (у 1516 р. ясир з Галичини становив від 50 тис. до 100 тис. осіб, а в 1575 р. – понад 55 тис. осіб) (Кравець, 1999, с. 8-9). Опираючись на відомості Я. Дашкевича (Дашкевич, 1985, с. 57), М. Кравець зауважив, що впродовж XV – першої половини XVII ст. з України в татарський ясир потрапило 2 – 2,5 млн. осіб (Кравець, 1990), при тому, що у середині XVI ст. населення України становило приблизно 4 млн. осіб (Кравець, 1999, с.7). У творі «Христофор Косинський» М. Кравець також підкреслював, що до вказаної кількості полонених, «не входили вбиті, зокрема люди старшого віку та маленькі діти, яких у ясир не брали» (Кравченко [Кравець], 2003, с.372).

Микола Кравець не торкався причин зазначеної агресивної політики. Дослідники відзначають значення работоргівлі для Османської та Кримської держав. С. Плохій зауважив, що работоргівля домінувала в економіці регіону: «імперія, чії ісламські закони дозволяли поневолювати лише немусульман і захочували звільнення рабів, постійно потребувала безкоштовної робочої сили. Ногайці та кримські татари реагували на цей попит, поширюючи свої набіги в пошуках рабів на північ від понтійських степів і часто заходячи глибоко в українські землі або в південну частину московської держави. Работоргівля була додатковим заробітком (основний прибуток ногайці отримували від тваринництва, а кримські татари – також від осілого сільського господарства)». На його думку, у роки поганих врожаїв зазвичай відбувалося збільшення набігів «та кількості рабів, яких доправляли до Криму» (Плохій, 2016, с.112). А. Кримський цитує відомості з листа султанського візира Ібрагіма, датованого 1527 р., про величину мита від продажу татарами рабів, набраних з «польських країв», тобто українських земель у складі Речі Посполитої. Лише з митниць Кілії та Кафи (нині – Феодосія) за «останні два роки» надходження збільшилися на 30 000 дукатів (Кримський, 1996, с.195). Турецький науковець Г. Іналджик зазначав, що в середині XVI ст. Османська держава отримувала щорічний прибуток від работоргівлі у сумі 18 000 золотих дукатів. Податок на кожного раба становив 4 золоті дукати (Іналджик, 1998, с.143). Упродовж XVI – XVII ст., стверджував О. Галенко, Кримський ханат «був найбільшим постачальником рабів для Османської імперії» (Галенко, 2008, с. 376). М. Кравець вищезазначені демографічні втрати оцінював як пряму загрозу існуванню українського народу (Кравець, 1999, с. 11). Також автор наголосив, що від «грабіжницьких походів терпіли не тільки Україна, але й Польща, Литва, Росія, Білорусія, Молдавія» (Кравець, 1990).

Вчений писав про найбільший невільничий ринок Кафу, вказуючи, що на ньому «було постійно до 30 тис. невольників. Продані у рабство українські, російські й польські бранці частково залишались у Криму, а частково вивозились у Туреччину, де працювали на найважчих роботах. Багатьох з них примушували гребти на галерах, приковуючи до лавок ... » (Кравець, 1999, с.10). Прикметно, що турецькою назвою галери – каторга у східнослов'янських мовах назвали найбільш жорстоке покарання, окрім страти. Однак автор не вказав період, під час якого у Кафі перебувала вказана кількість невільників. Теж стосується відомостей О. Галенка, який вказав на щорічний продаж у Кафі 17,5 тис. невільників (Галенко, 2008, с.376). А. Кримський зазначив, що крім продажу, частину захоплених невільників як обов'язковий податок надсилали султану (Кримський, 1996, с.195).

М. Кравець розповідає про дружину правителя Османської імперії 1520-1566 рр. Сулеймана II Роксолану й висловлює свою думку з питання, що султан на її прохання наказував татарам утримуватися від нападів на українські землі. М. Кравець зазначає, що таке прохання, якщо і було, не могло бути результативним, адже «татари не завжди виконували його накази» (Кравець, 1999, с.8). За інформацією О. Шутко, якщо у першій чверті XVI ст. було 23 напади кримських татар, то на 1520-1550 рр., коли Роксолана перебувала у Стамбулі – 9 (Шутко, 2019, с.123).

Констатувавши виникнення українського козацтва у «жорстокій боротьбі проти феодалного гніту й татаро-турецької агресії», М. Кравець торкався тюркського походження слова «козак», яке означає вільну озброєну людину (Кравець, 1999, с.11).

Перші виступи козацтва проти татар М. Кравець відносив до 1492, 1502-1503 рр. Він зауважив, що литовські й польські уряди без вагання використовували українське козацтво у боротьбі з татарами (Кравець, 1999, с.12). Зокрема, М. Кравець наводив факт організації у 1516 р. хмільницьким старостою Предславом Лянцкоронським походу українських козаків на Акерман (Білгород-Дністровський), який тоді належав Туреччині. М. Кравець наводить й інші подібні

прикладі, зокрема, захоплення козаками Очакова у 1545 р., що викликало «протест турецького султана Сулеймана польському королю Сигізмунду І» (Кравець, 1999, с.13).

Серед інших організаторів і очільників козацтва, значну увагу автор приділив висвітленню постаті українського магната Д. Вишневецького. Торкаючись його піврічного перебування на службі турецького султана у 1553 р., М. Кравець наводить припущення М. Грушевського про бажання Д. Вишневецького побудувати на дніпровських островах замки проти татар і його прагнення «спертися на Туреччину проти Криму». М. Кравець так підсумував думку М. Грушевського: «... Вишневецький хотів, спираючись на Литовсько-Польську державу й підтримуючи добрі відносини з Туреччиною, держати в руках Крим» (Кравець, 1999, с.15). Згадується заснування Д. Вишневецьким у 1556 р. на о. Мала Хортиця Запорізької Січі та інші прояви боротьби з Кримським ханством, зокрема, захоплення фортеці Іслам-Кермен (нині Каховка). Також згадуються споруджені татарами для боротьби проти козаків фортеці Мустир-Кермен (на дніпровському острові Тавань), Кизи-Кермен (нині Берислав) (Кравець, 1999, с.15). Після захоплення Іслам-Кермену, хан Девлет-Гірей разом з турецьким підрозділом та військами волоського господаря, що перебував у васальній залежності від Османської імперії влітку 1557 р. захопив і зруйнував хортицький замок (Кравець, 1999, с.15-16).

Говорячи про загибель Д. Вишневецького, автор відзначив, що він захопився ідеєю опанування молдавського престолу, але 1563 р. зазнав поразки. Господар Томша (Стефан ІХ) видав його туркам. Д. Вишневецького стратили у Стамбулі.

На думку М. Кравця, діяльність Д. Вишневецького «залишила глибокий слід в історії українського козацтва. Організована боротьба проти татаро-турецької агресії, що спиралась на постійне укріплення (замок), напівнезалежна політика, яку проводив Вишневецький, спираючись на козацтво, його міжнародні зв'язки – все це не могло не бути зразком для розгортання дальших дій українського козацтва» (Кравець, 1999, с.17).

Розглядаючи створення Запорізької Січі на о. Томаківка у 1560-1570-х рр., М. Кравець вказав на спроби підпорядкування козацтва. Він згадує, що польський король Сигізмунд-Август 20 листопада 1568 р. звернувся до козаків з закликом покинути степи й повернутися в міста й замки та перебувати там на службі в нього за плату, не вриватися в турецькі райони, бо це порушує договори, укладені з Туреччиною (Кравець, 1999, с.18). У цьому контексті також згадується поява реєстрового козацтва у 1572 р. (Кравець, 1999, с.36).

На 1570-ті рр., відзначав М. Кравець, припадає діяльність перших відомих козацьких гетьманів та активізується військова діяльність козацтва, яка набирала «характеру організованих постійних походів проти Кримського ханства і султанської Туреччини» (Кравець, 1999, с.20). Зокрема, автор коротко описав обставини боротьби з кримськими татарами у 1575-1576 рр. вихідця з Волині князя Богдана Ружинського (Кравець, 1999, с.33). На жаль, постаті інших представників роду Ружинських у козацькому війську М. Кравцем не згадано. У зв'язку з цим, зауважимо, що у 1581–1583 рр. козацькими очільниками були князі Остафій Ружинський, у 1584–1586 рр. – Михайло Ружинський, у 1587 р. – Микола Ружинський, у 1588 р. – Кирик Ружинський (Войтович, 2020, с. 219).

Докладніше М. Кравець висвітлює участь українських козаків у воєнно-політичних подіях у Молдавії та їх морські походи. Автором наводяться відомості про участь козаків на чолі з гетьманом І. Свирговським (Свирчевським) у 1574 р. «у визвольній війні молдавського народу проти турецьких гнобителів» на чолі з Іона-воде Хоробрим, котрий здійснив «відчайдушну спробу покінчити з турецьким ярмом» (Кравець, 1999, с.30-31). У декількох битвах союзники здобули перемогу. Але через зраду одного з молдавських воєначальників у вирішальній битві під Рокшанами козаки і молдавські підрозділи були переможені турками (Кравець, 1999, с.32).

Також М. Кравець висвітлює похід в Молдавію козаків на чолі з гетьманом Шахом у 1577-1578 рр., спрямований на підтримку претендента на престол – Івана Підкови, який оголосив себе братом Іона-воде Хороброго. Іван Підкова, зауважував науковець, не зумів укріпитись на молдавському престолі через відсутність підтримки Порти та інші зовнішні обставини. Готуючись до війни з Росією і не бажаючи загострювати відносини з Туреччиною, король Стефан Баторій наказав стратити Івана Підкову у 1578 р., писав історик. Спроби козаків підтримати інших претендентів на престол Молдавії у 1578 р. також закінчились невдало (Кравець, 1999, с.33-34).

Серед прикладів наростання боротьби козаків проти татар і турків у 1583-1589 рр., М. Кравець відмічав руйнування фортеці Ягорлик на Дністрі, захоплення Тягиня (Бендер), спалення Очакова (1584 р.) та ін. (Кравець, 1999, с.35).

Постійні походи запорожців на Чорне море М. Кравець датує 1585-1641 рр. Він твердив, що «Ні погрози турецьких султанів, ні суворі постанови польських сеймів, не діяли на них. Козаки розгулювали по морю, захоплювали галери, спустошували Крим, Малу Азію й навіть околиці Константинополя» (Кравець, 1999, с.27, 113). На його думку, морські походи «були складовою частиною національно-визвольної боротьби українського народу проти турецько-

татарської агресії» (Кравець, 1999, с.26). Т. Батюк називає їх переходом від оборонної до наступальної тактики (Батюк, 2003, с.17).

М. Кравець описав маршрут виходу козаків у Чорне море: «... Чайки спускалися вниз по Дніпру... Так допливали козаки до острова Тавань і турецької фортеці Кизи-Кермен. Щоб не пустити їх далі по Дніпру, турки протягували через Дніпро ланцюги, стріляли з гармат. Козаки попереду себе пускали стовбури дерев, а потім пробивалися через перешкоди самі... Галери, які стояли біля Очакова, мали завдання не пропускати козаків на море. Якщо ж турки запримітили козаків, то інформували про них свої власті» (Кравець, 1999, с.26). Також М. Кравець зауважив, що були «й комбіновані походи: частина запорожців прямувала верхи на конях уздовж Дніпра, а друга частина плила на чайках вниз по Дніпру» (Кравець, 1999, с.27).

Автор зупинився на одному з перших морських походів 1589 р., який очолив Кулага. Під час походу, козаки здобули Козлов (нині – Євпаторія). Після появи у місті великого татарського загону, у боях загинув Кулага. Але після відступу козаки «зуміли напасти ще на Білгород і спалили його». У відповідь хан розпочав похід в Україну, але на р. Кам'янці зазнав поразки від козаків. Це ж повторилося під час переправи через Дністер, коли було поранено хана. Зрештою, орда була вимушена повернутися в Крим (Кравець, 1999, с. 35). У 1590 р. «уряд султанської Туреччини виступив із серйозними погрозами на адресу Польщі». Але до війни не дійшло. Уряд Речі Посполитої зобов'язувався компенсувати Порті втрати, які були завдані їй козаками та вивести останніх з Понижжя (Кравець, 1999, с.37). Влада Речі Посполитої заборонила реєстровцям здійснювати походи проти татар і турків (Кравець, 1999, с.38).

М. Кравець пише про «українсько-австрійське співробітництво у боротьбі проти Кримського ханства й султанської Туреччини». Його ініціатором вважав владу Священної Римської імперії. Імператор Рудольф II прагнув використати запорожців «у важкій війні проти султанської Туреччини і Кримського ханства» [Кравець, (1999), с.232]. У цьому контексті згадуються походи козаків на Білгород та в район Очакова навесні 1594 р., а також походи до Молдавії і Угорщини (1594-1595 рр.) (Кравець, 1999, с.48).

Наступний епізод протистояння з Османською імперією М. Кравець відніс до 1599 р. Тоді запорожці підтримали волоського воєводу Михайла, який відмовився підпорядкуватись турецькому султанові (Кравець, 1999, с.55). «Ці дії були невігідні урядові Речі Посполитої, бо вели до нового конфлікту з Туреччиною», вважав М. Кравець (Кравець, 1999, с.55). Однак вже наступного року, коли воєвода Михайло прагнув повалити ставленика Польщі молдавського господаря Єремію Могилу, козаки взяли участь у війні на боці Речі Посполитої та перемогли 17 жовтня 1600 р. у битві під Буковим. «У результаті Валахія перейшла у васальну залежність до Польщі», підсумував автор (Кравець, 1999, с. 56).

М. Кравець показав наростання морських походів козаків з 1601 р. Вони спрямовувалися, зокрема, на Ізмаїл і Обличцю (1603 р.), Кілію, Білгород, Варну (1606 р.) (Кравець, 1999, с.57). Апогей цих походів пов'язував з діяльністю гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, під керівництвом якого, зокрема, козаки навесні 1615 р. поблизу Стамбула спалили пристані Мізевна й Архіока, у 1616 р. – здобули Кафу, Сіноп, Трапезунд (Кравець, 1999, с. 57-62). При захопленні Кафи, відзначав автор, звільнено чимало бранців. Сміливий удар запорожців М. Кравець назвав безпрецедентним, адже уперше «козаки завдали татарам дуже важких утрат на території їх власної держави. Це свідчило про зростання збройних сил України. Кримський хан почував себе все менш упевнено» (Кравець, 1999, с.61).

М. Кравець згадував невдалі спроби Османської імперії припинити походи козаків. У 1613 р., писав автор, за «наказом султана Ахмета I турецька флотилія вийшла до Очакова, щоб перестріти й розгромити козаків, які повертались на чайках з одного з цих морських походів. Побачивши турецькі кораблі, козаки кинулися на ворога й розгромили його. Серед різних трофеїв переможцям дісталася шість галер» (Кравець, 1999, с.58). У 1615 р. турецька влада відновила на Дніпрі замки (в Аслангородку й Тягинці, а 1616 р. направила «на козаків у дніпровський лиман великий флот на чолі з Алі-пашею. Але це не злякало запорізьких лицарів, які сміливо пішли назустріч туркам. У бою ворожий флот був розгромлений. Алі-паша ледве втік. Переможці захопили 20 галер і близько 100 човнів» (Кравець, 1999, с.61).

Зрештою, дійшов висновку М. Кравець, «Польський уряд змирився з існуванням Січі, з її суспільним і політичним ладом, тим більше, що йому була потрібна ударна бойова військова сила для ведення оборонних (інколи й наступальних) операцій проти Кримського ханства й султанської Туреччини. Але уряд не хотів допустити до поширення козацтва в усій Україні» (Кравець, 1999, с.12).

У 1617 р., констатував вчений, «Річ Посполита взяла на себе перед Туреччиною непосильне зобов'язання приборкати козаків та не пускати їх у морські походи» (Кравець, 1999, с.63). Прагнучи зберегти завойовані позиції, поміркована козацька старшина, очолювана П. Конашевичем-Сагайдачним, пішла на переговори з коронним гетьманом С. Жолкевським, який з військом восени 1617 р. вирушив в Україну. Результатом переговорів стала Вільшанська угода.

Згідно неї, «козаки зобов'язувалися не ходити в походи на Чорне море, взагалі стримуватися від ворожих дій проти Туреччини і Кримського ханства, проживати на своїх місцях, маючи старшого, даного їм від імені короля і коронного гетьмана, який, однак, був би обраний ними самими. ... ». Автор робить висновок, що якби угода була впроваджена в життя, це означало б поразку українського козацтва, оскільки йому заборонялося боротися з татаро-турецькою агресією. Втім, у зв'язку з походом Владислава в Росію, сейм відклав затвердження угоди. У свою чергу, ігноруючи її, П. Конашевич-Сагайдачний приєднався до протитурецької ліги в Європі (Кравець, 1999, с.63-64).

Після Деулінського перемир'я відносини українського козацтва з Річчю Посполитою знову загострилися. Згідно нової, Роставицької угоди (жовтень 1619 р.), козаки, зокрема, зобов'язувалися «не виходити з Дніпра в Чорне море на шкоду держави турецького султана» та знищити всі чайки, які могли б бути використані для морських походів» (Кравець, 1999, с.65).

Але навіть тоді, відмічав М. Кравець, «Сагайдачний не вважав себе прив'язаним до польської державної політики». Вже наприкінці 1619 р. «він водив козаків на кримські улуси» (Кравець, 1999, с.65).

Автор зауважив, що використовуючи загострення відносин Речі Посполитою з Туреччиною і неможливість Варшави у зв'язку з цим активно протидіяти козацтву, П. Конашевич-Сагайдачний у 1620 р. сприяв відновленню православної ієрархії в Україні (Кравець, 1999, с.68).

М. Кравець коротко торкнувся Цецорської битви 1620 р. Похід турків на чолі з Іскандерпашею в Молдавію вчений пояснює прагненням «відновити втрачені тут на користь Польщі позиції». На його думку, «Катастрофа на цецорських полях свідчила, що Польща не може розраховувати на успіх у війні з Туреччиною і Кримом без участі України» (Кравець, 1999, с.68).

У монографії «Роль Запорізької Січі у визвольній війні українського народу» докладно описано перебіг Хотинської війни 1621 р. (Кравець, 1999, с.68-76). Центральною подією у цьому описі є битва під Хотином. Також висвітлено морські походи козаків під час цієї баталії. «Запорожці своїми сміливими діями не дали туркам перевезти під Хотин всі свої гармати та достатню кількість продовольства. Вони загрожували тилу ворога. Все це не могло не впливати на моральний стан армії і врешті-решт певною мірою спричинитися до перемоги польсько-української армії», стверджував автор (Кравець, 1999, с.73).

У характеристиці військових сил Османської імперії у битві під Хотином М. Кравець наводить їх опис польським мемуаристом Яковом Собеським: «На помах могутнього володаря з'явилися на Дністрі неждані гості від берегів Євфрату, Нілу й сусіднього Дунаю; Азія й Африка, немов захитані у своїх основах, готувалися ринутися на Поділля. Незліченні й різноплеменні війська йшли до сарматських кордонів, де інше небо, інший клімат, інший характер природи, де, одне слово, все дивувало погляди пришельців ... Різні тварини: верблюди, буйволи й мули йшли, підіймаючи густі хмари куряви; крім того, кровожерливий молодий тиран привів чотирьох слонів, щоб показати свою могутність і залякати польське військо африканськими чудовищами. ... Кіннота, яка сіяла розкішними уборами і красою коней, прапори з блискучими позолоченими кулями зверху – все це становило прегарне видовище» (Кравець, 1999, с.72-73).

П. Конашевич-Сагайдачний, зазначав автор, у битві під Хотином обрав тактику активної оборони та постійних нічних контратак. При оцінюванні їх значення навів свідчення Я. Собеського: «Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа, турки впали в паніку: люди всіх звань і станів були в неописаній тривозі, сам Осман, який ще так недавно думав, що у світі нема нікого, хто був би могутніший, ніж він, тепер власними очима побачив усю хиткість свого становища ... » (Кравець, 1999, с. 74).

Торкаючись обставин переговорів, які завершилися укладенням мирної угоди 3-5 жовтня 1621 р., М. Кравець стверджував, що певне значення у згоді турків на них мала «також одержана султаном негативна відповідь російського царя про підтримку Туреччини у війні з Річчю Посполитою за повернення Смоленська й інших захоплених поляками міст» (Кравець, 1999, с. 75-76). М. Кравець, визначаючи значення битви писав: « ... Хотинська битва – одна з найбільш кривавих у XVII ст. Вона принесла перемогу об'єднаній польсько-українській армії. Згідно з Хотинським договором турки й татари зобов'язувалися не нападати на Польщу й Україну. Кордон між Річчю Посполитою й Туреччиною мав проходити по Дністру, причому Хотин переходив до Туреччини. Козаки змушені були погодитися ще й на небажані для них умови: відмовитися від походів на Кримське ханство й султанську Туреччину та припинити судноплавство по Дністру. Однак поразка (тільки вбитими турки втратили 80 тис. чоловік, так і не добившись здійснення своєї мрії захопити українські й польські землі) привела до послаблення могутньої турецької держави, сприяла розгортанню визвольної боротьби пригноблених нею народів. Вирішальну роль у Хотинській битві відіграли українські козаки, які врятували Україну й Польщу від поневолення турецько-татарськими ордами, а польську армію від нового розгрому. Під Хотином Сагайдачний підтвердив свій талант великого полководця. ... » (Кравець, 1999, с.76).

Автор високо оцінює спільні дії поляків і українців у битві: «Вони були виявом дружби двох братніх слов'янських народів, їх спільної боротьби проти турецько-татарської агресії. Не можна заперечити того, що Польща в той час без допомоги України стала б здобиччю величезної турецько-татарської армії, бо під Хотином повторилася б Цецорська трагедія. Але ж подібна доля чекала й Україну. Турецько-татарське рабство для України було б ще важчим, ніж панування Речі Посполитої» (Кравець, 1989)

Висновки. Вагомий внесок доктор історичних наук, професор Микола Кравець зробив у дослідження історії українського козацтва, становлення якого відбувалось в умовах гострої боротьби проти турецько-татарської агресії. У своїх працях автор аналізує прояви агресивної політики войовничих сусідів та наводить приклади демографічних втрат в період інтенсивних татарських нападів на українські землі, участь в яких не раз брали й турки. Успіхи козацтва у боротьбі з Османською імперією й Кримським ханством М. Кравець пов'язує з створенням потужного війська та із зміцненням позицій козаків на українських теренах.

Подяка. Висловлюємо щире вдячність членам редколегії журналу за сприяння у підготовці статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та/ або публікації цієї статті.

Джерела і література:

- Батюк, Т. В.** (2003). *Збройні сили України в протистоянні турецько-татарській експансії у другій половині XVI – на початку XVII ст.*: Автореферат дис. ... к. і. н. Львів, 20 с.
- Войтович, Л.** (2020). *Європейський фронтір і проблеми початків козацтва. Наукові зошити історичного факультету Львівського університету.* Випуск 210, С. 213–234.
- Галенко, О. І.** (2008). *Кримський ханат. Енциклопедія історії України.* К.: Наукова думка, Т. 5. С. 366-377.
- Дашкевич, Я. Р.** (1985). *Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. Тези третьої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.).* Вінниця, С. 56-57.
- Дьомін, О. Б.** (2004). *Українські землі. Англія і Османська імперія в процесі формування європейської політичної системи. Науковий вісник Дипломатичної академії України.* Вип. 10(2). С. 414-427.
- Зінько, Ю., Кравчук, О.** (2021). *Події Української революції 1917-1921 рр. на теренах Поділля у дослідженнях професора Миколи Кравця.* *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця.* Вип. 35. С. 109-117. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-35-109-117>
- Іналджик, Г.** (1998). *Османська імперія. Класична доба. 1300-1600.* К.: Критика, 287 с.
- Калитко, С. Л., Кравчук, О. М.** (2010). *Микола Кравець: людина, вчений, патріот. Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський,* Вип. 16. 286–294. С. 286-289.
- Кравець, М.** (1989) *300 років запорізького лицарства. Комсомольське плем'я.* № 48. 22 квітня. С. 4.
- Кравець, М. М.** (1967). *Гетьман України Петро-Конашевич-Сагайдачний. Український історичний журнал.* № 4. С. 126-128.
- Кравець, М. М.** (1990). *Республіка за порогами: До 500-річчя українського козацтва. Вінницька правда.* № 179. 5 серпня. С. 4.
- Кравець, М. М.** (1999). *Роль Запорізької Січі у визвольній війні українського народу.* Вінниця: Друкарня ВДМУ ім. М. І. Пирогова, 244 с.
- Кравченко [Кравець], М.** (2003) *Зібрання творів у дванадцяти томах.* Вінниця: Просвіта, Т. 2. 521 с.
- Кримський, А.** (1996). *Історія Туреччини.* К.-Львів: Олір, 287 с.
- Пилипенко, В.** (2015). *Ідеалізація Османської імперії у політичній публіцистиці Речі Посполитої середини XVI – середини XVII ст. Сіверянський літопис.* № 1. С. 32-38.
- Плохій, С.** (2016). *Брама Європи.* Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 496 с.
- Степанчук, Ю.** (2016). *Образ Богдана Хмельницького в монографії професора Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Миколи Кравця «Роль Запорозької Січі у визвольній війні українського народу».* *Перша Мурованокуриловецька науково-краєзнавча конференція. Матеріали конференції, 21-22 жовтня 2016 р., смт. Муровані Курилівці.* Вінниця, С. 73-78.
- Шутко, О.** (2019). *Жіночий султанат: влада та кохання.* Листи Хюррем (Роксолани), Міхрімах, Нурбану, Сафіє, Кьосем, Хатідже Турхан (Надії). Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 592 с.

Oleksandr M. Kravchuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Yurii A. Zinko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi Pedagogical University,
PhD. (History), Professor (Ukraine)

The Struggle of the Ukrainian Cossacks Against the Turkish-Tatar Expansion at the End of the 15th - the First Half of the 17th Century in the Works of Professor Mykola Kravets

Abstract. *The purpose of the article is to characterize the scientific works of Professor Mykola Kravets on the aggressive policy of the Sultanate of Turkey and the Crimean Khanate towards Ukrainian lands and the success of the Cossacks in defending the rights and freedoms of the Ukrainian people. The research methodology is based on the general scientific principles of objectivity, systematicity, historicism, combined with special historical methods: problematic-chronological, historical-biographical, descriptive, content analysis. The scientific novelty is an attempt to reveal the peculiarities of the military-political confrontation between the Ottoman Empire and the Crimean Khanate with the Ukrainian Cossacks and to present important pages of the successful struggle of the Cossacks against the Turkish-Tatar aggression in the late fifteenth century - the first quarter of the seventeenth century, based on the analysis of Mykola Kravets's works. Conclusions.* *In his works, Mykola Kravets examines the history of the Ukrainian Cossacks in the context of the military confrontation between the Cossacks and the Ottoman Empire and the Crimean Khanate and notes the role of the Cossack army in opposing the Turkish-Tatar expansion and protecting the rights of the Ukrainian people in the late fifteenth century - the first quarter of the seventeenth century. The author emphasizes the international significance of the Cossacks' struggle against Sultanist Turkey and the Crimean Khanate and points to their merits in protecting European peoples.*

Key words: *Mykola Kravets, historiography, Ottoman Empire, Crimean Khanate, Ukrainian Cossacks.*

References:

- Batiuk, T. V.** (2003). Zbroini syly Ukrainy v protystoianni turetsko-tatarskii ekspansii u druhii polovyni XVI – na pochatku XVII st.: Avtoreferat dys. ... k. i. n. [Armed Forces of Ukraine in Confronting the Turkish-Tatar Expansion in the Second Half of the XVI - Early XVII Centuries: Thesis... Candidate of Historical Sciences], Lviv, 20 p. [Ukrainian]
- Dashkevych, Y. R.** (1985). Yasyr z Podillia v druhii polovyni XVI st. [Yasyr from Podillia in the second half of the sixteenth century]. *Tezy tretoi vinnitskoi oblasnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii – Theses of the Third Vinnytsia Regional Historical and Local History Conference* (September 4, 1985). Vinnytsia, pp. 56-57. [Ukrainian]
- Demin, O. B.** (2004). Ukrainski zemli. Anhliia i Osmanska imperiia v protsesi formuvannia yevropeiskoi politychnoi systemy. [Ukrainian lands. England and the Ottoman Empire in the Process of Formation of the European Political System]. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy – Scientific Bulletin of the Diplomatic Academy of Ukraine*. Issue 10(2). C. 414-427. [Ukrainian]
- Galenko, O. I.** (2008). Krymskyi khanat. [Crimean Khanate]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of the History of Ukraine*. Kyiv: Naukova Dumka, Vol. 5. C. 366-377. [Ukrainian]
- Inalcik, G.** (1998). *Osmanska imperiia. Klasychna doba. 1300-1600. [The Ottoman Empire. Classical period. 1300-1600]*. K.: Krytyka, 287 p. [Ukrainian]
- Kalytko, S. L., Kravchuk, O. M.** (2010). Mykola Kravets: liudyna, vchenyi, patriot. [Mykola Kravets: a man, a scientist, a patriot]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli.- Education, science and culture in Podillia*. Kamianets-Podilskyi, Issue 16. 286-294. C. 286-289. [Ukrainian]
- Kravchenko [Kravets], M.** (2003). *Zibrannia tvoriv u dvanadtsiaty tomakh [Collected works in twelve volumes]*. Vinnytsia: Prosvita, Vol. 2. 521 p.
- Kravets, M.** (1989). 300 rokiv zaporizkoho lytsarstva [300 years of Zaporizhzhia knighthood]. *Komsomolske plemia – Komsomolske tribe*. № 48. April 22. C. 4. [Ukrainian]
- Kravets, M. M.** (1967). Hetman Ukrainy Petro-Konashkevych-Sahaidachnyi. [Hetman of Ukraine Petro-Konashkevych-Sahaidachnyi]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. № 4. C. 126-128. [Ukrainian]
- Kravets, M. M.** (1990). Respublika za porohamy: Do 500-richchia ukrainskoho kozatstva. [Republic beyond the Thresholds: To the 500th anniversary of the Ukrainian Cossacks]. *Vinnytska pravda – Vinnytsia Pravda*. 179. August 5. C. 4. [Ukrainian]

-
- Kravets, M. M.** (1999). *Rol Zaporizkoi Sichi u vyzvolnii viini ukrainskoho narodu [The role of the Zaporizhzhia Sich in the liberation war of the Ukrainian people]*. Vinnytsia: Printing house of Pirogov VSMU, 244 p. [Ukrainian]
- Krymsky, A.** (1996). *Istoriia Turechchyny [History of Turkey]*. K.-Lviv: Olir, 287 p. [Ukrainian]
- Plohiy, C.** (2016). *Brama Yevropy [Gates of Europe]*. Kharkiv: Book Club "Family Leisure Club", 496 p. [Ukrainian]
- Pylypenko, V.** (2015). Idealizatsiia Osmanskoï imperii u politychnii publitsystytsi Rechi Pospolytoi seredyny XVI – seredyny XVII st. [Idealization of the Ottoman Empire in the Political Journalism of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Middle of the Sixteenth - Middle of the Seventeenth Centuries]. *Siverianskyi litopys – Siversianskyi lithopys*. № 1. С. 32-38. [Ukrainian]
- Shutko, O.** (2019). *Zhinochyï sultanat: vlada ta kokhannia. Lysty Khiurrem (Roksolany), Mikhrimakh, Nurbanu, Safiie, Kosem, Khatidzhe Turkhan (Nadii) [Women's Sultanate: Power and Love. Letters of Hurrem (Roksolana), Mihrimah, Nurban, Safiye, Kocem, Hatice Turhan (Nadia)]*. Ternopil: Nauch. book - Bogdan, 592 p. [Ukrainian]
- Stepanchuk, Y.** (2016). *Obraz Bohdana Khmelnytskoho v monohrafii profesora Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho Mykoly Kravtsia «Rol Zaporozkoi Sichi u vyzvolnii viini ukrainskoho narodu» [The image of Bohdan Khmelnytskyi in the monograph by Mykola Kravets, Professor of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, "The Role of Zaporizhzhia Sich in the Liberation War of the Ukrainian People"]*. *Persha Murovanokurylovetska naukovo-kraieznavcha konferentsiia. Materialy konferentsii – The first Murovanokurylovetska scientific and local history conference. Conference proceedings, October 21-22, 2016, Murovani Kurylivtsi village. Vinnytsia, pp. 73-78.* [Ukrainian]
- Voitovych, L.** (2020). *Evropeyskyi frontyr i problemy pochatkiv kozatstva. [The European Frontier and the Problems of the Beginnings of the Cossacks]*. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu – Scientific notebooks of the Faculty of History of Lviv University*. Issue 210, pp. 213-234. [Ukrainian]
- Zinko, Y., Kravchuk, O.** (2021). *Podii Ukrainskoï revoliutsii 1917-1921 rr. na terenakh Podillia u doslidzhenniakh profesora Mykoly Kravtsia. [Events of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 in Podillia in the Research of Professor Mykola Kravets]*. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*. Vinnytsia, Issue 35. С. 109-117. [Ukrainian] <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-35-109-117>

Статтю надіслано до редколегії 15.07.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 02.09.2023 р.

Ірина Пятницькова

Донецький національний університет імені Василя Стуса

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: ipiatnickova@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5809-5212>ResearcherID: https://www.researchgate.net/profile/Iryna_Piatnytskova2**Історична соціологія Михайла Грушевського**

Анотація. Метою статті є аналіз поглядів Михайла Грушевського у парадигмі історичної соціології, визначення його внеску в розвиток дослідницького напрямку. **Методологія дослідження** має міждисциплінарний характер. Її основою є історико-соціологічна дослідницька опція, що передбачає застосування проблемного методу наукового пізнання. Визначенню основних засад концепції історичної соціології М. Грушевського сприяли методи системного аналізу та аналогій, компаративізму. При роботі над проблемою дотримано принципів системності, об'єктивності, комплексності, що дозволило всебічно розглянути обрану для дослідження проблему. **Наукова новизна роботи** полягає у актуалізації проблеми наукового доробку М. Грушевського в напрямі історичної соціології, комплексному дослідженні поглядів науковця. **Висновки.** Доробок Михайла Грушевського в історичній соціології умовно можна розділити на два напрями. З одного боку, це практична діяльність, що сприяла інституалізації історико-соціологічних досліджень в українській науці. Інший напрям був пов'язаний з теоретичними напрацюваннями М. Грушевського у площині історичної соціології. Історик сформував власну візію соціальної еволюції, що отримала назву «генетичної соціології». Дослідницька концепція мала комплексний характер у трактуванні рухів суспільного поступу. М. Грушевський виділив три стадії суспільного розвитку, відповідно до домінування колективних чи індивідуальних тенденцій, що змінювали одна одну. Теоретизуючи над соціальною еволюцією, науковець також сформував бачення розвитку інститутів влади, приватної власності. Висновки М. Грушевського в площині історичної соціології були сучасними, а в окремих аспектах досить прогресивними для наукового поступу початку ХХ ст.

Ключові слова: «генетична соціологія», історична соціологія, методологія історії, Михайло Сергійович Грушевський.

Постановка проблеми. Історична соціологія як науковий напрям має міждисциплінарний характер. Вона спрямована на дослідження історичних процесів розвитку суспільств, соціальних систем, інститутів, явищ, розробку соціологічних теорій історичного розвитку, соціологічних методів аналізу історичних подій. Формування напрямку пов'язують з інституалізацією самої соціології. Наразі він має великий потенціал для розвитку, оскільки дозволяє осмислити історичні процеси в цілому та зокрема, виділити та проаналізувати їх закономірності та особливості. На сьогоднішньому етапі історична соціологія розвивається в Західній Європі, США. В українській науці напрям не знайшов широкого самостійного розвитку. Водночас історична соціологія не є новою для української науки. Її науково-методологічний інструментарій українські історики застосовують ще з часу формування наукового напрямку. Одним із науковців, що намагався не лише в хронологічній послідовності висвітлити факти та події, а досягнути їх соціальну причинність, закономірності розвитку був Михайло Сергійович Грушевський. Напрацювання вченого у галузі історичної соціології залишаються найменш дослідженою проблемою у студіюванні наукового доробку видатного українського історика. Разом з тим учений чи не одним із перших серед українських науковців привернув увагу до необхідності залучення соціологічного інструментарію в історичних дослідженнях та зробив значний внесок у розвиток соціологічних студій.

Аналіз джерел та останніх досліджень. На сьогодні в українській історіографії сформувався цілий напрям грушевськознавчих студій. Проте, аналіз доробку видатного історика у галузі історичної соціології є обмеженим. У статті Т. Лапан, Ю. Пачковського, О. Калиняк (Лапан, Пачковський, Калиняк, 2019, с. 777–785) було наголошено на недостатній вивченості проблеми, проаналізовано основні засади «генетичної соціології», трактування М. Грушевським етапів розвитку суспільства, виникнення та функціонування інституту влади, приватної власності. О. Ясь проаналізував витоки соціологічного підходу М. Грушевського, вплив на його погляди представників європейської соціології (Ясь, 2014, с. 123–148). Діяльність, заснованого

М. Грушевським, Українського соціологічного інституту була проаналізована в публікаціях І. Матяш, І. Шостак (Матяш, 2000, с. 46–56; Шостак, 2007, с. 200–220).

Мета статті полягає в аналізі поглядів Михайла Грушевського у площині історичної соціології. Визначення внеску дослідника у розвиток цього наукового напрямку.

Виклад основного матеріалу. У XIX ст. соціологічна наука перебувала на етапі інституалізації, проте М. Грушевський виявляв стійкий інтерес до напрацювань західноєвропейських соціологів. Він був знайомий з працями О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, М. Ковалевського. На запрошення останнього М. Грушевський викладав у Російській вищій школі суспільних наук у Парижі в 1903 р., де мав можливість поринути в атмосферу загальноєвропейського захоплення соціологічною наукою (Пріцак, 1991).

О. Пріцак вважав, що перебування у Парижі мало переломне значення у творчості М. Грушевського. За його визначенням, і до того він був істориком соціально-економічних та суспільних явищ. Але після цієї поїздки, остаточно визначився з напрямом своїх наукових досліджень.

Водночас тезу суттєвого впливу досвіду викладів у Російській вищій школі суспільних наук на зміну дослідницької парадигми М. Грушевського у напрямку посилення її соціологічної складової спростовує О. Ясь. Він вважає, що залучення соціологічного інструментарію, глибинні рефлексії щодо причинності, механізму соціальних змін властиві роботам відомого українського історика вже після завершення Української революції, Першої світової війни. І, на думку дослідника, вони були спровоковані більше внутрішньою потребою М. Грушевського проаналізувати суспільні зрушення. (Ясь, 2014, с. 125).

Проявом особливого інтересу дослідника до історико-соціологічного підходу, бажанням розвивати цей науковий напрям є його розробка проекту та започаткування діяльності Українського соціологічного інституту в 1919 р. Спочатку Інститут було створено як легальне представництво Комітету незалежної України, що фактично виконував функції дипломатичного представництва УНР у Женеві (Судин, 2013, с. 231).

У 1920 р. Інститут переїхав до Праги, де його діяльність набула більш наукового характеру. У програмі наукової інституції ставилися завдання слідкувати за світовим соціальним процесом; відстежувати соціологічні дослідження та популяризувати їх серед українців; представляти українців в соціальних інтернаціональних і національних організаціях; інформувати світову та українську громадськість про український соціальний рух та українську літературу (Шостак, 2004, с. 204).

Практична діяльність Українського соціологічного інституту полягала у виданні наукових праць, у яких знайшли відображення історичні, соціально-економічні, культурні питання розвитку як українства, так і світової спільноти. Зусиллями представників установи було видано 13 праць. Серед яких роботи М. Драгоманова, М. Шрага, В. Липинського, В. Старосольського та самого М. Грушевського (Шостак, 2004, с. 204).

Інститут організовував публічні лекції, урочисті заходи з метою ознайомлення світової громадськості з українським питанням. У грудні 1920 р. разом з Союзом українських журналістів та письменників організовано плановий курс з соціологічних наук. У їх межах була прочитана лекція М. Грушевського «Початки суспільності або генетична соціологія». Виклади історико-соціологічного спрямування були проведені також М. Шрагом, Д. Антоновичем, М. Чечелем, М. Шаповалом, П. Христюком та іншими (Судин, 2013, с. 238–239).

З січня 1921 р. Інститут переїхав до столиці Австрії, де продовжував свою діяльність до 1924 р. Фактично він був першою науковою інституцією української соціологічної науки, яка постала завдяки М. Грушевському. Провідним її науковим спрямуванням було залучення соціологічних методів наукового пізнання при вивченні історичних процесів, що є основним дослідницьким напрямом історичної соціології.

Після повернення до Києва у 1924 р., М. Грушевського обрали головою секції української історії ВУАН. За інформацією С. Плохія, ученому пропонували стати членом соціологічної секції ВУАН. Однак М. Грушевський відмовився. На думку сучасного історика, це було зумовлено особистісним конфліктом між М. Грушевським та С. Єфремовим (Плохій, 2011, с. 240). І очевидно відмова не означала втрату інтересу М. Грушевського до соціологічного підходу.

Учений виступає з ініціативою заснування наукових інституцій соціологічного спрямування. У 1925 р. при науково-дослідній кафедрі історії України ВУАН за ініціативи М. Грушевського був створений Кабінет примітивної культури. Його очолила донька ученого Катерина Грушевська. У свій час в Женеві вона здобула фах соціолога, долучалася до роботи в Українському соціологічному інституті, виконуючи обов'язки його секретарки. Діяльність Кабінету була спрямована на дослідження первісної культури, традицій українського соціального побуту. Інституція мала власний друкований орган «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», редакторкою якого також була К. Грушевська. Сам учений активно долучався як до

діяльності Кабінету, так і до підготовки матеріалів до його видань (Соціологічна думка України, 1996, с. 298).

Для дослідницьких практик М. Грушевського характерне глибинне дослідження соціальної природи та причинності історичних процесів. Це дає привід Л. Зашкільняку назвати його автором «етносоціальної» оригінальної раціоналістичної методології історії (Зашкільняк, 1999, с. 253).

Сам М. Грушевський термінологічно не визначає соціологічне спрямування своїх досліджень. Свою концепцію соціальної еволюції він назвав «генетичною соціологією». Вона була викладена у праці «Початки громадянства (генетична соціологія)», що вийшла друком у Відні в 1921 р. В основу праці було покладено матеріали курсу «Генетична соціологія», який він викладав в Українському соціологічному інституті (Лапан, Пачковський, Калиняк, 2019, с. 781). В. Тельвак зазначав, що книга викликала великий інтерес академічної спільноти як перша україномовна праця, що зосереджена на осмисленні важливих соціологічних проблем (Тельвак, 2008, с. 182).

У книзі дослідник проаналізував існуючі варіації теорій еволюції суспільства, представлені у роботах європейських соціологів XIX – початку XX ст. Погляди позитивістів О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгайма були близькі М. Грушевському. У пізніших роботах він визнавав цих соціологів, разом з В. Вундтом, провідними (Грушевський, 2015, с. 143–150; Грушевський, 2015, с. 184).

Водночас сформована М. Грушевським «генетична соціологія» є оригінальним баченням соціального розвитку, відмінним від аналізованих ним теорій. Дослідник ставить перед собою завдання у пошуку загальних норм і законів суспільного розвитку.

Тяжіння М. Грушевського до створення загальної концепції лінійного історичного розвитку з певними етапами властиве також його «Всесвітній історії в короткому огляді». Перші чотири частини праці були написані у 1917 р., ще до виходу книги «Початки громадянства (генетична соціологія)». У вступі до праці історик, характеризуючи історичний процес, зазначав «загальний образ людського життя в певних степенях культури, котрі проходили приблизно всі народи» (Грушевський, 1996, с. 11).

Загалом, цю книгу М. Грушевського за рівнем теоретизування можна порівняти зі спробою створення концепції глобальної історії. Оскільки автор намагався представити історичний процес в цілому, він не концентрується виключно на викладі європейської історії, в хронологічній послідовності аналізує також історію Азії, Америки та навіть Африки. Сам М. Грушевський зазначає, що історична наука має відмовитися від зосередження уваги на окремих «вибраних народах». Більше уваги приділити вивченню зв'язків та взаємовпливів між народами (Грушевський, 1996, с. 9). Дослідження історії народів, які на певних етапах не демонстрували прогресивного розвитку, за визначенням автора «не культурних», є не менш важливим, оскільки дозволяє виявити яким шляхом відбувався розвиток «народів культурних». Такий хід думок дослідника видається достатньо прогресивними для розвитку історичної науки початку XX ст. і демонструє відмову від меншовартості тієї чи іншої спільноти у світовому історичному поступі.

М. Грушевський не прагнув до універсальності та безапеляційності своєї концепції, наголошуючи на тому, що «не можна з категоричністю говорити про єдиний і тотожний початок людського життя, а тільки про приблизно-подібний». Він також наголошує на тому, що не можливо врахувати дію абсолютно усіх факторів соціального розвитку. Причина полягає у тому, що всі вони опосередковані свідомим впливом індивідуальної людської волі на суспільний процес. Саме тому, поза поля зору класичного соціологічного дослідження залишаються елементи доцільності й моральності, які також є важливими факторами соціального розвитку, синтезуючими утвореннями спільної дії об'єктивного та суб'єктивного факторів.

Для концепції «генетичної соціології» М. Грушевського характерним є принцип органічного синтезу біологічного, соціального та психологічного факторів розвитку суспільства (Грушевський, 1921, с. 43). Подібна точка зору була властива еволюційній соціологічній думці. Так, Г. Спенсер виділяв первинні та вторинні фактори соціальної еволюції, які своєю чергою соціолог розділяв на внутрішні (природні біологічні, психологічні) та зовнішні (природно-географічні умови) (Spencer, 1851).

У трактуванні українського вченого історичний процес постає як постійна зміна домінування індивідуалістичних та колективістських тенденцій, періодичне чергування переваги то одних то інших. Саме ці зміни, на думку М. Грушевського, визначають характер соціальної еволюції. «Все ясніше се стає мені всякий раз, коли від біжучих фактів, перехожу до студій соціальної еволюції у минулому. Все більше укріплююся в переконанні про рішучу роль в вічних змінах людського життя сеї неустанної конкуренції індивідуалістичних і колективістських тенденцій», зазначає вчений (Грушевський, 1921, с. 6).

Через призму домінування колективного чи індивідуального, з врахуванням синтетичного поєднання біологічного, психологічного та соціального факторів, М. Грушевський виділяв три стадії історії людства: початок суспільної організації; племінно-родова організація; класово-державний устрій.

Для першої стадії суспільного розвитку характерне на початковому етапі переважання біологічних факторів розвитку, поступове виокремлення людини й людського колективу із тваринного існування. Надалі біологічні фактори доповнилися соціальними та психологічними. Залежність людини від природи залишалася тісною та обумовлювала економічні взаємовідносини, які своєю чергою сприяли об'єднанню людей у первинні форми суспільності: рід, клан, плем'я. Відбулися суттєві зрушення у сфері родинних відносин та формах сім'ї. Шляхом тривалої еволюції, що мала різний темп у різних спільнотах, призвела до формування сучасного «цивілізованого» подружжя.

Вже на першій стадії почали діяти морально-регулятивні функції різних культів, формуються звичаї, традиції, проявилися зародки моралі. «Психологічним підкладом» розвитку аморфної, абсолютно дезорганізованої сукупності первісних людей до вищих соціальних форм, стає почуття близькості й солідарності. На думку М. Грушевського поступово цей зв'язок стає сталим, усвідомленим і переростає у «приховану організаційну силу», що властива суспільству. Вже на цьому етапі спостерігалися процеси колективної ідентифікації, на основі чіткого виділення та усвідомлення категорій «свого» та «чужого».

Перебіг другої стадії передбачав поступовий розклад племінно-родової організації у напрямі формування класово-державної організації. Рушієм соціальних змін у дослідника виступають економічна диференціація, що у подальшому призвела до розвитку індивідуальної власності та відокремлення родини чи родинної сім'ї від племені.

Особливу увагу М. Грушевського привертають питання власності та права власності. Розглядаючи історію цих інститутів, він приходить до висновку, що власність і право на неї не є атрибутом виключно класового суспільства, власність існує стільки, скільки існує людина. Справа лише в тому, що стояло за нею на різних етапах розвитку первісного суспільства й коли саме вона набула свого «руйнівного змісту» (Грушевський, 1921, с. 251–255).

Матеріальна та соціальна диференціація спровокували виокремлення соціальних груп військової аристократії, цивільних та релігійних авторитетів, у руках яких зосереджується влада. Взагалі, для цього періоду, на думку вченого, характерне формування соціального інституту влади. Важливе значення у становленні держави мала війна, яку М. Грушевський називає «постійним, хронічним явищем для племінного життя». Вона стала поштовхом до формування організаційних структур, а саме військової ієрархії, військової влади ватажків різних категорій і різного рангу (Грушевський, 1921, с. 296–297).

М. Грушевський робить висновок про те, що діяльність людини у військовій сфері могла стати для неї певним соціальним ліфтом, одним із факторів соціальної мобільності. Людина, яка змогла проявити себе на війні завдяки особистим здібностям могла зайняти у суспільстві позицію рівну тим, хто входив до неї за походженням, віком.

У праці «Початки громадянства» М. Грушевський детально аналізує формування соціального інституту влади. На другій стадії суспільного розвитку першим і основним її джерелом він називає релігійні культури тодішніх племен, з яких органічно виростала ідея надприродного, божественного походження старшин і ватажків. На друге місце після релігії він ставив матеріальний добробут, який, на відміну від релігії, «акумуляється вповні реально, а не фіктивно». Третім фактором, що обумовлював сильну позицію влади, на думку вченого, є постійне військо. Шляхом примусу та сили моральний авторитет влади ставав на цілком реальний фундамент (Грушевський, 1921, с. 300).

Соціально-економічна диференціація у результаті сприяла розкладу племінно-родової організації та призводила до формування класової держави, яку М. Грушевський відносив до третьої стадії. Учений розглядав можливі типи переходу до класово-державного устрою на прикладі різних культур та народів. На основі аналізу вагомого етнографічного, історичного матеріалу він виділяв деякі спільні явища-тенденції у формуванні класової держави. Зокрема, це наростання індивідуалізму проти колективістських засад спільності, нерівність проти егалітарності племінного братства, егоїзм проти групової солідарності.

Велику увагу дослідник зосередив на питанні збереження та посилення влади в умовах ситуації тотальної соціальної нерівності. Він задавався питаннями, яким чином владі вдавалося зберігати свою позицію, попри складне матеріальне, нерівне соціальне та політичне становище населення, що повинно б сприяти соціальним протестам. М.С. Грушевський виводив механізми, якими керувалася влада для збереження своєї позиції. До них він відносив: психологічний вплив на знедолені верстви, аби нейтралізувати чи послабити відчуття ними соціальної кривди; натиск на декоративні форми рівноправності і суверенності народу; тимчасове поліпшення умов життя, фактично – підкуп, «чисто фізичне годування сього суверенного народу кандидатами на владу»

у різних формах»; використання мистецтва як ідеологічного забезпечення своєї влади; маніпулювання національними почуттями, «котрим провідні верстви звичайно стараються заповнити ту моральну порожнюву, що з'явилася на місці зруйнованої їх роботою племінної солідарності, свідомості морального зв'язку, що була колись живою душею родово-племінного життя» (Грушевський, 1921, с. 300).

Аналізуючи інститут влади М. Грушевський дотримувався думки, що демократизація влади є неминучою для певного історичного етапу розвитку класової держави. Вона обумовлена необхідністю вирішення суперечностей, що мали місце у процесі концентрації та монополізації засобів і впливів влади в руках нечисленної владної групи. Саме демократичні засади та їх широке впровадження мали урівноважити політичну систему (Грушевський, 1921, с. 299).

Важливим аспектом розвитку класової стадії та запровадження демократичних засад управління М. Грушевський визначав формування нової соціальної групи, яку називав «власниками нового багатства», маючи на увазі представників буржуа. Зайнявши панівну позицію в економічній сфері, вони вимагали підтвердження своєї провідної позиції й в політикумі. На думку М. Грушевського «власники нового багатства» з цією метою вдавалися до маніпуляцій, використовуючи «народний інтерес», висували гасла рівноправності, загального виборчого права (Грушевський, 1921, с. 298).

Дослідник зазначає, що третій стадії властиві психологічні зміни, поява нових релігій і культів, що були спрямовані на легітимізацію існуючої влади.

Окрему увагу М. Грушевський приділив аналізу розвитку українського суспільства із залученням соціологічного інструментарію. Цій проблематиці був присвячений розділ книги «Початки громадянства» – «Українські переживання» як дослід «генетичної соціології». Частина виглядає незавершеною. М. Грушевський планував з часом більш детально повернутися до цієї теми. У зазначеному розділі дослідник позитивно охарактеризував досягнення українських науковців у сфері історичної соціології. М. Грушевський зосередив увагу на аналізі етнографічних досліджень М. Зібера, М. Сумцова, М. Ковалевського, Ф. Вовка. Визначив дослідження історичної соціології як пріоритетний науковий напрям (Грушевський, 1921, с. 301–316).

Висновки. Науковий доробок М. Грушевського в галузі історичної соціології свідчить про те, що видатний історик був одним із фундаторів цього дослідницького напрямку в українській науці. Він добре усвідомлював потенціал та значущість залучення соціологічного інструментарію в історичних дослідженнях, закликав до цього сучасників. З метою популяризації історичної соціології та її розвитку за ініціатииви М. Грушевського були створені Український соціологічний інститут, Кабінет примітивної культури при науково-дослідній кафедрі історії України ВУАН. Учений не лише організаційно підтримував розвиток соціологічної науки, а й був автором оригінальної концепції суспільного розвитку «генетичної соціології». Вона вирізняється сучасними для початку ХХ ст. соціологічними поглядами. М. Грушевський виділяв у процесі соціальної еволюції три етапи, що вирізнялись домінуванням колективістських чи індивідуальних тенденцій. Підтримував думку комплексного підходу до аналізу факторів впливу соціальних змін. Науковець належну увагу присвятив врахуванню моральних факторів в історії суспільного розвитку, артикулював проблему впливу війни та військової сфери на суспільний розвиток.

Подяка. Висловлюю щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Spencer, H.** (1851). *Social Statics*. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/spencer-social-statics-1851>
- Грушевський, М.** (2015). Відродження французької соціологічної школи / *Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань (голов. ред.)*. Львів: Видавництво «Світ». Т.10. Кн. 1, 143–150.
- Грушевський, М.** (1996). *Всесвітня історія в короткім огляді: у шести частинах. Частина 1*. Київ: Видавництво «Українознавство», 288 с.
- Грушевський, М.** (1921). *Початки громадянства: (генетична соціологія)*. Відень: Institut Sociologique Ukrainien, 328 с.
- Зашкільняк, Л.** (1999). Методологічні погляди Михайла Грушевського. *Україна модерна*. Ч.2–3. С. 233–253. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zashkilniak_Leonid/Metodolohichni_pohliady_Mykhaila_Hrushevsko_ho.pdf
- Матяш, І.** (2000). Український соціологічний інститут М.С. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності. *Український історик*, 4, 44–56;

- Лапан Т, Пачковський Ю., Калиняк О. (2019). Михайло Грушевський і українська соціологія: від інституалізації до історико-соціологічного синтезу. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Спецвипуск. С. 777–785.
- Плохій, С. (2011). *Великий переділ: незвичайна історія Михайла Грушевського*. Київ: Критика, 600 с.
- Пріцак, О. (1991). Історіософія Михайла Грушевського. *Історіософія та історіографія Михайла Грушевського*. Кембрідж. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur11003.htm>
- Соціологічна думка України* (1996): навч. посіб. / М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін. Київ: Заповіт. 423 с.
- Судин, Д. (2013). Празький період діяльності українського соціологічного інституту (квітень 1920 – січень 1921 рр.). *Вісник Львівського університету*. Серія: Соціологічна, 7, 230–244.
- Тельвак, В. (2008). Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*. Т.18, 181–203.
- Шоста, І. (2007). Внесок Михайла Грушевського у становлення української соціологічної науки. *Наукові записки. Історичні науки*, 8, 200–220.
- Ясь, О. (2014). «Колективний чоловік» на авансцені історії: соціологізація минувшини в дослідницьких практиках М.С. Грушевського. *Український історичний журнал*, 6, 123–148.

Iryna V. Piatnytskova

Vasyl' Stus Donetsk National University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Mykhailo Hrushevs'kyi Historical Sociology

Abstract. *The purpose of the article is to analyze Mykhailo Hrushevs'kyi views in the paradigm of historical sociology, to determine his contribution to the development of the research direction. The research methodology is interdisciplinary in nature. Its basis is a historical-sociological research option, which involves the application of a problematic method of scientific knowledge. The methods of systematic analysis and analogies, comparativism contributed to the definition of the basic principles of the concept of historical sociology of M. Hrushevskiyi. When working on the problem, the principles of systematicity, objectivity, and complexity were observed, which allowed a comprehensive consideration of the problem chosen for research. The scientific novelty of the work consists in the actualization of the problem of M. Hrushevskiyi's scientific work in the direction of historical sociology, a comprehensive study of the scientist's views. Conclusions.* Mykhailo Hrushevskiyi's achievements in historical sociology can be conventionally divided into two directions. On the one hand, this is a practical activity that contributed to the institutionalization of historical and sociological research in Ukrainian science. Another direction was connected with the theoretical works of M. Hrushevskiyi in the field of historical sociology. The historian formed his own vision of social evolution, which was called "genetic sociology." The research concept had a complex character in the interpretation of drivers of social progress. M. Hrushevsky singled out three stages of social development, according to the dominance of collective or individual tendencies that replace each other. Theorizing about social evolution, the scientist also formed a vision of the development of institutions of power and private property. The conclusions of M. Hrushevskiyi's in the field of historical sociology were modern, and in certain aspects quite progressive for the scientific progress of the beginning of the 20th century.

Key words: «genetic sociology», historical sociology, methodology of history, Mykhailo Hrushevskiyi.

References:

- Hrushevskiyi, M. (1921). *Pochatky hromadianstva: (genetychna sotsiologiiia) [The beginnings of citizenship: (genetic sociology)]*. Viden: Institut Sociologique Ukrainien. 328 p. [in Ukrainian].
- Hrushevskiyi, M. (2015). *Vidrodzhennia frantsuzkoi sotsiologichnoi shkoly [Revival of the French sociological school]*. / Hrushevskiyi, Mykhailo Serhiiiovych. Tvory: u 50 t. / redkol.: P. Sokhan (holov. red.). Lviv: Vydavnytstvo «Svit». T.10. Kn. 1. P. 143–150 [in Ukrainian].
- Hrushevskiyi, M. (1996). *Vsesvitnia istoriia v korotkim ohliadi [World History at a glance]: u shesty chastynakh. Chastyna 1*. Kyiv : Vydavnytstvo «Ukrainoznavstvo». 288 p. [in Ukrainian].
- Лапан, Т. & Пачковський, Ю., & Калиняк, О. (2019). Михайло Грушевський і українська соціологія: від інституалізації до історико-соціологічного синтезу [Mykhailo Hrushevskiyi and Ukrainian sociology: from institutionalization to historical-sociological synthesis]. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Спецвипуск. С. 777–785. [in Ukrainian].
- Матиаш, І. (2000). Український соціологічний інститут М.С.Грушевського: основні напрямки та етапи діяльності [Ukrainian Sociological Institute of M. S. Hrushevskij's main directions and stages of activity]. *Український історичний журнал*, 4, 44–56 [in Ukrainian].

- Plokhii, S.** (2011). *Velykyi peredil: nezvychna istoriia Mykhaila Hrushevskoho* [Great redistribution: the unusual story of Mikhajlo Hrushevskij's]. Kyiv: Krytyka. 600 p. [in Ukrainian].
- Pritsak, O.** (1991). Istoriosofiia Mykhaila Hrushevskoho. [Historiosophy of Mikhajlo Hrushevskij's]. *Istoriosofiia ta istoriohrafiiia Mykhaila Hrushevskoho*. Kemberidzh, 1991. P. 5–45. URL:<http://litopys.org.ua/hrushrus/iur11003.htm> [in Ukrainian].
- Shostak, I.** (2007). Vnesok Mykhaila Hrushevskoho u stanovlennia ukrainskoi sotsiologichnoi nauky [Mikhajlo Grushewsky made the important contribution to sociology]. *Naukovi zapysky. Istorychni nauky*, 8, 200–220. [in Ukrainian].
- Spencer, H.** (1851). Social Statics. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/spencer-social-statics-1851> [in English].
- Sudyn, D.** (2013). Prazkyi period diialnosti ukrainskoho sotsiologichnoho instytutu (kviten 1920 – sichen 1921 rr.) [Prague period in history of Ukrainian sociological institute (April 1920–January 1921)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Sotsiologichna*, 7, 230–244. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2008). Diialnist Mykhaila Hrushevskoho emihratsiinoi doby v dyskusiiakh pershoi polovyny 20-kh rokiv [Mikhajlo Hrushevskij's activities of the emigrant period in the discussions of the first part of 20-ies years]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 18, 181–203. [in Ukrainian].
- Yas, O.** (2014). «Kolektyvnyi cholovik» na avanstseni istorii: sotsiologizatsiia mynuvshchyny v doslidnytskykh praktykakh M.S. Hrushevskoho [«Collective man» on the front stage of history: sociologization of the past in the research practices of M.Hrushevs'kyi]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 123–148. [in Ukrainian].
- Zakharchenko, M. V. & Burlachuk, V. F. & Molchanov, M. O.** (1996). *Sotsiologichna dumka Ukrainy* [Sociological opinion of Ukraine]: navch. posib. Kyiv: Zapovit. 423 p. [in Ukrainian].
- Zashkilniak, L.** (1999). Metodologichni pohliady Mykhaila Hrushevskoho. [Methodological views of Mykhailo Hrushevskij's]. *Ukraina moderna*, 2–3, 233–253. URL:https://shron1.chtyvo.org.ua/Zashkilniak_Leonid/Metodologichni_pohliady_Mykhaila_Hrushevskoho.pdf [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 05.07.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 27.08.2023 р.

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія» входить до категорії «Б» переліку фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Журнал індексується в Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті вона може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. *Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування (чи виконувалася вона за грантові кошти).* Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:

Загальні вимоги:

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

Усі структурні елементи у тексті статті мають бути позначені так:

Постановка проблеми.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Мета статті.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94:[070.1(47+57):304.4](477)"1945/1953"

Валерій Кононенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: valeriy_kononenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5177-2885>
ResearcherID: M-5954-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/M-5954-2018>)

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: istpravo@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>
Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Роль радянської преси в культурно-ідеологічних процесах в УРСР (1945–1953)

Анотація. Метою статті є аналіз впливу радянської преси на суспільно-політичні, культурні процеси в роки ідеологічного наступу в СРСР та УРСР у повоєнний період сталінського тоталітарного режиму. Автори характеризують матеріали всесоюзної, республіканської та місцевої радянської преси 1945–1953 рр., досліджують форми та методи впливу преси на культурно-ідеологічні процеси та суспільно-політичну атмосферу в УРСР. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи методи контент-та дискурс-аналізу, автори аналізують вплив матеріалів всесоюзної, центральної республіканської та місцевої радянської преси на розгортання репресій проти представників науки, літератури, культури та мистецтва, на поведінку як партійно-державних органів, так і звичайних громадян, її роль у формуванні загальної суспільно-політичної атмосфери у суспільстві. **Висновки.** Радянська преса у повоєнний період стала основним інструментом розкручування репресій серед діячів культури та науки. Підцензурна періодика УРСР повністю копіювала технології, методику та прийоми центральних газет і журналів. Вона наслідувала всесоюзну як за формою подачі матеріалів, так і за їх вмістом. З допомогою матеріалів центральної всесоюзної та республіканської партійної преси оголошувався старт різноманітних ідеологічних кампаній. Публікація основних нормативно-правових актів, які були спрямовані на культурно-ідеологічну сферу, визначала офіційну лінію партії, а різноманітні друковані матеріали газет та журналів формували відповідну суспільно-політичну атмосферу, корегували поведінку громадян, органів влади усіх рівнів.

Ключові слова: ждановщина, культурно-ідеологічні процеси, преса, УРСР.

Далі друкується текст через 1,5 міжрядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті подаються за формою (Мерінов, 2015, с.62).(перша частина – відповідна праця зі списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою (ДАВіО, ф.П-29, оп.1, спр.32, арк.13). (розшифрування абрєвіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл).

Наприкінці статті подається подяка установам, організаціям та окремим особам за сприяння у підготовці статті, а також вказуються джерела її фінансування.

(Наприклад)

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність працівникам архівів та бібліотек за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Рорр, Р.** (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region). *Східноєвропейський історичний вісник*, 8, 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>.
- Виниченко, И. В.** (2017). Исторические практики трансформации женского образа в советском обществе. *Современные исследования социальных проблем, том 9, № 3*. 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177.
- ГДА СБУ** – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- ДАВіО** – Державний архів Вінницької області
- Єремєєва, К.** (2018). *Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України*. Харків: Раритети України, 200 с.
- Каганов, Ю.** (2014). Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXXVIII, 213–225.
- Коляструк, О.** (2003). *Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки ХХ ст.): автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01*. Київ: Б.в., 20 с.
- Копиця, Д.** (1946а). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві. *Радянська Україна, 20 липня*, 3.
- Масенко, Л.** (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: ТОВ «Видавництво КЛІО», 240 с.
- Меринов, В. Ю.** (2015). Советская журналистика 30-х начала 50-х годов как искусство соцреализма. Положительный герой. *Научный результат. Серия: социальные и гуманитарные исследования*, 3, 56–66. DOI: 10.18413/2408-932X-2015-1-3-55-66.
- Передова стаття.** (1946). Піднести пильність проти виявів буржуазно-націоналістичної ідеології. *Літературна газета, 25 липня*, 1.
- Петровський, М.** (1946). До кінця викрити націоналістичні перекручення історії України (про антинаукову теорію М. Грушевського та його школи). *Радянська Україна, 24 липня*, 4.
- Сірук, Н.** (2016). Постанови ЦК КП(б)У – документи вивчення ідеологічних кампаній в Україні (друга половина 40 – х – початок 50 – х років ХХ ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 2(3), 158–162.
- ЦДАВОУ** – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
- ЦДАГОУ** – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- Шульженко, С.** (2011). Розроблення фонду Державного архіву друку (періодичних видань 1947 – 1949 років) та створення електронних ресурсів ретроспективної бібліографії. *Вісник Книжкової палати*, 10, 1–3.

Valerii V. Kononenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Oleh A. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

**The Role of the Soviet Press in Cultural-Ideological Processes in the Ukrainian SSR
in the Post-war period (1945–1953)**

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the role of the Soviet press in cultural-ideological processes in the USSR and the Ukrainian SSR in the post-Stalinist totalitarian regime. The authors characterize the materials of the All-Union, Republican, local Soviet press of 1945–1953, investigate the forms and methods of press influence on cultural-ideological processes and socio-political atmosphere in the Ukrainian SSR. The methodology of the research is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic) methods with the principles of historicism, systemicity, scientism and verification. Scientific novelty of the work is that using the methods of studying the contents of materials and the consequences of their publication, the authors analyse the influence of materials of the all-Union, central republican and local Soviet press on the deployment of repressions against representatives of science, literature, culture and art. They also research the influence of the press on the behaviour of both party-state bodies and ordinary citizens, and its role in shaping the general socio-political atmosphere in society. Conclusions. The Soviet press in the post-war period has become the main instrument for promoting repression among cultural and scientific workers. The printed periodicals of the Ukrainian SSR completely copied the technologies and techniques of the central newspapers and magazines. It imitated the all-union press both in the form of*

presentation of materials, and in its content. With the help of materials from central all-union and republican party newspapers and magazines, the start of the ideological campaigns were announced. The publication of the main legal acts aimed at the cultural and ideological sphere determined the official line of the party, and various printed materials of newspapers and magazines formed the appropriate socio-political atmosphere, adjusted the behaviour of citizens and authorities at all levels.

Key words: zhdanovshchina, cultural-ideological processes, press, Ukrainian SSR.

References:

- CDAGhOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv gromadsjkykh ob'jednanj Ukrainy. [Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian]
- CDAVOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrainy. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian]
- DAViO** – Derzhavnyj arkhiv Vinnycjkoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian]
- GhDA SBU** – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine
- Kahanov, Yu.** (2014). Radianska presa i konstruiuvannia masovoi suspilnoi svidomosti [Soviet press and the construction of mass social consciousness]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University*, XXXVIII, 213–225. [in Ukrainian].
- Koliastruk, O.** (2003). *Presa USRR v konteksti polityky ukrainizatsii (20 – 30-ti roky XX st.): avtoref. dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01 [Press of the Ukrainian SSR in the context of the policy of Ukrainization (20-30 years of the XX century): the dissertation author's abstract of the candidate of historical sciences]*. Kyiv: B.v., 20 p. [in Ukrainian].
- Kopytsia, D.** (1946a). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 20 lypnia, 3. [in Ukrainian].
- Masenko, L.** (2017). *Mova radianskoho totalitaryzmu [The language of Soviet totalitarianism]*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo KLIO», 240 p. [in Ukrainian].
- Merinov, V. Yu.** (2015). Sovetskaya zhurnalistika 30-kh nachala 50-kh godov kak iskusstvo sotsrealizma. Polozhitelnyy geroy [Soviet journalism of the 30s and 50s as the art of socialist realism. Positive hero]. *Nauchnyy rezultat. Seriya: sotsialnyye i gummanitarnyye issledovaniya – Scientific result. Series: Social and Humanitarian Studies*. 3. 56–66. DOI: 10.18413/2408-932X-2015-1-3-55-66. [in Russian].
- Peredova stattia.** (1946). Na zborakh partorhanizatsii SPU [At the meeting of the party organization of the SPU]. *Literaturna hazeta – Literary newspaper*, 11 lypnia, 1. [in Ukrainian].
- Petrovskiy, M.** (1946). Do kintsia vykryty natsionalistychni perekruhennia istorii Ukrainy (pro antynaukovu teoriyu M. Hrushevskoho ta yoho shkoly) [Until the end, to expose nationalist distortions in the history of Ukraine (on the anti-scientific theory of M. Hrushevsky and his school)]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 24 lypnia, 4. [in Ukrainian].
- Popp, R.** (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region) // *Shidnoevropeyskiy Istorichnyy visnik – East European Historical Bulletin* 8. 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>. [in English].
- Shulzhenko, S.** (2011). Rozroblennia fondu Derzhavnogo arkhivu druku (periodychnykh vydan 1947 – 1949 rokiv) ta stvorennia elektronnykh resursiv retrospektyvnoi bibliografii [Development of the State Archive Archive (periodicals 1947–1949) and the creation of electronic resources of the retrospective bibliography]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty – Bulletin of the Book Chamber*, 10, 1–3. [in Ukrainian].
- Siruk, N.** (2016). Postanovy TsK KP(b)U – dokumenty vyvchennia ideolohichnykh kampanii v Ukraini (druha polovyna 40-kh – pochatok 50-kh rokiv XX st.) [The decrees of the Central Committee of the CP(b) U – documents for the study of ideological campaigns in Ukraine (the second half of the 40's and the early 50's of the twentieth century)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Istoriiia – Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History*, 2(3), 158–162. [in Ukrainian].
- Vinichenko, I. V.** (2017). Istoricheskiye praktiki transformatsii zhenskogo obraza v sovetskom obshchestve [Historical practices of transformation of a female image in Soviet society] *Sovremennyye issledovaniya sotsialnykh problem – Modern research on social problems, tom 9, vol. 3*, 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177. [in Russian].
- Yeremieieva, K.** (2018). *Byty satyroi: zhurnal «Perets» v sotsiokulturnomu seredovyschi Radianskoi Ukrainy [To beat satire: the magazine "Perets" in the socio-cultural environment of Soviet Ukraine]*. Kharkiv: Rarytety Ukrainy, 200 p. [in Ukrainian].

Наукове видання

УДК 93/94(06)
Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 45. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2023. – 140 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2023-45

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.)

*Видання індексується в **Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.***

Головний редактор Мельничук О. А.
Заступник головного редактора Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Войнаровський А. В.

Технічний редактор Мурашова О. П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавець:

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.
21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32
Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06
e-mail: info@vspu.edu.ua
<http://www.vspu.edu.ua>

Підписано до друку 21.09.2023 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк. 13,1. Умовн. друк. арк. 11,8. Обл.-видавн. арк. 12,0.
Наклад 300 прим. Зам. № 6117/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д. Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія ВО2 № 818191 від 31.07.2002 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62 а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>